

ЛЬВІВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Нагірняк Михайло Ярославович

УДК 947.04 (УКР)“1944–1953”

**РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ У БОРОТБІ ПРОТИ
ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН І ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УПА
(1944–1953)**

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник –

Малик Ярослав Йосипович,

доктор історичних наук, професор

Ідентичність всіх примірників дисертації

ЗАСВІДЧУЮ:

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

/В.Гусєв/

Львів – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	24
РОЗДІЛ 3. БОРОТЬБА З НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ: ТАКТИКА, СТРАТЕГІЯ, ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЙ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ	54
РОЗДІЛ 4. ЗАСОБИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ ОРГАНІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ У ПРОЦЕСІ УТВЕРДЖЕННЯ РЕЖИМУ	136
РОЗДІЛ 5. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ СПРОТИВ ОУН–УПА ТОТАЛІТАРИЗМУ	162
ВИСНОВКИ	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	200

ВСТУП

Після відродження незалежності України вітчизняна історична наука розпочала переосмислення історії національно-визвольної боротьби українського народу за державність і соборність у ХХ ст. Активну участь у цьому процесі беруть науковці української діаспори, зусиллями яких, власне, й започаткована історіографія збройних змагань українців за незалежність у 1914–1923 рр., в період Другої світової війни та повоєнні часи. І все ж, незважаючи на певні здобутки діаспорних і вітчизняних істориків, один з найпотужніших національно-визвольних рухів в Європі 1940–1950-х років – безпрецедентний за тривалістю, активністю і масштабністю опір українського народу під проводом ОУН, УПА могутньому репресивному апарату сталінської імперії, досліджений недостатньо. Все ще відсутні глибокі археографічні дослідження, фундаментальні історичні праці, які б відтворювали широкомасштабну діяльність радянських партійних структур і репресивних органів, спрямовану на утвердження тоталітарного режиму в західному регіоні України. Ці аспекти певною мірою висвітлені хіба що у працях І.Біласа, В.Сергійчука, Ю.Киричука, С.Макарчука, А.Кентія, Ю.Шаповала, І.Павленко та Л.Шанковського [161, 374, 375, 241, 302, 227, 228, 412, 414, 335].

Отже, слушно зауважує відомий історик повстанського руху В.Сергійчук: “Так уже склалося, що навіть за десять років незалежності українське суспільство в своїй більшості не усвідомило свого минулого, не дало власних справедливих оцінок тим політичним силам, які в різний час брали на себе відповідальність за долю рідного народу. Прикро, що й досі в окремих регіонах нашої держави не сприймається історія боротьби за волю України, яку вело націоналістичне підпілля в роки Другої світової війни. Так сталося тому, що за десятки повоєнних літ комуністичній пропаганді вдалося нав’язати громадській думці викривлений стереотип борця за незалежну

Українську державу, а національно-визвольний рух показувати винятково в чорних фарбах” [375. С.9].

Дійсно, драматичні події на західноукраїнських землях, визвольна війна українського народу 1940–1950 рр. силами формувань УПА і збройного підпілля ОУН проти тоталітаризму ще й сьогодні сприймається нашим суспільством неоднозначно. У деяких регіонах країни боротьба за державну незалежність все ще несе на собі тягар фальсифікацій та ідеологічних штампів комуністичної пропаганди. Впродовж півстоліття радянська історіографія формувала у людей спотворене уявлення про національно-визвольний рух під проводом ОУН. Під тиском партійного контролю і пильного нагляду репресивних органів радянські історики представляли повстанський рух як злочинну діяльність “банд українсько-німецьких націоналістів” проти радянської “народної” влади. Започатковану Д.Мануїльським, заступником голови Раднаркому та наркомом закордонних справ УРСР, бібліографію творінь цього напрямку продовжували І.Богодист, М.Івасюта, К.Дмитрук, Я.Галан, А.Кондратюк, В.Масловський та інші [163, 218, 205, 184, 252, 309, 310, 340].

Усіляко приховувалися дійсні масштаби чекістсько-військових операцій, здійснених впродовж 1944–1945 р. (близько 40 тис. вбивств і масових депортацій повстанців, підпільників і мирного населення західного регіону). Щойно у травні 1953 р. тодішній міністр внутрішніх справ Л.Берія доповів Президії ЦК КПРС, що за 1944–1952 рр. у західних областях України репресивно-каральними органами СРСР вбито 153 тис., арештовано й ув’язнено 134 тис. та довічно вислано у віддалені території СРСР понад 203 тис. осіб [345. С. 127]. Ці дані, які увійшли у постанову Президії ЦК КПРС “Про становище в західних областях УРСР”, були надовго приховані від суспільства. Влада боялася визнати, що активних борців проти тоталітарного режиму було близько 500 тис. із шестимільйонного населення західного

регіону; приховувала також те, що повстанці та підпільники ОУН у ході визвольних змагань здійснили не менше 14,5 тисяч акцій [412. С. 40].

Необхідність глибоких досліджень, об'єктивного висвітлення історичних і військово-політичних аспектів багатолітньої збройної боротьби українського народу 40–50-х рр. ХХ ст. для розуміння минулих визначних подій вітчизняної історії є вимогою часу, оскільки вони сприймаються частиною нашого суспільства по різному, що певною мірою перешкоджає консолідації української нації. Саме недостатність фундаментальних науково-історичних праць, які б комплексно висвітлювали всі аспекти процесу утвердження радянського режиму на західноукраїнських землях, не дає нашому суспільству ґрунтовно переосмислити події того складного періоду новітньої історії України, а також усвідомити те, що український національно-визвольний рух за державність – складова загальноєвропейського руху Опору проти нацистського та радянського тоталітарних режимів. Унаслідок такої ситуації, Верховна Рада України до тепер не змогла прийняти рішення про визнання УПА воюючою стороною проти нацизму і радянського тоталітаризму.

Майже шість десятиліть тому провідний ідеолог УПА Петро Федун-Полтава, характеризуючи тодішню ситуацію в Україні, писав: “Перед українським народом 1944 р., з моментом нової окупації України більшовиками, стало питання: або добровільно скоритися окупантові й через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити національно-визвольний рух... Український народ вибрав цей другий шлях, добре здаючи собі справу з того, що цей шлях надзвичайно важкої боротьби, що цей шлях, який вимагатиме жертв. І не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля [400. С. 51-52].

Безперечно, більше ніж десятиліття збройна боротьба частин УПА і підпілля ОУН – феномен в історії визвольних рухів на території СРСР. Її

тривалість та активність базувалися на підтримці населення регіону та високій національній свідомості, непересічних морально-бойових якостях бійців і командирів УПА, яка за висловом діаспорного дослідника Л.Шанковського “є досі небувалим явищем в історії визвольних змагань народів” [411. С. 495]. Слід визнати абсолютну справедливість слів, виголошених у святочному наказі її командувачем генералом Р.Шухевичем з нагоди п’ятих роковин народження УПА: “За ці історично такі короткі, але в щоденній боротьбі такі довгі роки свого існування, УПА не тільки встояла у боротьбі, але й досягнула значні й тривкі успіхи. Що більше, за ці роки вона виросла у поважну збройно-політичну силу, що своїми ідеями й діями започаткувала новий період, що увійде в історію України як **Доба Української Повстанської Армії**” [49. С. 263-264].

Отже, прагнення дослідити маловідомі, або недостатньо вивчені аспекти національно-визвольних змагань українського народу в 1940–1950-х роках, а також боротьбу радянського тоталітарного режиму проти військових формувань УПА і збройного підпілля ОУН й стало мотивом дослідження вказаної проблематики.

Об’єктом дослідження є боротьба радянського тоталітарного режиму проти українського національно-визвольного руху, а предметом – утворені на західноукраїнських землях партійні, радянські та репресивні органи, форми і методи їх діяльності в процесі утвердження тоталітаризму, а також військово-політичний спротив українського народу встановленню комуністичного режиму.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1944 – середину 1950-х років, тобто період від вступу Червоної армії на західні землі України до закінчення організованого опору збройного підпілля органам радянської влади.

Мета дослідження – відтворити соціально-політичне становище в західному регіоні в період вступу Червоної армії, заходи радянської влади по

встановленню тоталітарного режиму, визначити роль і місце у цьому процесі партійних і радянських структур та органів НКВС–НКДБ, проаналізувати форми і методи утвердження тоталітаризму, простежити генезу широкого і активного опору з боку повстанських формувань і збройного підпілля.

Завдання дослідження:

– дати історико-правову оцінку виникнення збройного протистояння радянського режиму і Української повстанської армії, як закономірного історичного процесу національно-визвольних змагань українського народу за державну незалежність;

– відтворити стратегічні цілі вищих органів радянської влади в СРСР і УРСР щодо впровадження тоталітарного режиму на західноукраїнських землях, форми і методи втілення їх у життя, засоби нейтралізації народного опору: поголовну мобілізацію до війська, перепис населення, масове виселення в Сибір сімей повстанців і підпільників, широкомасштабні чекістсько-військові операції, діяльність спецгруп НКДБ–МДБ, терор проти мирного населення, насильну колективізацію села, ліквідацію УГКЦ;

– проаналізувати форми і методи ідеологічної боротьби органів комуністичної партії в ході встановлення радянського режиму та їх вплив на сфери духовного життя;

– відтворити масовий військово-політичний спротив українського народу під проводом ОУН–УПА шляхом збройного та ідеологічного протистояння могутній сталінській імперії;

Методологічна основа дослідження – принципи об’єктивності та історизму. При розв’язанні поставлених наукових завдань проведено аналіз і синтез матеріалу, а також використано описовий та системно-структурний метод систематизації та узагальнення.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в наступному:

– у праці комплексно і компаративно досліджено процес утворення і діяльність на західноукраїнських землях у 1940–1950-х рр. апарату утвердження тоталітарного режиму: партійних, радянських і репресивних органів – структур НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, внутрішніх військ, винищувальних батальйонів, а також залучених до боротьби з повстанським рухом частин Червоної армії і радянських партизанів;

– на базі залучення у науковий обіг маловідомих архівних документів проаналізовано комплекс військово-політичних та ідеологічних заходів радянської влади, форми і методи її боротьби з національно-визвольним рухом у 1940–1950-х роках;

– довготривале збройне протистояння УПА імперіалістичним планам СРСР висвітлюється у контексті загальноєвропейського руху опору гітлеризму і сталінізму та антибільшовицької боротьби поневолених народів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення дисертації, фактичний матеріал та висновки можуть прислужитися при написанні узагальнюючих та спеціальних праць з новітньої історії України, розробці лекцій та спецкурсів. Конкретно-історичний матеріал дисертації може сприяти конструктивній праці робочої групи при Урядовій комісії з вивчення діяльності УПА.

Особистий внесок здобувача характеризується тим, що автором досліджено низку неопублікованих архівних документів, які вводяться в науковий обіг вперше. Виявлено і використано матеріали маловідомих чи важкодоступних джерел, зокрема діаспорної преси і літератури. Все це дало змогу рельєфніше відобразити події, доповнити наукову концепцію літопису національно-визвольного руху та загалом новітньої історії України.

Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (422 позицій), має обсяг основного тексту 199 сторінок, всього – 236 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У радянській історіографії об'єктивне дослідження проблеми ніколи не ставилося, хоча окремі її аспекти почали аналізуватися вже по “гарячих слідах”. Аналізуючи праці істориків СРСР–УРСР дисертант усвідомлював, що їхні концепції визначалася і суворо регламентувалася документами та рішеннями органів Комуністичної партії. В Радянському Союзі історична наука, розглядалася перш за все як інструмент державної політики. Вважалося, що політична доцільність вагоміша, ніж історична правда. Красномовну характеристику радянській історіографії дав російський академік Юрій Афанасьєв, визначивши її як “особливий науково-політичний феномен, гармонійно вписаний у систему тоталітарної держави і пристосований для обслуговування її ідейно-політичних потреб” [384. С. 37].

Тому праці більшості радянських істориків, присвячені суспільно-політичним процесам у Західній Україні 1940–1950-х років або усіляко приховували безпрецедентний за тривалістю і масштабом та широкою участю населення національно-визвольний рух, або брутально фальсифікували його, представляли ОУН–УПА як зграю “українсько-німецьких націоналістів” чи агентуру західних спецслужб. У радянській історіографії означеної проблематики прослідковуються три головні ідеологічні напрямки щодо показу УПА. Насамперед переконувалося суспільство, що ця армія не була самостійним збройним формуванням, бо була на службі нацистської Німеччини, отже, воювала не за самостійну Україну, а в інтересах вермахту. “Підготовкою банд оунівців до нових диверсійних і терористичних акцій на землях, які визволялися Червоною армією від окупації, безпосередньо займалося командування німецьких військ. Розроблялися інструкції про те, як потрібно діяти в тилу Червоної армії, формувалися “проводи”, заготовлювалася зброя, продовольство, намічались бази дислокування

оунівських банд”, – писали В.Замлинський, Ю.Примеров, В.Чугайов – автори книги “Борьба трудящихся західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу” [159. С. 194].

У книзі В.Масловського “З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни”, виданій у Москві 1999 р., автор, як і у попередніх працях радянського періоду, полемізує з істориками української діаспори П.Мірчуком, Л.Шанковським, Т.Гунчаком, М.Лебедем, О.Субтельним, П.Содолем. Він намагається запевнити читача, що УПА – породження нацистів: “Збройні націоналістичні формування, озброєні, інструктовані і натхненні гітлерівцями, повинні були виконувати такі завдання: стримувати боротьбу населення західних областей України проти німецько-фашистських загарбників.., спрямувати зброю проти радянських і польських партизанів.., поповнювати каральні німецькі загони.., почати підривну діяльність в тилу радянських військ” [309. С. 110].

Як бачимо, друге завдання заангажованих комуністичною ідеологією радянських істориків полягало в тому, щоб переконати громадськість: УПА не воювала проти німецьких окупантів, а лише проти Червоної армії. “З перших днів свого існування оунівські банди, виконуючи настанови фашистських спецслужб, намагалися локалізувати і знищити партизанські загони, що діяли на Волині, Поліссі, Ровенщині”, – писав В.Давиденко у праці “Українська Повстанча Армія: шлях ганьби і зради” [195. С. 15]. У книзі К.Дмитрука “Приречені” наголошено, що ставиться завдання показати “вірне служіння оунівських та уніатських зрадників німецькому фашизму та імперіалістичній реакції, їх мерзенні діла” [205. С.7]. Заголовки розділів книги свідчать про їх зміст: “Холопи нацизму”, “В одній фашистській запряжці”, “Розгул оунівських яничарів” і т.п.

Третім завданням радянської історіографії, на нашу думку, було обґрунтувати “антинародний” характер визвольного руху. Метод показу був

один: збройні акції формувань УПА і підпілля ОУН проти партійних функціонерів, представників радянської влади, бійців самоохорони чи винищувальних батальйонів з місцевого населення, активістів представлялися як злочини проти мирних жителів. Причому відділам УПА і підпільникам приписували дії спецгруп, які під виглядом повстанців мордували людей.

Дослідникам, які звертаються до праць радянських істориків, слід мати на увазі, що вони нерідко посилаються на свідчення більш-менш відомих діячів ОУН чи УПА, приховуючи те, що вони отримані на допитах у застінках НКВС–НКДБ, в ситуації, коли в'язні під примусовим пресом говорили все, що від них вимагали.

Лише у добу незалежності України національно-визвольний рух 1940–1950-х рр. почав розглядатися з позиції наукового бачення, а відкритий доступ до великого масиву документів архівів України дав можливість висвітлювати проблему об'єктивно, без колишньої цензури. Саме в останнє десятиліття з'явилися фундаментальні праці І.Біласа, С.Кульчицького, Ю.Киричука, А.Кентія, Л.Дещинського, О.Рубльова, А.Русначенка, В.Сергійчука, Ю.Шаповала та інших. За підрахунками О.Є.Лисенка і О.В.Маруценка лише за період 1998–2002 рр., тобто в останні п'ять років в Україні з'явилося 1038 публікацій з історії Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії, ще 728 у зарубіжних журналах “Визвольний шлях”, “Сучасність”, “Український історик”, які нині вільно розповсюджуються в Україні [275].

Серед масиву науково-історичних праць, насамперед слід відзначити двотомник І.Біласа “Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953”. На основі залучених документів, насамперед з архівів НКВС–МВС і НКДБ–МДБ України і Росії, автор відтворив механізм утвердження тоталітарного режиму в регіоні, форми і методи придушення опору українського населення. У розділах “Прорадянський партизанський рух проти ОУН–УПА”, “Спеціальні провокативно-розвідувальні групи НКВС–МДБ”, “Каральні підрозділи НКВС–

МДБ проти формувань УПА”, “Репресивні органи у механізмі примусових переселень” та інших на великому фактичному матеріалі висвітлено широкомасштабні репресивні заходи режиму, водночас високо оцінено військово-політичний спротив ОУН–УПА. І.Білас, будучи народним депутатом, з прикрістю зауважує, що частина сучасного суспільства, як і перші склади Верховної Ради “так і не змогли усвідомити, що підвалини нашої сьогоденної державності заклали саме борці ОУН і УПА... Адже ідеї національно-визвольної боротьби врешті-решт реалізувалися: головна, програмна мета ОУН – створення суверенної Української держави – була досягнута”. Втім, лівий прошарок суспільства все ще розглядає визвольний рух 1940–1950-х років через призму більшовицької пропаганди. Отже, робить висновок І.Білас, “правда про національно-визвольну боротьбу нашого народу проти окупаційних режимів у 40-х та 50-х роках повинна стати надбанням всіх” [161. С. 157-159]. Суттєво доповнює монографію том цінних документів із архівів Києва і Москви.

Грунтовний аналіз збройного протистояння між ОУН–УПА і радянським режимом містить монографія львівського науковця Юрія Киричука “Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття”, а також брошура “Історія УПА”[240, 241]. Автор використав величезний масив архівних документів і літератури (монографія має 1911 приміток) і на їх основі висвітлив цілісну картину українського визвольного руху, зокрема процес формування УПА, її боротьбу проти німецьких окупантів, польських загонів АК, силових структур радянської влади. Висвітлено найтипівіші форми і методи діяльності карально-репресивної машини проти руху Опору в західному регіоні [241. С. 6]. Ю.Киричук зосереджує увагу не лише на військово-бойових заходах УПА у боротьбі з тоталітаризмом, але й на її широкій ідеологічній роботі. Серед низки акцій він, зокрема відзначає шкільну, скеровану на виховання учнівської молоді, поширення впливу на вчителів. Не обійдено увагою і негативні сторони повстанського руху, зокрема

невиправданий терор Служби безпеки ОУН–УПА у ході чистки неблагонадійних або підозрілих повстанців [241. С. 193]. Дослідника проблеми зацікавили факти, пов’язані із спробами Л.Берії після смерті Сталіна знайти контакти з керівництвом визвольного руху – С.Бандерою і В.Куком [241. С. 262-263]. Однак автор неправомірно піддає критиці В.Кука за його відкритий лист на адресу закордонного проводу ОУН після свого арешту. Зміст його майже не відрізняється від попередніх заяв командувача УПА до проводу ОУН. До речі, колишній офіцер МДБ Г.Санников у спогадах про свою участь в боротьбі з підпіллям у західному регіоні, свідчить, що органам не вдалося зламати В.Кука, у зв’язку з чим М.Хрущов наказав судити його у Львові і розстріляти [139. С. 473-474].

Велике фактологічне забезпечення та глибоке осмислення подій у Західній Україні у повоєнні роки дозволили київському археографу А.Кентію опублікувати низку праць з історії УПА, зокрема “Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр.” і “Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.)”. Насамперед відзначимо першу монографію, за допомогою якої дисертант зміг простежити процеси початкових етапів утвердження тоталітаризму до закінчення радянсько-німецької війни. Автор подав політичні портрети керівників ОУН–УПА, аналізує структуру УПА, причому досить критично ставиться до діяльності Служби безпеки, вважаючи, що “факти незважених і безконтрольних вчинків СБ принесли їй сумну відомість, наклали пляму на всю революційно-визвольну боротьбу ОУН–УПА, дали підставу звинуваченням у надмірних жорстокостях і невиправданих репресіях як до противників, так і до власних кадрів і цивільного населення” [227. С. 23]. Вважаємо, що ця проблема вимагає глибших досліджень з урахуванням підступних дій органів НКДБ–МДБ.

А.Кентій уважно прослідкував події усього періоду існування УПА: подав організацію, чисельність, форми і методи діяльності УПА, зміни її тактики на різних етапах боротьби. Він відзначив що 1944–1945 рр. “стали

періодом максимального розгортання сил УПА і вершиною боєздатності повстанських формувань”. Водночас його твердження, що “своєю боротьбою в тилу Червоної армії і проти радянських партизан [УПА – авт.] врятувала від повного розгрому сили німецької армії в Східній Галичині”, вважаємо не має вагомих підстав [227. С. 190].

Слід виокремити значні творчі здобутки в галузі дослідження історії УПА київського вченого Володимира Сергійчука, які допомогли дисертантові осмислити й проаналізувати різні аспекти проблеми. Насамперед відзначимо праці “Боротьба совєтської влади проти ОУН–УПА в післявоєнний період”, “Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецслужб НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА” та збірник документів і матеріалів “Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.” [374, 53]. Історик аргументовано стверджує: протистояння ОУН і німецьких окупантів “простежується після відмови Гітлера визнати Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р.”, бо УПА від зародження героїчно боролася за незалежність України проти Німеччини та радянського тоталітарного режиму впродовж більше десяти років. В.Сергійчук слушно наголошує: актуальним завданням вітчизняних істориків є відтворити правду про визвольний рух, щоб кожен громадянин України ”міг ґрунтовно розібратися у трагічних подіях 1944–1956 рр., коли українські націоналісти, спираючись на власні сили, на батьківській землі продовжували боротьбу за самостійну державу. Ту державу, суверенність якої стверджена усіма нами на всенародному референдумі 1 грудня 1991 р.” [53. С. 6-7].

Вагомий внесок в історію українського визвольного руху зробив відомий історик, професор Українського Вільного Університету в Мюнхені Володимир Косик, автор низки науково-історичних праць та серії збірників документів і матеріалів з історії новітньої України. Його фундаментальне дослідження “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”, яке містить чимало аспектів

історії УПА, базується на архівних документах, зокрема Німеччини й відтворює діяльність українського руху першої половини 1940-х років [254].

Більшість сучасних російських авторів трактують бойові операції УПА як сепаратні до влади, відзначаючи їх жорстокий характер [250, 391]. Втім, досить об'єктивно оцінив діяльність УПА відомий російський історик, академік РАН М.Семиряга у фундаментальній праці “Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны”. Він визнав, що “боротьба проти органів радянської влади, Червоної Армії, внутрішніх військ НКВС набрала тут масового характеру і стала дійсно рухом” (але вважав її українським колабораціонізмом, щоправда із застереженнями), не приховував злочинів репресивних органів проти мирного населення. Водночас, на наш погляд, історик помиляється, коли вказуючи на застереження жорстоких заходів зі сторони НКВС і УПА–ОУН; стверджує, що в регіоні “йшла практично дійсно громадянська війна”, щоправда визнає факт її розгортання нелюдськими розправами енкаведистів над українцями улітку 1941 р. [371. С. 485–518]. Книга “Повстанська армія: тактика боротьби”, яка вийшла з друку в Москві–Мінську, написана науковцем-краєзнавцем із Криму С.Ткаченком й може служити прикладом об'єктивного дослідження історії УПА та її боротьби. Праця вдало структурована, однак їй бракує наукового апарату, зокрема, традиційної джерельної бази [394].

Отже, наведений історіографічний огляд засвідчує: наявні публікації в Україні та за кордоном ще раз підтверджують важливість подальших досліджень військово-політичної історії України 40–50-х рр. ХХ ст.

Джерельна база дослідження позначена різноплановістю за походженням, достовірністю, місцем зберігання, методами комплектування і обробки, ступенем розкриття окремих аспектів теми.

Джерельною основою дослідження є архівні матеріали, виявлені насамперед у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ; колишній архів Інституту історії партії при ЦК КП

України) в Києві, що власне, й закономірно, оскільки саме партійні органи – Центральний комітет, обкоми, міськкоми та райкоми партії були організаторами широкомасштабної збройної та ідеологічної боротьби з українським національно-визвольним рухом, саме під їх керівництвом здійснювалися репресивні заходи структур НКВС–НКДБ, МВС–МДБ щодо ліквідації опору ОУН–УПА. Отже, в колишніх центральних і обласних партійних архівах зосереджено головний масив документів не лише внутріпартійних, але й звіти, інформації командування Червоної армії, радянських партизан, органів НКВС і НКДБ, які широко відтворюють хід боротьби за утвердження тоталітарного режиму у західному регіоні. Незважаючи на заангажованість, документи цих архівів містять значну інформацію щодо організації, форм і методів боротьби з силами опору.

Найбільше таких документів у ЦДАГОУ відклалося у фондах: ЦК КП(б)У – КПУ (ф. 1), Особлива папка ЦК (Д.1, оп.16), Український штаб партизанського руху (ф. 62), Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР (ф. 166) та ін. Важливими документами з точки зору розробки напрямків, форм і методів боротьби з повстанським рухом є постанови Політбюро, Секретаріату ЦК Компартії України, які свідчать, що саме ці вищі структури були організаторами масових репресій проти мирного населення. Яскравим прикладом цього є постанова Політбюро від 10 січня 1945 р. “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” [1. Спр. 29. Арк. 1-12].

Важливу інформацію почерпнуто з доповідних записок і звітів обкомів партії, органів НКВС–НКДБ, політвідділів об’єднань 1-го і 4-го Українських фронтів, командування радянських партизан не лише про хід боротьби з ОУН–УПА, але й про кількісний стан УПА й оунівського підпілля, масштаби й характер їх діяльності проти радянського режиму. У таємних звітах військових прокурорів міститься широка інформація про злочинні дії органів радянської влади, структур НКВС і НКДБ, зокрема сумнозвісних спецгруп, а також

Червоної армії проти мирного населення, нищення сіл та безпідставні розстріли людей.

Чимало документів з означеної проблематики міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Насамперед, це матеріали Крайового проводу ОУН на українських землях (ф. 3833), З'єднання західних груп Української повстанської армії УПА-Захід (ф. 3836), З'єднання південних, груп Української повстанської армії УПА-Південь (ф. 3837), З'єднання північних груп Української повстанської армії УПА-Північ (ф. 3838).

Вагомими є документи колишніх партійних, а нині державних архівів Львівської (ф. 3), Волинської (ф. п. 1), Рівненської (ф. п. 400), Тернопільської (ф. п. 1), Івано-Франківської (ф. п. 1). і Чернівецької (ф. п. 1) областей, які містять інформацію про заходи владних і репресивних структур як щодо придушення сил опору, так і про масштаби й активність визвольного руху.

Використано також документи з московських архівів – колишніх партійних, а тепер Російського державного архіву суспільно-політичної історії, зокрема фонди ЦК КПРС та Управління пропаганди і агітації ЦК КПРС. Серед документів Управління пропаганди й агітації ЦК КПРС (ф. 17, оп. 125) узагальнено листування між М.Хрущовим і Й.Сталіним щодо ліквідації УГКЦ, колекцію видань ОУН і УПА, а також низку директивних документів про ідеологічну роботу, спрямовану проти визвольного руху. Крім того, заслуговує уваги ф. 69 – Центрального штабу партизанського руху. У Державному архіві Російської Федерації значний інтерес представляють документи Управління внутрішніх військ НКВС–МВС 1944–1953 рр. (ф. 9478).

Певну кількість документів виявлено в архіві Служби безпеки України в Києві, який сьогодні дає можливість дослідникам ознайомитися, на жаль, лише з частиною своїх фондів, зокрема “Збіркою документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН–УПА” (Спр. 276, 346, 398, всього 173

томи). Матеріали цього фонду містять документи із архівів ОУН–УПА, захоплених репресивними органами в повстанських криївках. Серед них багато звітів, особливо підпільних структур ОУН з надзвичайно важливою інформацією. У фонді велика колекція підпільних видань та десятки справ з протоколами допитів арештованих (згодом частково розстріляних) керівників оунівського підпілля та формувань УПА. Варто відзначити, що архів МВС України залишається фактично недоступним для дослідників, і отримати його документи для ознайомлення не вдалося.

Слід відзначити, що дослідження проблеми боротьби радянського режиму з визвольним рухом в Україні, пошукова робота в архівах пов'язані з певними труднощами. Для відтворення повної та об'єктивної картини цієї драматичної доби в історії краю відчутно бракує саме документів НКВС і НКДБ УРСР. Виявилось, що значну їх частину вивезено в Росію. “У грудні 1991 року, коли народ України майже одностайно висловив свою думку на користь суверенної Української держави, – свідчить генерал-лейтенант МВС України Іван Білас, – за розпорядженням начальника штабу колишнього Управління внутрішніх військ МВС СРСР по Україні і Молдові генерал-майора М.Скрипника і за згодою керівництва МВС України до Центрального архіву внутрішніх військ МВС Росії в Москву, отже в іншу державу, були відправлені 1913 томів справ і документів, які стосувалися діяльності військ НКВС–НКДБ–МДБ в західних областях України 1943–1951 років” [161. С.187].

Використано значну кількість археографічних праць. Особливу цінність становлять збірники документів і матеріалів двох великих серій “Літопис Української Повстанської Армії”. Першу серію (33 томи на 2003 рік) започатковано у Торонто як видання Об'єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді та Товариства колишніх вояків УПА ім. генерала-хорунжого Тараса Чупринки. Її укладачі Є.Штендера і П.Потічний наголошували, що поставили за мету: “а) опублікувати з дотриманням джерельної точності

існуючі документи про діяльність і боротьбу УПА – як документи УПА, так і її противників; б) перевидати джерельно досліджені важливі для УПА підпільні публікації, передусім ще недруковані за кордоном чи друковані в дрібних та періодичних виданнях публікації УПА; в) видавати мемуари й інші матеріали про діяльність УПА; г) стимулювати й видавати праці про боротьбу УПА й про цей період в історії України” [40. С. 5]. Всі томи упорядковано на основі зарубіжних документів і матеріалів.

З 1995 р. у Києві спільно з Торонто розпочалося видання нової серії “Літопису УПА” (до середини 2003 р. видано шість томів). Від попередньої вона відрізняється тим, що базується виключно на документах і матеріалах архівів України та репресивних органів СРСР, які стали доступними для дослідників лише у часи незалежності України, а також документах ОУН–УПА, що потрапили до органів НКВС–МВС та НКДБ–МДБ. Зокрема, перший том – “Видання Головного Командування УПА” містить виявлені в архіві СБУ і ЦДАВОВУ номери журналів “До зброї” та “Повстанець”, які друкували аналітичні статті, описи боїв УПА, накази командування, програмні документи (“За що бореться УПА” та ін.). У третьому томі – “Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959” подаються документи, які, за висловом одного з упорядників Ю.Шаповала, “висвітлюють роль і місце партійно-державних і репресивно-каральних органів у боротьбі проти українського повстанського руху, розкривають методи цієї боротьби, а також містять інформацію про розмах цього руху та етапи його розвитку” [46. С. 9]. Два наступні томи містять інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії та органів НКВС–МВС і НКДБ–МДБ–КДБ за період їх боротьби проти ОУН–УПА у 1943–1959 рр. Відзначаючи їх цінність, історик Володимир Сергійчук слушно зауважив: “Аналіз пропонованих документів більшовицької влади засвідчує однозначно: ні радянські партизани, ні органи НКВС чи ВКП(б), не маючи, природно, прихильності до українського національно-визвольного руху, змушені були

подавати таємними каналами об'єктивну інформацію, яка стала сьогодні важливим джерелом правди про нього. Завдання нинішніх дослідників – уважно поставитися до цих відомостей і завдяки ретельному аналізу всього комплексу документів і матеріалів сказати світові правду про ті трагічні сторінки нашої історії” [47. С. 26-27].

Відзначимо також фундаментальну працю львівських науковців під редакцією Ю.Сливки “Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади” у трьох томах. У передмові до першого тому відзначено, що “збірники документів, матеріалів та спогадів є ніби продовженням зусиль багатьох дослідників якнайповніше і правдивіше відтворити цей драматичний етап в історії українського народу”. Ю.Сливка слушно резюмує: тоталітарні режими і Гітлера, і Сталіна “у своїх програмах “розв’язання” українського питання на чільне місце ставили репресивно-депортаційні акції – як важливий засіб зміцнення окупаційного режиму” [380. С. 3, 13].

Серед інших збірників документів відзначимо серію “Літопис нескореної України” (три томи) Науково-дослідного центру історії національно-визвольних змагань України під керівництвом Я.Ляльки “Літопис Голготи України” (Т. 3: Героїка ОУН–УПА), а також “Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.” (під заг. редакцією Я.Дашкевича і В.Кука) [38, 39, 58].

Першими літописцями, які відтворювали процес боротьби ОУН–УПА проти радянського тоталітарного режиму, були колишні повстанці з української діаспори, що започаткували історіографію проблеми. Однією з перших спроб викласти систематичний огляд зародження, структури і діяльності УПА, а також боротьби органів радянської влади проти неї, була праця члена проводу Закордонних частин ОУН, відомого публіциста Петра Мірчука “Українська Повстанська Армія. 1942–1952”, яка містила історичний нарис, документи й матеріали першого десятиліття її існування [49]. Проте цій роботі бракує точнішої й об'єктивнішої інформації. Отже автор не уник

недоліку, про який наголошував Ю.Киричук: “Закордонні вчені, зокрема зі середовища української діаспори, всіляко ідеалізували та гіперболізували діяльність українських національних рухів і партій” [241. С. 5].

На наш погляд, набагато більшою глибиною дослідження і осмисленням проблеми відрізняється праця Л.Шанковського “Українська Повстанча Армія” [411]. Незважаючи на брак архівних джерел, за рахунок залучення великої кількості документів і матеріалів, досвідченому військовому історику вдалося з великою достовірністю викласти бойовий шлях УПА, її героїчну боротьбу з переважаючими силами радянської влади, висвітлити аспекти збройного та ідеологічного протистояння впродовж десятиліття і зробити цінні узагальнення й висновки. Саме з продовженням опору збройного підпілля Л.Шанковський пов’язував вимушені поступки Москви в деяких аспектах національної політики в Україні після смерті Сталіна 1953 р. “Цей факт, що весільна Москва мусіла піти на поступки в Україні, – наголошував Л.Шанковський, – викликав сенсацію в світі” [411. С. 695].

Велику цінність становлять твори керівників національно-визвольного руху, зокрема Степана Бандери та Р.Шухевича. Адже саме вони визначали напрямки і форми протистояння радянському режимові, розробляли основні концепції самостійницької ідеології. С.Бандері належить розробка тактики визвольного руху у роки війни і повоєнні часи. “Для українського визвольного руху часів Другої світової війни та по її закінченні характерною була тактика підпільно-партизанська... Поруч підпільної організації (ОУН – авт.) ...оперують військові партизанські відділи”. Для остаточного усунення окупанта, продовжував С.Бандера, необхідний перехід до повстанського етапу. Отже, в умовах Західної України пройдено кілька етапів: “чисто підпільних, підпільно-партизанських і підпільно-повстанських форм дії, від яких треба було знову повернутися до чисто підпільної боротьби – з уваги на несприятливу міжнародну ситуацію” [156. С. 585]. Незадовго до трагічної загибелі 1959 р. від руки радянського агента провідник ОУН наголошував, що

“перемогти ворога виключно мілітарним шляхом було б неможливо. Але сама збройна боротьба УПА спричинила до того, що ідеї й визвольна концепція українського революційного націоналізму поширені і закорінені не тільки на всіх землях України, але й по цілому СРСР... У висліді цієї боротьби розширилася далеко поза попередні межі база національно-визвольного руху, зріс придатний до мобілізації революційний потенціал” [156. С. 587-588].

Серед інших видань української діаспори слід відзначити праці М.Лебеда “Українська Повстанська Армія”, П.Содоля “Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник”, Ю.Борця “Шляхами лицарів ідеї і чину”, В.Вериги “Втрати ОУН в часі Другої світової війни”, Т.Гунчака “Україна: перша половина ХХ століття” та ін. [269, 386, 119, 168, 194].

Важливим джерелом у процесі дослідження стали підпільні видання ОУН–УПА, а також вітчизняна преса та періодика сучасної української діаспори. Відзначимо насамперед підпільну літературу та періодику ОУН–УПА, багаті колекції яких містять збірники “Літопису Української Повстанської Армії” (Тт. 9, 10, 16, 19, 24). Наприклад, у томі 24 повністю передруковано номери головного політично-інформативного журналу проводу ОУН в Україні за 1942–1946 рр. “Ідея і чин”. Його публікації містять важливу інформацію про боротьбу УПА, політику і репресивні заходи німецької окупації та радянської влади, розвиток української самостійницької думки. Велика колекція періодичних видань УПА виявлена в архівах РДАСП (Москва), ЦДАГОУ і СБУ (Київ), у бібліотеках Києва і Львова. Слід погодитися з Л.Шанковським, який про підпільні видання ОУН–УПА писав: “Їх кількість і якість свідчить про те, що боротьба збройного підпілля – це свідомо, героїчна й організована боротьба в такій формі, якої досі не знала історія людства” [411. С. 671].

Не оминув автор даного дослідження й літературу сучасної Росії, особливо книги колишніх керівників вищих репресивних органів СРСР. У переважній частині видань український національно-визвольний рух

розглядається як сепаратистський і оцінюється негативно. Про це свідчать спогади колишнього наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного у книзі “Солдаты империи”, П.Судоплатова “Разведка и Кремль”, Г.Санникова “Большая охота” [145, 142, 139].

Аналіз історіографії та археографії проблеми засвідчує необхідність подальших узагальнень повоєнної історії західного регіону України.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

23 червня 1944 р. у кремлівському кабінеті Верховного Головнокомандувача Й.Сталіна відбулася нарада за участю членів Політбюро, Державного комітету оборони і воєначальників, де було розглянуто і затверджено плани очищення від німецьких окупантів західноукраїнських земель, зокрема план Львівсько-Сандомирської операції. Щоправда, в результаті бойових дій навесні 1944 р. війська 1-го Українського фронту під командуванням маршала Г.Жукова вже зайняли частину території Волині і Тернопільщини. 13 липня могутніми ударами, насамперед танкових армій, вони прорвали німецьку оборону і, розвиваючи наступ, розгромили під Бродами 50-тисячне угруповання німецьких армій “Північна Україна” генерала Й.Гарпе, зайняли Львів, Станіслав, Дрогобич і на початку серпня вийшли на р. Сян і карпатські перевали. На зайнятих землях західного регіону України розпочався процес відновлення радянської влади.

Для українського народу радянсько-німецька війна 1941–1945 рр. була по-суті боротьбою двох ворожих для нього тоталітарних режимів за володіння Україною. “Дві великі тоталітарні держави воювали за її територію – природно дуже багату. Для України то був просто розбійницький напад як з одного, так і іншого боку, – зауважив історик Ярослав Дашкевич. – Так зване “визволення” 1944 року фактично не змінило становище її народу. Тому продовжувалася повстанська боротьба, яка розпочалася ще під час німецької окупації... Саме ця повстанська боротьба і була справжнім виразом бажань та сподівань українського народу, котрий, як кожен народ світу, хотів бути незалежним і мати свою державу” [79. 2001. 22–23 вересня].

Отже на зміну одному, гітлерівському тоталітарному режимові прийшов інший – сталінський, який за жорстокістю не відрізнявся від попереднього.

Особливо рельєфно обґрунтував це твердження київський історик Віктор Коваль, який наголошував: “Суть тоталітаризму була така: 1) уся влада належить одній партії, що підпорядкувала собі всі сфери життя й діяльності суспільства; 2) на чолі всього – партії, держави, народу – піднесений до неба вождь (дуче, фюрер); 3) органи держбезпеки мають необмежену каральну владу над населенням, забезпечуючи панування вождя і його партії; 4) органи пропаганди та цензури спрямовують і контролюють освіту, науку, культуру, пресу, радіо – усі засоби духовного впливу на суспільство, формують свідомість людей у дусі партійної ідеології, відданості ладові” [246. С. 5-6]. Сталінському керівництву впродовж чвертьвікового періоду боротьби проти власного народу вдалося утвердити тоталітарний режим в СРСР. Улітку 1944 р. розпочався етап його встановлення на Західних землях України.

Хоча радянська пропагандистська машина робила все можливе для того, щоб показати повернення Червоної армії як “визволення”, однак в уяві населення регіону виникали реалії сталінізму 1939–1941 рр. [161. С. 129].

Отже, населення західного регіону було морально готовим до протистояння із сталінським режимом, а його організованою силою стало багатотисячне підпілля ОУН на чолі з Проводом, до якого входили: Р.Шухевич (голова), Д.Маївський, Р.Волошин, Д.Клячківський, В.Кук, Д.Грицай, М.Прокоп та інші [386. С. 35]. Основною збройною силою опору була Українська Повстанська Армія. Саме на 1944 рік припадає піднесення її чисельності – 60–80 тис. вояків та викристалізування організаційної структури. Бойовою діяльністю УПА керували Головний командир Р.Шухевич та Головний військовий штаб на чолі з полковником Д.Грицаєм. Повстанську армію складали групи: УПА-Північ на Волині під командуванням Д.Клячківського, УПА-Захід на теренах Галичини (полковник В.Сидор), УПА-Південь в Уманщині, Вінничині та Кам’янець-Подільщині (полковник О.Грабець) та УПА-Схід в північно-західному регіоні (єдиного командування не створено) [419. С. 186-188].

Безперечно, Москва була достатньо інформована про існування і діяльність УПА та оунівського підпілля в західних областях України. Першу і найбільш достовірну інформацію Кремль отримував від радянських партизанів. Зокрема, 7 січня 1943 р. у доповідній записці начальник Українського штабу партизанського руху Т.Строкач повідомляв, що згідно донесень О.Сабурова “в районах Пінська, в лісах Острог, Шумськ, Мізоч існують великі групи українських націоналістів.., в окремих місцях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з фашистськими окупантами під гаслом “За самостійну Україну без німців” [21. С. 331]. У листі до М.Хрущова від 21 січня 1944 р. командир радянського партизанського з’єднання О.Федоров попереджав: “ОУН вдалося зібрати значні збройні сили, які входять в УПА, а також підготувати значні резерви, джерелом яких є головним чином селянство та інтелігенція Галичини”. Тому він пропонував скерувати туди два-три партизанських з’єднання “для очищення районів від націоналістичних банд” [47. С. 127-132].

Коли Червона армія зайняла Волинь, фронт збройного протистояння УПА і радянського режиму, обмежений раніше сутичками з його партизанами, набрав широких масштабів. Це змусило М.Хрущова у березні 1944 р. звернутися до Сталіна зі спеціальним листом “Про становище в Рівненській і Волинській областях УРСР”, в якому відзначав: “Головне командування УПА, яке оголосило себе “найвищою і єдино суверенною владою на визволених землях України”, проводить не лише бойові операції, але й визначає адміністративний “устрій” України... УПА розпочала “наділяти” селян землею, видаючи їм спеціальні іменні “Акти наділу землі”... ОУН на своєму III надзвичайному Зборі розробила пункти такої “демагогічної” програми”. Зокрема, передати селянам західних областей “всі поміщицькі, монастирські і церковні землі, робітникам встановити 8-годинний робочий день, жінкам забезпечити рівні права.., молоді обов’язкову середню освіту і вільний доступ у вищі учбові заклади, хворим безплатну медичну допомогу, всім – свободу

слова, думки, переконань та ін.” До листа докладалися документи УПА і ОУН [1. Спр. 703. Арк.1-19].

Дійсно, 21–25 серпня 1943 р. на Тернопільщині відбувся III Надзвичайний Великий Збір ОУН за участю військово-політичних керівників визвольного руху Р.Шухевича, М.Лебедя, В.Кука, Р.Волошина, В.Сидора та інших, який суттєво оновив програму організації та її збройних сил. Головним завданням було визначено продовжити боротьбу за незалежну Українську державу на засадах демократії та соціальної справедливості. Проголошено, що в ній буде націоналізована важка промисловість і транспорт, ліквідована колгоспна система і впроваджена приватна власність на землю, будуть надані широкі й рівні права усім громадянам: на 8-годинний робочий день, безплатну освіту і медичну допомогу, гарантувалася свобода слова, віросповідань та ін. [51. С. 208-112].

Власне на цих принципах розгорнуто широкомасштабну державотворчу діяльність ОУН–УПА, будівництво суспільно-політичного і господарського життя на звільнених землях Волині й Полісся. Р.Шухевич відзначав, що наприкінці 1943 р. “під виключним контролем УПА опинилися значні території Волині та Полісся. УПА вже не могла обмежуватися тільки до бойових дій, але мусила також зайнятися упорядкуванням територій, організуванням на них влади. Негайного втручання й організації вимагали адміністрація терену, шкільництво, земельна справа, господарське життя в цілому. Всі ці справи Командування УПА упорядковувало наказами” [57. С. 154-155]. Важливими віхами у розвитку цього процесу стали накази від 15 серпня і 1 вересня 1944 р., якими Головна Команда УПА проголосила себе “найвищою і одиноко-суверенною владою” на звільнених від німецьких окупантів та радянських партизан землях, які сягали рівня середньої європейської держави. Була скасована колгоспна система, яку німці, між іншим, не зачіпали. Утворені земельні комісії отримали завдання поділити землю колгоспів, радгоспів і покинуту польськими колоністами між

безземельними і малоземельними селянами. Вимагалось обробити і засіяти всю без винятку ріллю. Ліси і води оголошені спільною власністю сільських громад, підконтрольну Департаменту лісів УПА [5. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 1].

Розпорядженням від 1 вересня того ж року впроваджено цивільну адміністрацію звільненої території, яка ділилася на області, округи (повіти), райони, міста і села. Органами влади оголошено: представницькими – сільські, районні, окружні та обласні ради, які обиралися загальним рівним таємним голосуванням громадян на п'ять років. Ради мали обирати виконавчі органи – управи. Цим органам надавалися широкі права і компетенції в усіх сферах адміністративного, економічного, культурно-освітнього життя. Владні структури були зобов'язані ухвалити на своїх теренах бюджет, утримувати школи, лікарні, притулки для сиріт і немічних, розвивати рільництво, промисловість, торгівлю [5. Спр. 48. Арк. 15].

Слід відзначити, що в роки Другої світової війни усі збройні формування руху Опору в Європі, крім УПА, отримували потужну допомогу ззовні. Зокрема, польська Армія Крайова, частини якої діяли й на західноукраїнських землях (наприклад, на Волині 27-ма дивізія піхоти), щорічно отримувала від лондонського еміграційного уряду 40 млн. доларів [183. С. 10]. Англійська авіація регулярно доставляла частинам АК, зокрема на Львівщині, зброю і боєприпаси. Добре забезпечувалися усім необхідним для бойової діяльності радянські партизанські з'єднання С.Ковпака, О.Федорова, М.Сабурова, М.Наумова, С.Маликова. Про це свідчить довідка, начальника оперативного управління Українського Штабу Партизанського Руху полковника В.Бондарева 12 червня 1945 р.: з червня 1942 р. до травня 1945 р. літаками здійснено 1694 рейси, у ході яких у тил десантовано 4374 партизанських командирів та різних спеціалістів, евакуйовано 2251 поранених і хворих вояків. Перевезено для партизанських загонів і з'єднань 1532 т. озброєння, серед якого було: гармат – 20, кулеметів – 1255, автоматів – 12632, гвинтівок –

3507, мінометів – 272, ПТР – 498, різних набоїв – близько 19 млн. [4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 135-136].

Чималу підтримку засобами збройної боротьби отримувала від СРСР, Англії і США югославська партизанська армія Йосипа Броз-Тито.

Але УПА змушена була організовувати мобілізацію матеріальних ресурсів для потреб збройної боротьби проти нацизму і сталінізму своїми силами. Одним із ефективних способів стало створення бойового фонду шляхом випуску біфонів – “облігацій всенародної позики на потреби УПА”, – згадував колишній повстанець П.Василевський-Вірний [120. С. 125]. Біфони друкувалися в підпільних друкарнях ОУН, здебільшого в Галичині, й розповсюджувалися в інших регіонах. Зібрані кошти зосереджувалися у фінансово-господарських структурах УПА. Акція проводилася на добровільних засадах. За свідченням тернопільських науковців О.Гайдая і Б.Хаварівського, біфони номіналом від 5 до 1000 крб. функціонували до 1950 р. у дванадцяти областях України й зіграли важливу роль у забезпеченні боєздатності повстанських формувань [183. С. 15]. Варто відзначити, що певну роль відігравав і натуральний податок, яким обкладалися господарства із землею більше, як 5 га [241. С. 88].

На початку 1944 р. Волинь і Полісся залишалися основними базами УПА. Більшість цих територій перетворилися у вільний партизанський край. Історик Юрій Киричук відзначав, що в ті часи по селах і містечках можна було зустріти арки з жовто-блакитними прапорами й транспарантами з гаслами: “Хай живе УПА!”, “Смерть Гітлеру і Сталіну!”, “Москва і Берлін – однакові вороги українського народу!” та інші. Священики правили служби на честь Української держави. Працювали українські адміністративні органи, причому сільських старостів обирали здебільшого з бідняків; функціонували школи, торгівля, виробництво тютюну, сірників, мила та продовольчих товарів: хліба, макаронів, кави, кондвиробів [241. С. 87].

Бойова і державотворча діяльність УПА постійно обурювали Москву. Нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясний згадував, що призначення в Україну він отримав у липні 1943 р. із головним завданням – ліквідувати повстанський рух. Він свідчить, що 22 серпня 1944 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія і заступник наркома оборони СРСР Г.Жуков підготували таємний наказ, який передбачав: “1. Вислати у віддалені краї Союзу РСР усіх українців, які проживали під владою німецьких окупантів”. Сталін, – пише у спогадах В.Рясний, – без вагань “наказав виселити всіх українців до відомої матері, а конкретно – до Сибіру” [145. С. 177-178]. Тоді українців захистив М.Хрущов, який у доповіді на XX з’їзді КПРС 1956 р. підтвердив, що такий намір мав місце. Інший офіцер НКВС Г.Санников згадує: “Сталін гуманно віднісся до українського народу. У той період він міг запросто виселити більшу частину населення за межі республіки, як це було зроблено у Чечні 1944 р.” [139. С. 11]. За таких умов відновлення радянської влади в регіоні для режиму було пов’язано з чималими труднощами і вимагало великих зусиль.

Впродовж 1944 р. керівництво СРСР і УРСР ухвалило низку постанов і директив щодо якнайскорішої радянізації цих областей. Постанова ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. за підписом Сталіна вимагала від органів усіх рівнів розгорнути цілеспрямовану роботу з метою “відновлення радянських порядків і законів на території звільненої від німецько-фашистських загарбників”, „посилити боротьбу проти українсько-німецьких націоналістів”, скерувати із східних областей України необхідну кількість “політично перевірених і підготовлених працівників”, поліпшити ідеологічну роботу серед населення [35. Т. 6. С. 124-129].

ЦК КП(б)У на чолі з досвідченим М.Хрущовим добре пам’ятали крилатий сталінський вислів “Кадри вирішують усе”. Ще 2 лютого 1944 р., якраз у день зайняття Червоною армією Рівного і Луцька, Організаційне бюро прийняло постанову “Про відбір керівних партійних і радянських працівників для роботи в західних областях УРСР”. У ній зазначалося: “Зобов’язати

Харківський, Ворошиловградський, Полтавський, Сумський, Дніпропетровський, Сталінський і Запорізький обкоми партії відібрати 450 чол., з них перших секретарів райкомів партії – 140, голів райвиконкомів – 150” [1. Спр. 190. Арк. 30]. Пропонувалося вже 15 лютого відрядити в розпорядження ЦК КП(б)У 300 україномовних працівників, зокрема всіх тих хто раніше (1939–1941 рр.) працював у Волинській і Рівненській областях. Як суттєвий недолік Харківського обкому партії, відзначалося, що він надіслав російськомовних представників.

28 березня 1944 р., коли радянські війська зав’язали бої на території Тернопільської і Чернівецької областей, ЦК КП(б)У видало для обкомів східних областей постанову, якою зобов’язувало їх до 20 квітня того року надіслати в його розпорядженню 2510 партійних, радянських і господарських працівників для роботи в західному регіоні. Водночас Народному комісаріату освіти належало відрядити 1450 вчителів [1. Спр. 190. Арк. 69]. Відправка людей на захід набирала масового характеру: тільки за 25 квітня 1944 р. Оргбюро затвердило для роботи у Львівську, Тернопільську, Станіславську і Чернівецьку області 102 працівників [1. Спр. 190. Арк. 113-119; Спр. 196. Арк. 10-12, 18-20].

Таким чином, Центральним Комітетом КП(б)У на кожную область формувалися так звані оперативні групи по 500–600 партійних, комсомольських, радянських і господарських функціонерів – апарат обласних і районних органів влади. Їх очолювали перші секретарі обкомів партії: І.Грушецький (Львівського), В.Бегма (Рівненського), І.Профатилов (Волинського), М.Слонь (Станіславського), І.Компанець (Тернопільського), С.Олексенко (Дрогобицького) і І.Зеленюк (Чернівецького). Оперативні групи просувалися разом з передовими частинами Червоної армії і зразу ж після зайняття “свого” району чи області починали формування органів влади й управління. Зазвичай місцевим мешканцям лише після ретельної перевірки

органами НКВС і НКДБ на “благонадійність” довірялися другорядні посади, наприклад голови сільської ради.

Про кількісний склад першої хвилі відряджених на захід працівників та умови їхньої діяльності свідчить таємна постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1944 р. про видачу їм вогнепальної зброї: “Отриману від НКВС СРСР вогнепальну зброю – пістолети ТТ у кількості 4000 комплектів для озброєння партійно-радянського активу, який працює в західних областях УРСР розподілити по західних областях: Тернопільській – 500, Львівській – 500, Дрогобицькій – 450, Волинській – 400, Рівненській – 400, Станіславській – 400, Чернівецькій – 200, Ізмаїльській – 150”. До посадових осіб, яким видавалася зброя відносилися: секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії, їх заступники, інструктори, завідувачі відділами і секторами; голови обласних, міських і районних виконкомів; секретарі обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу; керівники обласних, міських та районних організацій та управлінських структур [3. Спр. 48. Арк. 54-55].

Таким чином, до кінця жовтня 1944 р. на зайнятих Червоною армією західних землях створення владних структур майже закінчилося. Їх апарат, як правило, складали прибулі із східної України чи Росії працівники партійних, радянських, комсомольських і репресивних органів, а також спеціалісти промисловості, сільського господарства, науки, культури і освіти. В лютому 1945 р. секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов доповідав Сталіну, що в західні області скеровано 42 тис. відповідальних працівників. За рік їх чисельність зросла до 86 тис., апарат органів держбезпеки і внутрішніх справ нараховував 22 тис. осіб [185. С. 55-65].

У результаті такої, по-суті колонізаторської кадрової політики, керівництво суспільно-політичним, господарським і духовним життям шестимільйонного західного регіону України здійснювали надіслані працівники, які були виховані тоталітарною системою й у переважній більшості не сприймали місцевих традицій, звичаїв, психології населення.

Навіть ЦК КП(б)У на вересневому пленумі 1946 р. визнавало: що серед працівників номенклатури обкомів партії регіону (партійних, державних і господарських кадрів) місцевими були лише 2097 осіб, тобто 14%. В окремих областях цей показник був ще гіршим: у Чернівецькій він становив 3%, а Станіславській – 7,6% [185. С. 61]. Щойно після смерті Сталіна ця політика дещо змінилася.

У перші місяці діяльності місцеві органи розгорнули досить активну роботу щодо налагодження нового суспільного і господарського життя. У першу чергу для потреб війни відновлювалася діяльність промисловості і сільського господарства. Після відвідин Волині у березні 1944 р. М.Хрущов у листі до Сталіна доповідав: “У звільнених районах Рівненської і Волинської областей, а також у містах Рівне і Луцьк... промисловість, а також міське господарство майже повністю уцілило. Так, у Луцьку збереглися: електростанція, водопровід, хлібопекарні, млини, пивзавод та інші підприємства. Ці підприємства за 4-5 днів відновили свою роботу”. Такою ж була ситуація у Рівному, Здолбунові, Сарнах, Клівані, Корцю. Щодо організації радянської влади на Волині, він відзначав: “Зразу ж після зайняття перших районів Рівненської і Волинської областей Червоною Армією організоване обласне керівництво..., створюються районні органи влади, для чого надіслано у Рівненську область 700 працівників, у Волинську – 500 Сільські органи влади комплектуються головним чином з місцевого населення. У Рівненську і Волинську області скеровано дві бригади військ НКВС і оперативні групи НКВС і НКДБ” [1. Спр. 703. Арк. 1-19].

Слід відзначити, що владні функціонери були лише частиною потужної хвилі міграції населення з території СРСР у західні області України, яка розгорнулася зразу ж після зайняття цих теренів Червоною армією. Зауважимо, що близько половини їх становили представники Російської Федерації. Крім комплектування владних структур кадрами, які підбиралися головню серед працівників зрусифікованих східних областей. Москва

здійснювала цілеспрямований стратегічний план заселення західного регіону росіянами. Їх скеровували на роботу після закінчення навчальних закладів, або по оргнабору для праці на промислових підприємствах, причому ця політика проводилася під пропагандистським гаслом “братньої допомоги українцям”. Але головною метою заселення, за влучним висловом історика права І.Терлюка, було “сформування соціальної бази підтримки по суті колоніальної політики союзного імперського центру в західних областях. Міграція скеровувалася в основному до Львова, в інші обласні центри, а також в районні центри, де була найбільша потреба у формуванні силових органів влади, партійних комітетів, обласних, міських і районних адміністративних установ і організацій” [393. С. 15].

Зрозуміло, що Львів та область займали центральне місце в процесі утвердження тоталітарного режиму, індустріалізації та урбанізації краю. Вважають, що з 1944 р. в Західну Україну переселено більше мільйона росіян, з них близько 600 тис. – у Львівську область. Розглядаючи демографічні зміни у галицькій столиці, визначний український географ-демограф Володимир Кубійович стверджував, що 1943 р. населення Львова становило близько 180 тис., але вже 1946 р. воно досягло позначки 267 тис. З урахуванням виселення зі Львова поляків згідно з радянсько-польською угодою від вересня 1944 р., кількість росіян, які прибували до міста зростала високими темпами (у сім разів за 1945 р.) й сягала за 150 тис. [260. С. 1411]. У серпні 1945 р. в розмові, про яку дійшла інформація органів НКДБ, академік АН УРСР М.Возняк гірко зауважив: “Львів був дійсно українським в період його окупації німцями” [10. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 61].

Переважна більшість росіян, які осідали у містах, займали соціально провідні, престижні посади в партійних, державних і найчастіше в силових структурах, а також займали керівні посади в наукових і культурно-освітніх закладах і установах. Саме росіяни були провідниками політики режиму щодо русифікації регіону. Секретар Львівського обкому партії І.Грушецький 1947 р.

писав М.Кагановичу: “Нерідко можна чути незадоволення людей тим, що у Львові дуже багато чути російську мову, що багато вивісок на урядових установах написані російською, що в клубах наряду з портретами російських письменників, зокрема зовсім немає або мало портретів української культури та ін.” [17. Спр. 4558. Арк. 1-34].

Режим створював для росіян, число яких серед адміністративного і керівного складу та силових відомств становило близько 80%, більш сприятливі побутові умови, надавав привілеї й таким чином перетворював цю спільноту у надійний інструмент імперської політики в регіоні, задіював її у механізм насильницької радянзації. Опорою тоталітарного режиму був також офіцерський корпус Львівського й Прикарпатського військових округ, яким визначалася певна роль в утвердженні радянської влади на приєднаних територіях. Цікаво зауважити, що за підрахунками І.Терлюка серед 16668 офіцерів Прикарпатського військового округу в 1980-х рр. росіяни становили близько 60%, а українці лише 32%. Це співвідношення за післявоєнні часи майже не змінювалося [393. С. 102].

Оскільки утвердженню радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях протистояв потужний національно-визвольний рух у особі ОУН–УПА, його ліквідацію Кремль визначив пріоритетним завданням. Отже, з перших днів відновлення радянської влади головний змістом суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях стала жорстока боротьба протилежних сил московського імперіалізму й українського населення регіону. Режим намагався якнайшвидше нівелювати специфіку краю, форсовано втягнути його у загальнореспубліканське і загальносоюзне русло суспільно-господарського життя. При цьому використовувалися типово сталінські надзвичайні методи реалізації імперської політики: командно-адміністративний тоталітарний стиль управління суспільством на українських землях, репресії проти відвертих і потенціальних ворогів або “ненадійного” елементу.

Разом із широкими заходами, скерованими на боротьбу проти ОУН–УПА, органами НКВС і НКДБ, керівництво західних областей України здійснювала низку інших акцій. 5 березня 1944 р. секретар Рівненського обкому КП(б)У В.Бегма у доповідній записці на адресу М.Хрущова зазначав, що незважаючи на ужиті силові заходи, повстанські частини УПА продовжують активну діяльність. Вони контролюють великі території, внаслідок чого “районний актив сидить здебільшого в своїх райцентрах, а в селах бувають дуже рідко, а у ряді сіл зовсім не були, оскільки побоюються збройних нападів”. В.Бегма пропонував “провести поголовну мобілізацію чоловіків від 17 до 50 років життя в області і відправити подалі у тил східних областей, де їх розсортувати: частину до армії, а частину у робочі або будівельні батальйони” [1. Спр. 930. Арк. 63-67].

Доповідаючи Сталіну про ситуацію на Волині і стан боротьби з повстанським рухом, того ж місяця М.Хрущов підтримав цю пропозицію: “Щоб позбавити можливості націоналістам вербувати чи то добровільно, чи то насильно учасників своїх банд, слід провести мобілізацію усього чоловічого населення призовного віку. Всіх мобілізованих негайно відвести в тиллові округи і після фільтрації кращу частину скерувати у бойові частини... Всього підлягає мобілізації у визволених районах 71500 осіб”. Хрущов додавав, що домовився з командувачем 1-м Українським фронтом маршалом Г.Жуковим про допомогу з боку відділів укомплектування армій і фронту [1. Спр. 703. Арк. 1-19]. З відповіддю Москва не забарилася. Віднайдений в архіві проект Постанови Державного комітету оборони, головою якого був Сталін наголошував: “З метою ліквідації діючих банд і наведення належного порядку в західних областях України... відмобілізувати до 20 березня 1944 р. всіх чоловіків призовного віку звільнених районів Рівненської і Волинської областей, причому в першу чергу до 30-літнього віку й у подальшому в міру визволення районів західних областей зразу ж відмобілізувати призовні контингенти” [1. Спр. 703. Арк. 20-22]. Отже, таким чином планувалося

вирішити “відразу дві болючі проблеми: суттєво поповнити Червону армію бійцями в регіоні, де мобілізаційні ресурси були досить потужними, оскільки призов на початку радянсько-німецької війни влітку 1941 р. здійснити не вдалося, по-друге, значно обмежити ресурси для поповнення Повстанської армії. У листі до Сталіна Хрущов висловлював упевненість у тому, що ця акція дасть позитивний результат.

Командування УПА на чолі з Р.Шухевичем негайно відреагувало на ці заходи. У підпільних друкарнях вийшли і були широко розповсюджені листівки із закликами не йти до радянського війська. В одній з них від 30 березня 1944 р. зазначалося: “Московський імперіалізм хоче загнудати наших українців мобілізацією. А потім, маючи нас в руках, кинути в карних загонах на першу лінію, на гарматне м’ясо, чи морити голодом в таборах праці... Український народ! Бери в руки зброю, бо це шлях до свободи українського народу, йди туди, де тебе кличе нація” [8. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1-1зв.]. Політичний відділ генштабу УПА на чолі з Я.Буселом, а також політвиховники та політичні референти військових округ, зокрема групи УПА-Північ С.Костецький, А.Вербенко, В.Булавський, І.Луцюк та інші, розгорнули широку пропагандистську кампанію серед населення з метою зірвати мобілізацію. Слід додати, що спротив УПА процесові мобілізації набував гострих форм. Повстанські загони часто силою звільняли призовників із військкоматів, або під час переходу їх піших колон під охороною до районних центрів. Так, 18 березня 1944 р. по дорозі до Ямполь Тернопільської області у с.Манів повстанці напали на конвой, роззброїли червоноармійців, а мобілізованих (2 колони) відправили по домівках з наказом: “Ідіть по домівках і більше на призовний пункт не з’являйтеся, а коли хто піде, того знищимо самого, а майно спалимо”. В результаті, зокрема у Монастирському районі цієї області, 15–17 серпня із 1400 викликаних на призовний пункт прибуло лише 96 осіб [1. Спр. 89. Арк. 17; Спр. 394. Арк.51]. Водночас радянська влада

запроваджувала репресивні методи. Особи, які ухилялися від призову до армії, вважалися нелегалами, а їхні сім'ї підлягали виселенню до Сибіру.

Внаслідок ужитих заходів вже на початку мобілізації на Волині перший секретар Рівненського обкому В.Бегма доповідав Києву, що в області на 16 березня мобілізовано близько 10 тис. чоловік. Але в деяких районах вона була зірвана зусиллями повстанців. Так, коли Мізоцький райвійськкомат 3 березня оголосив мобілізацію, з населених пунктів Мізоч, Дермань і Білашов усі, хто підлягав мобілізації, пішли в ліси до частин УПА, “на призовний пункт райвійськкомату з цих сіл не прибуло ні одного чоловіка” [1. Спр. 970. Арк. 87-90]. Зауважимо, що у рапорті наркома держбезпеки УРСР С.Савченка поданому в ЦК КП(б)У, на наш погляд, більш правдива інформація. Він відзначав, що на 20 березня 1944 р. на призовні пункти прибули лише 6600 осіб. Зокрема, у Здолбунівському районі зі 700 призовників прибуло всього 18, в Цуманському лише з чотирьох сіл не прибули 1000 осіб, які приєдналися до УПА [1. Спр. 930. Арк. 150-151].

Не кращою була ситуація в інших областях. Секретар Станіславського обкому партії М.Слонь доповідав М.Хрущову, що на 21 серпня 1944 р. з 20 районів області у військкомати прибули із запланованих 30268 всього 14965 призовників, тобто менше половини. З них для діючої армії відібрано лише 6048 [1. Спр. 928. Арк. 171-172]. Ситуація у цій області не покращилась у подальшому. 23 лютого М.Слонь скаржився М.Хрущову: в результаті активної діяльності загонів УПА, посилення протидій мобілізації, яка продовжувалася військкоматами за допомогою органів НКВС, чисельність осіб, що не прибули на призовні пункти і ухилилися від призову до війська, становить 15553. У донесенні наводився факт нападу загону УПА на охорону колони призовників, яких вели до Солотвина, внаслідок якого всі 250 чоловік пішли у ліси й поповнили не Червону, а Повстанську армію, частини якої на території області нараховували 21820 бійців [1. Спр. 1697. Арк. 57-78]. Секретар Дрогобицького обкому партії С.Олексенко доповідав Києву, що з 59196 призовників до

військкоматів не прибули 8818. Незважаючи на те, що у кожне село для мобілізації було скеровано спеціальні бригади у складі партактиву, військових та енкаведистів, у Ново-Стрільківському районі взагалі зірвано призов, оскільки 90% військовозобов'язаних пішли в УПА. В с.Новосільці Ходорівського району із 102 вдалося мобілізувати лише двох осіб, а у с.Чернишів усі 42 призовники, с. Ляшки Долішні – 83, с.Молдничі – 73 на чолі з головами сілрад пішли до УПА. В деяких районах явка складала менше половини, зокрема у Комарнівському – всього 35% [1. Спр. 926. Арк. 72-79].

Зрештою, невдовзі Провід ОУН і командування УПА змінили своє ставлення до мобілізації. Згідно “Тимчасової інструкції” Крайового проводу від 7 вересня 1944 р., до Червоної армії не повинні були йти “члени ОУН, юнаки та розконспіровані симпатки, цебто ті, що повинні опинитися в існуючих і новоорганізованих відділах УПА, кущових самооборонних відділах чи в самооборонному підпіллі”. Решта могли бути мобілізованими до війська, де повинні вести цілеспрямовану націоналістичну пропаганду. “Нам треба мати людей в Червоній армії, беручи до уваги те, що ми зобов'язані вести відповідну роботу серед українців з осередніх і східних українських земель, яких багато в Червоній армії” [1. Спр. 931. Арк. 166].

У зв'язку з цим, варто звернути увагу на повідомлення начальника Політуправління 1-го Українського фронту генерала С.Шатилова М.Хрущову від 30 вересня 1944 р., в якому відзначалася, що за 20 днів на бік німців перейшли 172 бійці, призвані зі Західної України. Крім того, військовослужбовці з цього регіону, згідно вилучених у них “Основних вказівок щодо пропагандистської роботи членів революційно-визвольної ОУН в рядах Червоної армії”, вели активну роботу. Її напрямки визначені в документі: “Вся пропагандистська робота члена ОУН серед червоноармійських мас скерована на те, щоб викликати незадоволення, ненависть до Сталіна, до сталінського режиму, до ЦК ВКП(б), до своєї партійної верхівки, до апарату НКВС і більшовицької адміністративної влади.

Переконувати, що гітлерівська і сталінська влада – однакові. Червоноармієць повинен прийти до висновку, що в СРСР неминуха національно-визвольна революція, яка завершиться побудовою самостійних держав усіх народів”. Генерал доповідав, що командування прийняло ряд заходів у галузі посилення ідеологічної роботи, крім того, за слабу політвиховну роботу в своїх частинах група командирів, серед них командир 322-ї дивізії генерал Зубов, покарані, а дехто засуджений Воєнним Трибуналом фронту [1. Спр. 929. Арк. 10-14].

Слід відзначити, що вже із 1943 р. на зайнятих землях радянські органи провадили поголовну мобілізацію. Часто без необхідного вишколу, належного озброєння призовників кидали в бої. “Не може бути найменшого сумніву, – писав історик Лев Шанковський, – що мобілізація українців до Червоної армії і їх відсилка на фронт мала на меті винищити сили українського народу й таким чином спаралізувати й звести нанівець самостійницькі змагання”. За його підрахунками лише в Галичині до війська було мобілізовано 192 тис. осіб (57% від запланованих). З них загинули на фронті 44,7 тис., повернулися інвалідами 15,8 тис. [411. С. 575-576].

На наш погляд, більш повна і точна інформація щодо розмаху мобілізації в західному регіоні та кількості призваних до лав Червоної армії міститься в архівних документах, зокрема новоствореного у березні 1944 р. наркомату оборони УРСР. Нарком генерал Василь Герасименко повідомляв ЦК КП(б)У, що станом на 15 квітня 1944 р. на території частково визволених Рівненської, Волинської та Тернопільської областей заходами Київської військової округи мобілізовано 170078 осіб [1. Спр. 1002. Арк. 13]. В іншому донесенні “Про результати призову військовозобов’язаних запасу по областях Львівського військового округу” станом на 23 вересня 1944 р. було мобілізовано: зі Львівської області – 33745 українців і 13701 поляків, з Тернопільської – відповідно 105761 і 30072, Дрогобицької – 25004 і 9197, Станіславської – 50764 і 8434, Волинської – 79472 і 3067, Рівненської – 98693 і 5262, Чернівецької – 59561 і 2145. Всього по округу до Червоної армії призвано

453020 українців і 71878 поляків, яких скеровано до польових формувань на території СРСР. Крім того, під час бойових дій 8614 осіб західноукраїнської молоді було мобілізовано на Волині й Поділлі частинами 1-го Українського та 2-го Білоруського фронтів [3. Спр. 373. Арк. 138].

Таким чином, шляхом насильної мобілізації чоловічого населення в західноукраїнських областях радянському режимові вдалося зменшити людські ресурси УПА і підпілля ОУН і вже у 1944–1945 рр. відчутно послабити національно-визвольний рух. Ці заходи змусили командування УПА, зберігаючи концепцію стратегії визвольної боротьби, в середині 1945 р. перейти до застосування таких дій малими формуваннями, до диверсійно-партизанської війни, а також до тісних зв'язків і взаємодії з оунівським підпіллям. Масова мобілізація населення, в умовах, коли радянське командування нехтувало життям мільйонів людей, для досягнення перемоги за всяку ціну, підірвало не лише сили УПА. Величезні втрати українців на фронтах, за обережними підрахунками В.Косика – 2,5 млн. осіб, спричинилися до підриву генофонду всієї України, що дозволило режимові панувати в республіці до 1990-х років [254. С. 627].

Велике значення для утворення радянської системи, а також виявлення вояків УПА і членів підпільної мережі ОУН влада надавала перепису населення. Ще до зайняття Львівської області, призначений на посаду першого секретаря обкому партії І.Грушецький, у листі до М.Хрущова від 21 червня 1944 р. писав: “Враховуючи, що Львівська область особливо засмічена українсько-німецькими і польськими націоналістичними елементами і їх посібниками та має різний національний склад населення, обласний комітет КП(б)У вважає за необхідне, після звільнення Львівської області від німецьких окупантів, провести детальну перереєстрацію всього населення. Проводячи перереєстрацію ми ставимо собі за завдання ... виявити легально мешкаючих ставлеників німецьких окупантів і учасників різних націоналістичних і бандитських формувань” [1. Спр. 889. Арк. 18]. Постанова Політбюро ЦК

КП(б)У “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України”” від 10 січня 1945 р. як одне з важливих рішень ухвалила: “Зобов’язати наркома внутрішніх справ УРСР тов. Рясного і начальників облуправлінь НКВС до 15 лютого провести в сільських місцевостях західних областей УРСР облік жителів у віці від 15 років і більше... При проведенні обліку населення точно встановити, де знаходиться той чи інший громадянин або громадянка. Родичів тих осіб, яких точне місцезнаходження не буде встановлено, попередити під розписку, якщо ці особи не з’являться в органи радянської влади, вони будуть вважатися учасниками банд і до їх родичів будуть ужиті репресії, включно до арешту й виселення... Громадянин, який знає де переховуються бандитські групи чи окремі бандити, зобов’язаний повідомити про це органам радянської влади, в іншому випадку він буде вважатися співучасником бандитів, з усіма витікаючими наслідками” [З. Спр. 29. Арк. 6-7]. А вже 19 січня Політбюро ЦК КП(б)У спеціальною постановою “Про проведення реєстрації населення в західних областях України” зобов’язало “обкоми і райкоми КП(б)У західних областей УРСР надати усіляку допомогу органам НКВС в успішному проведенні реєстрації всього населення в західних областях УРСР” [З. Спр. 29. Арк. 28].

Відтак, інформація про хід реєстрації сільського населення, яке до 1960-х років взагалі не було паспортизованим, на відміну від міського, включалася керівництвом областей Західної України в усі звіти про виконання постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У щодо боротьби з націоналістичним рухом. Зокрема, у доповіді секретаря Тернопільського обкому партії І.Компанця 26 лютого 1945 р. відзначалося: “Одним із найважливіших завдань партійних організацій області і органів НКВС та НКДБ щодо виконання постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. була правильна організація перепису населення в сільській місцевості. Начальником обласного управління НКВС було видано наказ в якому визначена мета і причина проведення обліку населення” Станом на 21

лютого 1945 р. зареєстровано 485893 особи й виявлено 1267 чол. на нелегальному становищі, їх сім'ї (872 родин) органами НКВС репресовано й виселено у віддалені райони СРСР. Водночас відзначалося, що у деяких районах перепис було зірвано [1. Спр. 1702. Арк. 51-64]. В іншому донесенні з цієї області відзначалося, що з 973-х сільрад, переписом охоплено лише 693, у 3115 родинах виявлено відсутність їх членів. На поселення вивезено 645 сімей повстанців [1. Спр. 702. Арк. 36-38]. Такою ж була ситуація в інших областях.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. ствердила суттєві недоліки в організації перепису на селах. Зокрема Станіславську, де з 695 сільрад облік проведено лише в 520, Волинську – з 1516 населених пунктів роботу проведено лише у 798, Тернопільську, а також Дрогобицьку, де перепис здійснено формально. До того ж виявилось, що не повністю створені сільські ради: в Станіславській – 31, Волинській – 15. Вимагалось до 15 березня 1945 р. завершити цю важливу роботу [3. Спр. 29. Арк. 138-154]. Наскільки важливого значення влада надавала перепису населення, свідчить те, що про його результати М.Хрущов доповідав самому Сталіну: “Після проведення перепису сільського населення з 1 квітня до 10 травня ц.р. (1945 р. – авт.) ми провели облік робітників і службовців, зайнятих на підприємствах промисловості, транспорту і в радянських установах західних областей УРСР. У результаті проведення обліку виявлено більше 14000 осіб ворожих елементів., які ухилялися від призову до Червоної армії та пролізли на підприємства і в установи з шпигунсько-диверсійними цілями” [3. Спр. 4. Арк. 78-90].

Одним із найважливіших етапів у процесі радянзації краю Москва вважала колективізацію сільського господарства. Цим засобом, за висловом дрогобицького історика М.Сеньківа, “сталінський режим прагнув остаточно утвердити в західних областях України тоталітарну систему управління суспільством, підірвати соціально-економічну основу ОУН–УПА, отримувати

від колгоспів кошти для промислового і культурного розвитку, перетворити селян у джерело дешевої робочої сили” [373. С. 489].

Власне колективізація стала визначальним фактором радянської тоталітарної системи в аграрній політиці. У комуністичній ідеологічній доктрині для селянина-власника землі місця не було: за ленінським планом він був ворогом більшовизму. Але в умовах боротьби за утвердження радянської влади в регіоні, сама ситуація спонукала режим знищити одноосібне селянство. Адже саме воно становило соціально-економічну базу національно-визвольного руху, служило головним джерелом людських резервів для УПА і оунівського підпілля.

Насамперед партійні та радянські органи на селі намагалися реанімувати колгоспи, утворені в 1939–1941 рр. Щоправда, вони були малочисельні: в середині 1941 р. у колгоспи об’єднано лише 13,5% сільських господарств, зокрема у Львівській області 8,1%, Дрогобицькій – 7,8%, Станіславській – 12,8%. [372. С. 91]. Але здійснити акцію не вдалося. До кінця 1944 р. було відновлено у Львівській, Рівненській, Чернівецькій областях всього по одному колгоспу. [372. С. 123].

Але широко розгорнути колективізацію не вдавалося: селянство не сприймало колгоспів, оскільки мало сильно розвинену психологію власника. Активну контрпропаганду розгорнуло підпілля ОУН і політвиховні органи УПА. В одній з листівок УПА закликала: “Селяни! Сталінські окупанти приготують для Вас колгоспне ярмо! Не йдіть до колгоспів! Не слухайте облудної пропаганди сталінських паразитів! Мужньо протиставляйтесь теророві НКВД! Хай живе вільний селянин в Українській Самостійній Соборній Державі” [57. С. 150]. До речі, чи не найкращими агітаторами проти колгоспів були наддніпрянці, які в пошуках харчів тисячами прибували зі Сходу, де 1946–1947 рр. спалахнув черговий голод. Важливим фактором, який гальмував колективізацію, стало те, що режим не зміг розколоти село за класовою ознакою, чим він користувався в СРСР на зламі 30-х років. Відтак,

до кінця 1945 р. в регіоні влада зуміла створити лише 130 господарств, які об'єднували 0,5% селянських дворів. Так, на Львівщині з 12 колгоспів вісім об'єднували від 15 до 30 господарств. Тобто вони були дуже малими й не відігравали помітної господарської ролі.

Дещо більшого новій владі вдалося домогтися у сфері промисловості, транспорту, торгівлі, науки, освіти і культури. Лише у Львові до кінця 1945 р. введено в дію 157 промислових підприємств, для роботи на яких зі сходу надіслано дві тисячі інженерів та 13,8 тис. робітників [338. С. 506-507]. Поновили роботу філії академічних установ, з вересня розпочали навчальний рік існуючі та новозасновані інститути, середньо-спеціальні заклади, школи. У 1944/1945 навчальному році в західних областях розпочали роботу 5691 школа, в яких навчалося 838206 учнів. Організовано 3,5 тис. шкіл для неписьменних і малописьменних. Відновили роботу два державних університети, педагогічний інститут, п'ять учительських інститутів. Незважаючи на достатню кількість педагогічних кадрів з місцевого населення, внаслідок недовіри до них, педагогів присилали із східних областей. Вже 1944 р. за відрядженням прибули 8116 вчителів, 1810 випускників педагогічних вузів і 2550 підготовлених на короткочасних курсах. Крім вчителів, 329 осіб прибули на керівні посади у відділи народної освіти і 160 осіб професорсько-викладацького персоналу для вузів [157. С. 188].

У Львові, Чернівцях, Луцьку, Рівному, Тернополі, Станіславі, Дрогобичі розпочали працювати українські театри. В умовах нової радянської діяльності поступово розгортали діяльність письменники, художники, композитори. У 1944–1945 рр. ідеологічний пресинг тоталітарного режиму ще не набрав сили, і такі діячі культури як О.Кульчицька, О.Курилас, А.Монастирський, В.Барвінський, С.Людкевич та інші демонстрували свої творчі здобутки на республіканських і всесоюзних виставках та оглядах досягнень культури [36. С. 20]. Однак всі зміни несли на собі негативні риси сталінської адміністративно-командної системи, панування комуністичної ідеології,

широкомасштабного всеохоплюючого формалізму. Це особливо проявлялося у кадровій політиці. Керівні партійні, радянські, господарські посади нерідко займали малограмотні працівники сталінської школи управління без фахової освіти. Вищої освіти не мав перший секретар Львівського обкому партії І.Грушецький. Унікальну за своїми масштабами Львівську наукову бібліотеку Академії наук УРСР очолював колишній партизан, Герой Радянського Союзу А.Одуха, який закінчив технікум сільського господарства. Недовіра до місцевого населення, особливо інтелігенції була визначальною рисою сталінської політики в західних областях України. Вона продовжувала домінувати в ній ще довго й після смерті Сталіна.

Характеризуючи суспільно-політичну ситуацію 1944–1945 рр. заступник командувача УПА полковник Василь Кук наголошував: “Національно-визвольна боротьба українського народу на завершальному періоді Другої світової війни находилась у zenіті своєї бойової активності... До закінчення війни та до кінця 1945 року советська влада також ще не могла зібрати достатньо сил для боротьби з повстанським рухом. Її влада обмежувалася переважно міськими центрами. У селах, зокрема в лісистих районах, майже повністю все громадсько-політичне життя було під контролем повстансько-революційних організацій, які вели свою діяльність майже відкрито” [129. С. 36]. У листі до М.Хрущова секретар Львівського обкому партії у серпні 1944 р. доповів: “Українсько-німецькі націоналісти паралізували нормальне життя в ряді районів області. В Радехівському районі із 8 сільрад ніхто з райактиву в силу терористичних актів не буває. Аналогічне становище в Куликівському, Поморянському, Жовківському та інших 14-ти районах області [1. Спр. 919. Арк. 12-20].

Варто зауважити, що для українського руху Опору, який тоді репрезентували УПА і підпілля ОУН, зайняття теренів краю Червоною армією та утворення нового фронту боротьби, було досить складним етапом. Хоча командування УПА групам і військовим округам надіслало наказ: “Не

зав'язувати боїв з регулярними частинами Червоної армії, дати їй можливість пройти далі на захід і лише після цього проводити збройні напади на місцеві гарнізони, окремі групи військовослужбовців НКВС, міліцію та ін.”, уникнути бойових сутичок не вдалося. За даними управління СМЕРШ I-го Українського фронту у січні–квітні 1944 р. відмічено 520 акцій з боку ОУН–УПА на Волині [227. С. 83]. Саме тоді смертельно поранено командувача фронтом генерала М.Ватутіна. Щоправда, й повстанцям було завдано втрат, і це стало приводом для командування розформувати групу УПА-Південь.

Втрати частин УПА в сутичках з радянськими військами поновлювалися за рахунок добровольців, кількість яких зростала у ході мобілізації до війська та репресивних акцій органів НКДБ і НКВС. Отже, після того, як радянсько-німецький фронт покотився на захід, наприкінці літа 1944 р. УПА не лише вберегла, але й зміцнила боєздатність. Так, група УПА-Захід нараховувала понад 10 тис. вояків, а більшість її куренів мали по 600–800 бійців [227. С. 93]. Зауважимо, що в групі діяли 50 сотень, загальною кількістю близько 30 тис. повстанців [328. 1992. 10 вересня]. Частина сил цієї групи, намагаючись уникнути збройних зіткнень з частинами Червоної армії, відступила у Карпати й згідно наказу командувача Р.Шухевича, у серпні 1944 р. утворили групу УПА-Захід-Карпати чисельністю 3400 вояків. Командування УПА орієнтувало свої структури привести до бойової готовності частини і підрозділи й розгорнути активну боротьбу, перш за все “безнастанними рейдами і боями з НКВС і винищувальними більшовицькими органами обороняти людей і майно перед знищенням (насильна мобілізація, грабежі, насильства жінок, евакуація, нальоти міліції, провокаторів і сексотів)”. Вимагалось активними бойовими діями демонструвати українському населенню, “що наші відділи їх не полишили на поталу окупантам, але проводимо дальшу боротьбу до переможного кінця. Пропаганда без збройної сили нічого не може вдіяти” [8. Ф. 3838. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 32].

Архівні документи свідчать про те, що ОУН–УПА розгорнули широкомасштабну боротьбу проти радянської влади, успішно протидіяли її заходам. 23 вересня 1944 р. секретар Станіславського обкому партії М.Слонь доповідав у ЦК КП(б)У, що в ряді районів силами УПА зірвано мобілізацію до війська, зокрема в Перегінському з 2054 прибули всього 491 чол., у Войнилівському з 2075 – 527 осіб. Підрозділ УПА відбив 150 призовників, які у супроводі військових колоною рухалися з Солотвинського райвійськкомату до Станіслава. “Наявність діючих банд УПА виявлено в усіх районах, які прилягають до лісових масивів і Карпатських гір... У більшості випадків бандити розміщуються сотнями (ротами), а в деяких районах: Солотвинському, Богородчанському, Рогатинському, Войнилівському, Рожнятинському, Галицькому, Жовтневому і Яблунівському – від 500 до 700 чол.” Секретар скаржився, що УПА контролює значну територію, наводив наказ Повітового провідника ОУН Кравченка від 23 серпня 1944 р. голові сільради с.Горегляди, в якому вимагалось “не давати більшовикам ніяких списків”, зберегти від мобілізації всіх чоловіків, державі здати не більше 10% запланованого зерна, 30 ц закласти у таємні сховища для УПА та ін. Він повідомляв, що частини УПА здійснили напади на районні центри Лисець, Богородчани, знищили десятки партійних і радянських активістів, зокрема секретаря Жовтневого райкому комсомолу, кількох вчителів, голів сільрад, депутатів місцевих рад. Про масштаби повстанського руху свідчили його повідомлення про результати чекістсько-військових операцій на території області, в яких вбито 2041 повстанців, полонено 1153 особи. У них було захоплено 8 гармат і мінометів, 121 кулемет, більше тисячі гвинтівок і автоматів. Але, писав він, “на кожний наш удар УПА відповідає новими ударами” [1. Спр. 919. Арк. 74-86].

Подібною була ситуація і в інших областях. Отож характерним явищем була урядова телеграма секретаря Львівського обкому партії І.Грушецького М.Хрущову від 22 серпня 1944 р., тобто менше ніж за місяць після

“звільнення” Львівщини: “Виходячи із становища є необхідність озброєння партійно-радянського комсомольського і господарського активу, а також голів сільрад, для чого треба три тисячі автоматів. Обком партії просить сприяння і допомоги в отриманні зброї” [1. Спр. 889. Арк. 28]. У цьому зв’язку певний інтерес викликає виявлений у архіві документ – довідка генерала Т.Строкача про передачу зброї НКВС УРСР спеціально для обкомів партії західних областей України. У списку значаться: гвинтівок – 2466, кулеметів – 347, автоматів – 670, 50-мм мінометів – 284, гранат – 14000 [1. Спр. 889. Арк. 23]. Як бачимо, серед українського населення влада почувалася досить невпевнено. Не випадково один з керівників радянського партизанського руху полковник І.Старинов, який побував у березні 1944 р. на Тернопільщині, в інформації до генерала Т.Строкача відзначав: “Четверту війну воюю, але ніколи ще не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області” [4. Оп. 1. Спр. 1516. Арк. 215].

Радянському режиму протистояла й Українська Греко-Католицька церква (УГКЦ). “До встановлення радянської влади у Західній Україні, – відзначав І.Білас, – греко-католицька церква складалась із 3040 парафій і 4440 церков, а також Духовної академії, п’яти духовних семінарій, двох шкіл і 127 монастирів. Видавалися три тижневих часописи і шість місячних. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів, 2950 священників; було 520 ієромонахів, 1090 ченців, 540 семінаристів” [161. С. 308]. Український історик Богдан Боцюрків (Канада) відзначав, що Москва намагалася завдати удару по УГКЦ ще в період першої окупації Західної України в 1939–1941 рр.. Тепер же, особливо після смерті в листопаді 1944 р. митрополита Андрея Шептицького, радянська влада розгорнула низку чітко спланованих заходів для ліквідації УГКЦ і навернення до православ’я більше п’яти мільйонів вірних. За слушним зауваженням Б.Боцюрківа, владу спонукали на це важливі причини: “УГКЦ була хребтам та основою національної свідомості галичан, головною перешкодою на шляху до зближення (та майбутнього злиття)

галицьких українців з росіянами; була духовною опорою збройної боротьби УПА–ОУН проти радянської влади. У Галичині та на Закарпатті УГКЦ була головною національною інституцією, незалежною від радянської влади структурою, що інтегрувала українство на базі ідейно-релігійних принципів, неприйнятних для радянського режиму [158].

Поки йшла війна сталінське керівництво не бажало вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ. 22–27 грудня 1944 р. у Москві на переговорах її делегації, очолюваної архімандритом К.Шептицьким, радянські представники за згодою Сталіна визнали рівні права УГКЦ з іншими конфесіями СРСР. Водночас, як інформував митрополита Й.Сліпого у січні 1945 р. член делегації Г.Костельник, Москва запропонувала керівництву УГКЦ і всьому уніатському духовенству “належним чином вплинути на ОУН–УПА, щоб вони припинили свою діяльність”. Але Й.Сліпий категорично відкинув ці пропозиції, чим кинув виклик радянській владі. Відтак, за завданням В.Молотова полковник держбезпеки Г.Карпов опрацював детальний план ліквідації Греко-Католицької Церкви і приєднання її кліру до Православної, який був представлений Сталіну. Він починався словами: “Відповідно з Вашими вказівками від 2 березня 1945 р.” і т.д. 16 березня Сталін наклав резолюцію: “Товаришу Карпову. Зі всіма заходами згідний. Й.Сталін” [161. С. 309-310].

Реалізація сталінських намірів розпочалася пропагандистською атакою на УГКЦ вже в квітні того року. 8 квітня усі газети західного регіону України надрукували статтю Я.Галана “З хрестом, чи з ножем?”, у якій уніатську церкву звинувачували в зв’язках з ОУН–УПА й вимагалось її заборонити. А вже 11 квітня арештовані митрополит Й.Сліпий, єпископи М.Будка, М.Чарнецький, Г.Хомишин, його помічник І.Лятишевський. Всього арештовано 33 і затримано 17 осіб [1. Спр. 1691. Арк. 197-199]. Невдовзі – Перемиський єпископ Й.Коциловський та його помічник Г.Лакота. За відмову перейти у православ’я їх засуджено на тривалі роки в’язниць і концтаборів. Отже, шляхом brutальних репресій УГКЦ залишилася без верхівки, але вона

все ще існувала: Греко-Католицька Церква, – зазначав у травні 1945 р. голова Ради у справах релігійних культур І.Полянський, – зайняла “абсолютно нетерпиму у політичному плані позицію і стала на шлях боротьби з Радянською владою, активно підтримуючи антирадянський націоналістичний рух. У зв’язку з цим, зараз проводяться заходи, скеровані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного духовенства і переходу віруючих у православ’я” [161. С. 205].

У Російському державному архіві соціально-політичної історії в Москві виявлено маловідомий документ – лист М.Хрущова Сталіну щодо конкретного плану ліквідації УГКЦ. “Будучи в Москві, я інформував Вас, – писав секретар ЦК КП(б)У, – про проведену роботу по розкладу уніатської церкви і переходу уніатського духовенства в православну церкву. У розвиток проведенної роботи з уніатського духовенства створилася “ініціативна група”. Ця група надіслала в адресу Раднаркому УРСР наступні документи: 1. Лист в Раднарком про становище греко-католицької церкви в Західній Україні. 2. Лист “Ініціативної групи” до всього духовенства греко-католицької церкви. Цей документ вони розішлють духовенству після того, як ми дозволимо існування “Ініціативної групи”. При врученні документів працівнику НКВС, який назвався референтом у справах віросповідання при РНК УРСР Даниленком, вони просили при позитивній відповіді, листа не публікувати... Прошу Ваших вказівок, якщо у Вас будуть якісь вказівки по тексту уніатських документів, ми зуміємо через нашого представника ці зауваження внести”. До листа М.Хрущов додавав документи від 28 травня 1945 р. за підписом діячів УГКЦ на чолі з Г.Костельником [16. Спр. 313. Арк. 29-30].

Власне на той час Сталін вже підписав план ліквідації УГКЦ. Без сумніву, він не сприймав на території України цю національну релігійну структуру, яка була духовною опорою нації та ще й підпорядкованою адміністративному центру поза межами СРСР – Ватикану. Він і його оточення не мали певності в тому, що Греко-католицька, як Російська православна

церква, стане слухняним інструментом влади. Щоб не викликати негативної реакції з боку Заходу, принаймні її зменшити, проти Церкви розгорнули широкомасштабну наклепницьку кампанію: її звинувачували у співробітництві з нацизмом і українськими націоналістами. Усіма заходами, скерованими на ліквідацію УГКЦ, займалися органи державної безпеки СРСР і УРСР, офіцери яких очолили радянські структури у справах церкви. Це вони шляхом шантажу і загрозами репресій змусили Г.Костельника очолити Ініціативну групу, якій влада надала право керувати греко-католицькими парафіями й переводити їх у православ'я. (Два сини Г.Костельника вступили до лав української дивізії "Галичина" й воювали проти Червоної армії. Батько не знав, що по війні вони потрапили в Англію). 18 червня 1945 р. ініціативна група отримала повноваження й завдання скласти списки священників, деканів, настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати групі і переходити у православ'я. Ними зайнялися органи влади [1. Спр. 1638. Арк. 128-129].

Населення західноукраїнських областей, яке на відміну від Наддніпрянщини було масово релігійним, на brutальні акції влади щодо УГКЦ реагувало негативно, їх думки і настрої відбивали численні листівки оунівського підпілля й УПА. В одній з них від 24 червня 1945 р. говорилося: "Вістря своїх намагань спрямували вони (радянська влада – авт.) до того, щоб знищити релігію, або перетворити її в свою агентуру, як це зробили з православною церквою. Православну церкву підпорядкував собі Сталін, а підкоривши її, зробив сліпим знаряддям до здійснення своїх підлих планів... Марні намагання большевиків, не вб'ють вони духа в українському народі. Він вічний і все живий, як вічний і живий український народ" [10. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 132-133].

Незважаючи на потужний тиск, шантаж і загрози, процес переходу греко-католицьких парафій на православ'я йшов дуже повільно. 5 вересня 1945 р. секретар Львівського обкому партії І.Грушецький доповідав М.Хрущову, що на возз'єднання з Православною церквою (під таким гаслом здійснювалася

акція) дали згоду лише 12 деканів із 18 і 125 священників з майже трьох тисяч. “Робота по возз’єднанню уніатської церкви з православною, – скаржився він, – в колах реакційного духовенства греко-католицької церкви зустріла запеклий опір. На початок вересня органами НКДБ арештовано 78 священників уніатської церкви” [1. Спр. 1639. Арк 103-113].

Таким чином, становище у західному регіоні України у 1944–1945 рр. було надзвичайно складним. Широкомасштабні заходи радянської влади скеровані на утвердження тоталітарного режиму зустрічали впертий опір з боку суспільства. До кінця радянсько-німецької війни Москва не змогла зосередити тут достатньо сил для вирішення проблеми суто силовим шляхом. Вказівку Сталіна покінчити з визвольним рухом до кінця війни керівництвом УРСР не виконало. Під тиском Кремля воно розгортало рішучий наступ, перш за все на УПА. В Україну стягнуто величезні сили Червоної армії, військ НКДБ і НКВС, партизанських з’єднань. Сплановано стратегічні чекістсько-військові операції, опрацьовувалися методи і способи боротьби, що включали розвиток агентури, широкі пропагандистські кампанії. Однак вони лише частково нейтралізували дії антикомуністичної опозиції.

РОЗДІЛ 3

БОРОТЬБА З НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ: ТАКТИКА, СТРАТЕГІЯ, ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЙ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ

У ході дослідження проблеми автор зробив спробу дати періодизацію довготривалої, більш як десятилітньої боротьби радянських карально-репресивних органів проти національно-визвольного руху за утвердження тоталітарного більшовицького режиму в Західній Україні. Зокрема, визначено етапи, які мають характерні відмінності у тактиці і стратегії, масштабах, формах і методах боротьби. Отже, дисертантом пропонується наступна схема періодизації:

Перший етап (лютий–жовтень 1944 р.) охоплює період зайняття території Західної України Червоною армією. Його характерною рисою було збройне протистояння частин НКВС, військ 1-го і 4-го Українських фронтів із широким залученням радянських партизанських з'єднань і крупних повстанських формувань групи УПА-Північ та УПА-Захід. Водночас йшло формування органів радянської влади, структур НКВС і НКДБ, винищувальних батальйонів, утворення прибулими частинами НКВС мережі військових гарнізонів, розгортання їх діяльності методом великих чекістсько-військових операцій та масових репресій.

На другому етапі (листопад 1944 – травень 1945 р.) під тиском Москви на боротьбу з УПА й оунівським підпіллям скеровано майже всі формування НКВС і НКДБ УРСР, які методом великих чекістсько-військових операцій (блокад) завдали відчутних втрат УПА. Влада докладала всіх зусиль для виконання наказу Сталіна ліквідувати визвольний рух у регіоні до кінця радянсько-німецької війни. Водночас розгортається широка депортація сімей вояків УПА, мобілізація до війська, перепис населення, які підривали морально-бойових дух повстанців і обмежили базу резервів. Однак у ході

напружених військових дій командуванню УПА вдалося зберегти боєздатність частин і масштаби бойової діяльності.

Третій етап (червень 1945 – травень 1947 р.) відзначається широким наступом на визвольний рух із залученням великих сил, зокрема Червоної армії, які влада після закінчення радянсько-німецької війни зосередила на території західних областей УРСР. Це змусило Крайовий провід ОУН і командування УПА здійснити реорганізацій бойових формувань і перейти до дій малими загонами. Відтак, радянські каральні органи теж перебудувалися, й від великих блокад узимку 1946 р. перейшли до дій маневреними групами. Широко застосовуються новоутворені спецгрупи НКДВ–МДБ, які діяли під виглядом загонів УПА. Різко зростає кількість агентури на теренах, уражених повстанським рухом. Саме в цей період досяг піку депортаційний процес, остаточно ліквідовано Українську Греко-Католицьку Церкву, розгорнуто тотальний ідеологічний наступ у сфері духовного життя, спільними зусиллями СРСР і Польщі із Закерзоння примусово виселено в УРСР близько 800 тис. українців і ліквідовано повстанську групу “Сян”. Командування УПА здійснює часткову демобілізацію і посилює своїми вояками підпілля ОУН у краї. Кілька загонів проводять глибокий рейд на Захід, доносять світові правду про національно-визвольний рух в Україні.

У четвертому, заключному періоді (червень 1947 – середина 1950-х років) радянському режимові шляхом продовження масових репресій, депортацій десятків тисяч українців, проведенням колективізації села вдалося суттєво послабити сили опору. У цій ситуації керівництво визвольним рухом здійснює демобілізацію і з 1949 р. весь особовий склад УПА переходить у збройне підпілля. Децентралізовані вогнища опору ведуть тактику окремих диверсій, індивідуального терору, спрямованого на функціонерів радянської влади, працівників репресивних органів, а також місцевих жителів, запідозрених у співпраці з органами МДБ, або відвертих прихильників режиму. З 1947 р. боротьбою з ОУН–УПА займалися виключно органи державної безпеки, їх

акції часто скеровані проти окремих осіб – керівників визвольного руху. 1950 р. їм вдалося знищити командувача УПА генерала Р.Шухевича, а 1954 р. – захопити його наступника полковника В.Кука. Але боротьба продовжувалася до кінця 1950-х років.

Друга половина 1944 – початок 1945 рр. – період найвищої чисельності й організованості, відтак боєздатності і активності Української повстанської армії. Вирішальна роль у цьому належала ОУН, яка була ініціатором її ідейно-політичним керівником. Члени ОУН склали половину особового складу армії. “ОУН послала в рядовий склад УПА велику частину своїх кадрів, – слушно зауважував керівник відділу пропаганди Проводу ОУН Осип Дяків (пс. Осипенко). – Ці кадри скріпили УПА своїми високими ідейно-моральними вартостями, стали її моральним хребтом” [51. С. 30-31]. Членами ОУН була значна частина командних кадрів УПА, а її командувач Р.Шухевич – одним із провідників.

Слід зауважити, що національно-визвольний рух самостійницьких сил вийшов за межі західних областей і набрав всеукраїнського масштабу, а в лавах УПА воювали чимало вихідців із східної України. Київський історик Володимир Сергійчук виявив архівні документи, які свідчать про їх активну участь у збройній боротьбі УПА проти тоталітарного режиму. Тільки в одному із списків, захоплених енкаведистами, серед 1305 повстанців нараховувалося 300 вояків з інших регіонів України, зокрема із Дніпропетровщини – 17, Сумщини – 79, Чернігівщини – 99, Житомирщини – 13, Ворошиловградщини – 10 та ін. [39. С. 405-412].

Саме поширення діяльності УПА і осередків ОУН на територію Наддніпрянщини та участь у визвольному русі інших політичних угруповань, крім ОУН, стали підставою для утворення Всеукраїнського Проводу. За ініціативою Р.Шухевича та Л.Шанковського, спеціально створена комісія опрацювала необхідні документи для проведення установчих зборів. 11–15 липня біля с.Недільня Самбірського району на Львівщині відбувся Великий

Збір, в якому взяли участь представники УПА (Р.Шухевич, Р.Волошин, М.Дужий), ОУН (М.Лебець, М.Прокоп, Д.Ребет, М.Степаняк та ін.), а також східних областей К.Осьмак, К.Метко – обласний провідник ОУН в Донбасі, В.Потішко – колишній член Центральної Ради, П.Чуйко та ін. [241. С. 111]. У прийнятому документі – Універсалі – створена Українська Головна Визвольна Рада 1944 р. оголосила себе верховним органом українського народу в його боротьбі за самостійну соборну Україну, оприлюднила Тимчасовий устрій УГВР, обрала президентом уродженця Полтавщини, колишнього члена Центральної Ради, політв'язня радянських тюрем, Кирила Осьмака і уряд на чолі з Р.Шухевичем. Універсал наголошував, що головними ворогами українства є російський та німецький імперіалізм і закликав усі самостійницькі сили об'єднатися на засадах УГВР: за свободу думки, релігії, освіти, справедливий соціальний лад, рівність усіх перед законом, за вільну працю селян на власній землі, а робітників – у промисловості [56. С. 14-16].

До УГВР складовою частиною увійшла ОУН, а УПА стала загальнонаціональними понадпартійними збройними силами України. УГВР ухвалила Присягу вояка УПА, відзначення повстанцям за бойові заслуги й у подальшому виступала як керівник збройної боротьби, ухвалювала стратегічні рішення командування УПА. Безперечно, все це зміцнювало армію повстанців у її визвольних змаганнях. Архівні документи – звіти та інформації партійних та репресивних органів красномовно свідчать, що УПА на зламі 1944–1945 рр. представляла значну збройну силу й виявляла велику активність. Зокрема, характеризуючи сили УПА у Станіславській області у вересні–жовтні 1944 р., секретар обкому партії М.Слонь та начальник управління НКВС І.Завгородній доповідали М.Хрущову, що на території області діють 70 підрозділів, головним чином куренів, які нараховують 21820 вояків. Крім того, існують так звані місцеві боївки і кущі самооборони ОУН, які спільно з діючими повстанськими загонами здійснюють бойові акції проти органів влади та її заходів, зокрема мобілізації (в результаті на збірні пункти не з'явилися 15553

особи) та ін. Всього за друге півріччя 1944 р. здійснено 743 збройні напади, у ході яких вбито 1704 чол., з них працівників НКВС, офіцерів, рядових внутрішніх військ та бійців винищувальних батальйонів – 542, пропали безвісті – 281 [1. Спр. 1697. Арк. 57-78].

Не менш тривожними були звіти з Рівненської області. Секретар обкому партії В.Бегма і начальник управління держбезпеки В.Трубніков доповідали Києву, що незважаючи на проведені 1944 р. 1603 чекістсько-військових операцій проти УПА і величезні втрати повстанців (вбитими – 15036) у області на початку 1945 р. продовжують активну діяльність 40 крупних і 68 малочислених повстанських підрозділів і боївок загальною кількістю 3723 осіб [1. Спр. 923. Арк. 2-56].

Зауважимо, що стосовно чисельності УПА восени 1944 р., тобто в період перших заходів радянської влади щодо утвердження тоталітарного режиму існують досить різні оцінки. За німецькими даними в листопаді 1944 р. УПА мала 60 тис. озброєних вояків [254. С. 445]. Відомий історик, дослідник УПА П.Содоль вважає, що у серпні–жовтні в лавах армії було щонайменше 80 тис. українців і 20 тис. вояків інших національностей [386. С. 51]. Генерал Іван Білас стверджує, що в період найбільшого розвитку УПА налічувала близько 45 тис. бійців і командирів [161. С. 245]. Нарешті, якщо вірити інформаціям обласних партійних органів у ЦК КП(б)У, на 1 січня 1945 р. у шести областях Волині, Галичини й Буковини нараховувалося 532 підрозділи УПА, які мали 24571 вояка [1. Спр. 1735. Арк. 24-27]. Це число слід взяти під великий сумнів, оскільки лише за даними Станіславської області на її території діяли 21820 повстанців (див. вище).

Звичайно, з конспіративних причин в групах, округах, куренях ретельно приховувалися повні списки особового складу, статистичні дані щодо чисельності тих чи інших підрозділів і частин. Навіть найбільше документований архів групи УПА-Північ не дає змоги точно встановити її чисельний стан. Зрештою, дещо висвітлюють цю проблему звіти деяких

командирів. Зокрема, командир військової округи “Заграва” І.Литвинчук (Дубовий) свідчить, що його група в перші місяці 1944 р. мала три тисячі вояків. В окрузі “Богун” її командир П.Олійник (Еней) мав шість тисяч повстанців, група “Тютюнник” під командуванням Ф.Воробця (Верещаки) нараховувала близько чотирьох тисяч, округа “Турів” (командир Ю.Стельмащук – “Рудий”) – 3–4 тис. Отже, можна вважати, що загальна чисельність групи УПА-Північ в середині 1944 р. сягала 16 тис. вояків [227. С. 77-78].

Аналізуючи стан УПА і взагалі сил українського руху Опору у 1944–1945 рр., варто звернути увагу на особливості діяльності їх складових. Повстанська армія тих часів являла собою чітко організовану структуру, об’єднаною системою підпорядкування від рою, чоти, сотні до Головного штабу і командувача Р.Шухевича. Паралельно з УПА існувала мережа підпільних боївок ОУН, які теж були озброєні, але діяли невеликими групами в межах свого села чи сільради. Вони підпорядковувалися районним чи надрайонним провідникам ОУН, але здебільшого діяли цілком самостійно. Загальна їх чисельність після часткової демобілізації УПА 1945 р. за рахунок колишніх повстанців досягла 25 тис. осіб. Існували також сільські станиці самооборони. До них входили легально працюючі громадяни, які могли залучатися до окремих акцій боївок ОУН чи повстанських загонів. Вони також підпорядковувалися районним або надрайонним проводам ОУН. Військово-політичний провід ОУН–УПА вимагав від всіх структур визвольного руху залучати до боротьби всі верстви українства, чинити опір усім заходам радянської влади, усіма засобами послаблювати позиції тоталітарного режиму. “Ці структури протистояли місцевим радянським органам влади, – відзначав Ю.Киричук, – і дозволяли ОУН–УПА утримувати під своїм контролем сільську місцевість західних областей УРСР. Радянські війська опанували лише міста, залізниці та важливі стратегічні центри. Проте серед мешканців великих міст переважаючим став український елемент... Разом з новими

міськими жителями до міст проникали підпільні оунівські структури... Фактично у західному регіоні УРСР існувало двовладдя” [241. С. 188].

Отже, з перших днів повернення радянської влада у західні області України, перед сталінським керівництвом постала складна проблема боротьби з рухом, його організованою силою в особі УПА та підпільної мережі ОУН, яких підтримувало практично все шестимільйонне населення регіону. Водночас із процесом організації репресивного апарату органів НКВС і НКДБ та зосередження каральних частин і з'єднань на зайнятих землях, структури пропаганди і агітації центральних комітетів ВКП(б) та КП(б)У, обкомів партії розгорнули широкомасштабний ідеологічний наступ на ОУН–УПА. 12 січня 1944 р. з'явилося звернення “До населення тимчасово окупованих районів України” за підписом М.Хрущова, а також голови Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухи і голови уряду Л.Корнійця: “Ваш ворог не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – згряя українсько-німецьких націоналістів. Всякі ці бандери, мельники, бульбівці, що продавшись Гітлерові, допомагають йому приневолювати наш народ, нашу Україну” [1. Спр. 362. Арк. 13].

14 лютого того ж року величезним накладом в 300 тис. примірників опубліковано звернення Президії Верховної Ради та уряду УРСР “До учасників так званих “УПА” та “УНРА”. Його автори насамперед звинувачували ОУН–УПА у співробітництві з нацизмом, що було лейтмотивом усієї радянської наклепницької пропагандистської кампанії. “Кидайте оунівські банди!, – закликали повстанців радянські провідники. – Рвіть всякі зв'язки з німецько-українськими націоналістами... Переходьте на бік чесних і самовідданих борців за Радянський Союз”. Водночас вони обіцяли амністувати всіх, що “перейдуть на бік радянської влади, які щиро і повністю порвуть всякі зв'язки з гітлерівцями-оунівцями, які щиро і повністю зречуться всякої боротьби проти Червоної армії та радянської влади”. Насамкінець звернення наголошувало і загрожувало: “Червона армія, яка розгромила колосальну, добре озброєну німецьку армію, легко знищить мізерні,

розпорошені й погано озброєні банди українсько-німецьких націоналістів” [46. С. 80-85].

Необгрунтовані звинувачення УПА у співробітництві з нацистами не сприймалися як населенням, так і вояками-повстанцями, які вели збройну боротьбу проти обох тоталітарних режимів. Незначний вплив мали й інші заходи влади ідеологічно-політичного характеру. Це спричинило ряд постанов, зокрема ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. “Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей України” і 22 грудня того ж року – “Про заходи допомоги західним областям України у справі поліпшення масово-політичної і культурно-просвітницької роботи”. У Києві було налагоджено масовий випуск видань антинаціоналістичного спрямування, наприклад, брошури Д.Мануїльського “Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини”. Ідеологічними заходами, спрямованими на західний регіон керував спеціально створений відділ ЦК КП(б)У [335. С. 160-161].

Проте головна роль у боротьбі з визвольним рухом відводилася репресивно-каральній системі СРСР. Тоталітарний режим утверджувався насамперед силою зброї і масових репресій. Саме таким чином, вважав М.Хрущов, можна швидко вирішити проблему західного регіону, відтак 22 березня 1944 р. він оптимістично писав Сталіну: “Що стосується питання щодо українсько-німецьких націоналістична банд, то слід відзначити, що розмови про їх діяльність сильно перебільшені... Я впевнений, що ми скоро наведемо в цих районах порядок. Засоби, які ми просили для боротьби з бандами, ми отримаємо... Війська НКВС нам виділені й знаходяться в дорозі. Одна бригада зараз уже на підході до Рівного. Вже веде боротьбу з бандами виділена 1-м Українським фронтом кінна дивізія. Фронт виділив також 20 бронемашин і 8 легких танків. Коли ми отримаємо все, що нам відпустили, ми будемо мати усі можливості для розгрому бандерівсько-бульбівських банд” [1. Спр. 937. Арк. 5-8].

Москва, яка отримувала інформацію про стан у західних областях України своїми каналами, перш за все від Центрального штабу партизанського руху, не поділяла оптимізму українського керівництва й розгорнула широкомасштабну організаторську роботу по формуванню сил для ліквідації українського націоналістичного руху. Згідно з наказом наркома внутрішніх справ СРСР Берії від 1 грудня 1944 р. створено Головне управління боротьби з бандитизмом НКВС СРСР на чолі з генералом А.Леонтієвим, якому були підпорядковані відповідні республіканське управління і відділи в обласних управліннях НКВС Західної України. Основними функціями цих структур визначено керівництво репресивно-каральним апаратом, розробка планів і проведення чекістсько-військових операцій проти УПА, організація та використання винищувальних батальйонів [161. С. 258].

Усі силові наркомати України зосередили головну увагу на боротьбі з ОУН–УПА. Наркомат внутрішніх справ очолював генерал Василь Рясний (1904–1995). Він прийшов працювати в органи лише у 1937 р., а вже 1943 р. очолив наркомат УРСР. Виявив себе жорстоким керівником, вимагав від підлеглих широких репресій проти повстанців, підпільників та їх сімей. За діяльність в Україні отримав орден Червоного Прапора, а 1946 р. був висунутий на посаду заступника міністра внутрішніх справ СРСР. Його посаду заступив генерал Тимофій Строкач (1903–1963), який водночас очолював Український штаб партизанського руху. Саме він був одним із ініціаторів використання партизанських частин для боротьби з УПА вже з вересня 1944 р. За “заслуги” отримав посаду міністра внутрішніх справ УРСР в 1946 р. Наркомом держбезпеки УРСР з 1944 р. був генерал Сергій Савченко (1904–1966). Прийшовши в органи 1939 р. зробив стрімку кар’єру. Разом з Т.Строкачем улітку 1941 р. організував масові розстріли в’язнів у тюрмах Львова й інших міст Західної України, коли без суду й слідства загинуло 15 тис. ув’язнених. 26 лютого 1945 р. постанова ЦК КП(б)У відзначала успішною працю по керівництву “організацією боротьби з українсько-німецькими

націоналістами і виявленню підпілля ОУН Наркома внутрішніх справ УРСР т.Рясного, Наркома держбезпеки УРСР т.Савченка і заступника наркома внутрішніх справ УРСР т.Строкача” [3. Спр. 29. Арк. 138-154].

Досвідчені енкаведисти очолювали обласні управління. Так, начальником Дрогобицького був призначений командир партизанського з’єднання генерал Олександр Сабуров (1908–1974), що працював в органах НКВС з 1938 р. У Рівному обласне управління очолював полковник В.Трубніков, у Львові – В.Грушко. Повністю укомплектовано районні відділи НКВС і НКДБ, зокрема у Львівській області – усі 35. Обласні управління НКДБ очолювали полковники: Вороній (Львів), Крутов (Станіслав), Коломієць (Тернопіль), Майструк (Дрогобич), Цветухін (Рівне), Шестаков (Луцьк).

Оскільки у боротьбі за опанування західним регіоном влада робила ставку на силові методи, керівники областей і республіки постійно зверталися до Москви з проханням надіслати сюди якнайбільше військ. Ще у березні 1944 р. у листі до Сталіна М.Хрущов наголошував на тому, що “з метою прискорення ліквідації вказаних банд і оунівського підпілля та наведення порядку” в західних областях України необхідні великі збройні сили. Він пропонував, зокрема, “із кращих партизан, які вийшли із ворожого тилу, утворити в західних областях в кожному районі загони НКВС у кількості 50–60 осіб кожен, які б несли гарнізонну службу і вели боротьбу з бандами... На 3 березня 1944 р. для цієї мети ми відібрали 1581 партизана і створили з них 19 загонів. Додатково до військ НКВС, які існують, виділити для західних областей України п’ять бригад внутрішніх військ НКВС, надати кожній бригаді 20 легких танків, 10 бронемашин, а для маневреності виділити бригадам по 50 автомашин... Відібрати в східних районах СРСР для НКДБ УРСР оперативних працівників – 2000, з них начальників районних відділів – 200, для НКВС УРСР – оперативних працівників 790, з них начальників районних відділів – 120”. Всього М.Хрущов просив 100 танків, 50 бронемашин і 250 автомашин “Студебеккер” [1. Спр. 703. Арк. 1-19].

Керівництво СРСР не шкодувало сил для якнайшвидшого придушення національно-визвольного руху в Західній Україні. За підрахунками Івана Біласа, вже навесні–влітку 1944 р. тут було зосереджено велику кількість військ НКВС: у Волинській області – дивізія, три полки та бригада – всього 5285 вояків; Рівненській – дивізія та чотири бригади – 8754; Львівській – чотири бригади та кінний полк – 6525; Тернопільській – три бригади – 3057; Станіславській – бригада – 1328 вояків. Всього у названих областях – 26304 осіб. Крім того, планувалося терміново перекинути з Північного Кавказу до Волині дві бригади (5236 бійців) та п'ять бронепоездів у Львів, Тернопіль, Станіслав, Рівне, які мали 7700 вояків [161. С.177].

Якщо проаналізувати дислокацію цих частин, виявиться, що їх підрозділи на 9 жовтня 1944 р. були майже в усіх районних центрах і багатьох селах. Зокрема, у Волинській області – в 32-х населених пунктах, Рівненській – у 38. У Львівській області підрозділи (батальйони і роти) розміщалися таким чином: 25 стрілецька бригада – Буськ (165 вояків), Новий Яричів (347), Милятин (90), Куликів (88), Золочів (276), Поморяни (182), Камінка Струмилова (222) Добротвір (107), Холоїв (110), 17 стрілецька бригада – Львів (698) Новий Яричів (237), Буськ (171), Красне (128), Золочів (134), Милятин (143), Перемишляни (374), Радехів (558), Холоїв (109); 18 стрілецька бригада – Глиняни (622); 24 стрілецька бригада – Бібрка (621) 18 кінний полк – Броди (249), Олесько (139), Підкамінь (129), Станіславчик (123) [18. Ф. 9478. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 8-14].

Крім того, в боротьбі з УПА брали активну участь інші частини НКВС, зокрема прикордонні, які після виходу на державний кордон наприкінці 1944 р. дислокувалися на території Волинської, Львівської та Дрогобицької областей, зокрема: 3-й резервний прикордонний загін у Самборі (1398 бійців), 98-й прикордонний загін у Любомилі (1694), 90-й прикордонний загін у Володимирі-Волинському (1694), 2-й прикордонний загін у Сокалі (1694), 88-й прикордонний загін у Раві-Руській (1694), 89-й прикордонний загін у

Мостиській (1694), 93-й прикордонний загін у Добромилі (2286) [18. Ф. 9478. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 51-56].

Залучалися до боротьби з УПА також частини НКВС охорони залізних доріг, зокрема з 32-ї дивізії: 62-й стрілецький полк у Львові (1813 бійців), 117-й полк у Рівному (2094), 154-й полк у Станіславі (2149), батальйони звичайно дислокувалися на вузлових і більш-менш крупних станціях (Красне), Здолбунів, Ходорів, Ковель, Стрий та ін. [18. Ф. 9478. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 84-86]. За підрахунками дрогобицького історика Михайла Сеньківа наприкінці 1944 р. в Західній Україні було близько 200 тис. вояків внутрішніх військ та винищувальних батальйонів [372. С. 96].

Перші організовані широкі силові заходи радянського режиму проти УПА розгорнулися навесні 1944 р. Для організації крупних чекістсько-військових операцій та інших акцій в березні 1944 р. у Рівному створено оперативний штаб наркомату внутрішніх справ СРСР. Л.Берія надіслав до Рівного наркома Сергія Круглова, а також досвідченого спеціаліста з українських справ, колишнього наркома внутрішніх справ УРСР у 1939–1941 рр. і організатора масових репресій, розстрілів і депортацій українців, заступника наркома внутрішніх справ СРСР генерала Івана Серова (1905–1990). Разом з ними прибула потужна група офіцерів НКВС СРСР на чолі з генералом І.Головльовим із завданням вивчити ситуацію в регіоні, спільно з НКВС УРСР розробити генеральний план ліквідації УПА і надати допомогу місцевим структурам у його реалізації. Для організації і проведення чекістсько-військових операцій та агентурно-оперативної роботи створено два керівних центри. Один із них – у Львові очолив безпосередньо нарком В.Рясний. Його територія охоплювала Львівську, Дрогобицьку, Станіславську і Чернівецьку області. У підпорядкуванні Рясного були: в повному складі 17-та стрілецька бригада, а також по два-три батальйони 18, 19, 23, 24 та 25-ї бригад НКВС, кілька окремих батальйонів та 18-ий кінний полк, – всього близько 16 тис.

солдатів. Крім того, для В.Рясного терміново перекинуто із Росії два стрілецькі полки та окремий батальйон енкаведистів [161. С. 263-264].

Інше угруповання із штабом у Рівному очолив Т.Строкач. Для організації і проведення операцій проти УПА на території Рівненської, Волинської і Тернопільської областей він отримав у повному складі 16 і 21-шу стрілецькі бригади, 9-ту дивізію НКВС трьохполкового складу та шість окремих батальйонів – близько 13 тисяч вояків [161. С. 177, 264].

Важливу роль в боротьбі з Повстанською армією сталінське керівництво, а в Україні – М.Хрущов і Т.Строкач відводили вишколеним з'єднанням радянських партизан. Для цього вони мали певні вагомні підстави: по-перше партизани вже мали досвід бойових дій проти УПА, оскільки саме для цього були перекинуті на Волинь і Полісся, по-друге, пристосовані для маневрових дій у лісовій місцевості й добре орієнтувалися в регіоні. Ще 15 липня 1943 р. ЦК КП(б)У вимагало: “Усім партизанським загонам більш активно вести боротьбу з націоналістичними організаціями. У листівках і усній агітації викривати українсько-німецьких націоналістів, як агентів Гітлера. Засилати у націоналістичні формування і організації спеціально підготовлених людей для розкладу націоналістичних банд” [3. Спр. 25. Арк. 72]. У шифротелеграмі командирам партизанських з'єднань А.Одусі та П.Кузовкову Т.Строкач 14 січня 1944 р. наказував: “Виконуйте поставлені завдання. По дорозі слідування громіть націоналістів” [4. Оп. 1. Спр. 1476. Арк. 41].

21 січня 1944 р. партизанські командири О.Федорів і В.Дружинін надіслали М.Хрущову і Т.Строкачу велику за обсягом детальну Доповідну записку про історію створення УПА, її структуру, політичну спрямованість і бойову діяльність. Насамкінець вони пропонували “зберегти 2–3 партизанські з'єднання в західних областях України після проходження Червоної армії для очищення території від націоналістичних банд” [47. С. 127-132]. Подібні пропозиції висловлювали також командири партизанських з'єднань. О.Сабуров 12 лютого 1944 р. у радіограмі в Український штаб партизанського

руху наполягав залучити до боротьби з УПА з'єднання, які після просування фронту на захід залишаться на території Західної України. П.Вершигора вважав, що саме радянські партизани зможуть більш ефективно боротися з Повстанською армією, оскільки знайомі з її тактикою [47. С. 156]. Штаб партизанського руху належним чином реагував на пропозиції. Вже 9 лютого 1944 р. з'єднання І.Шитова і С.Маликова отримали наказ: “Готуйтеся до виходу у західні області” [4. Оп. 1. Спр. 1480. Арк. 172].

Партійне керівництво західних областей теж усвідомлювало, що залучення партизанських частин дасть можливість ефективніше вести боротьбу з УПА. 5 березня 1944 р. секретар Рівненського обкому В.Бегма у листі до М.Хрущова наполегливо просив: “Для посилення боротьби з бандами в лісах і насадження радянського активу в райцентрах області прошу повернути колишнє моє з'єднання партизанських загонів Федорова-Кізя, яке сформоване головним чином з людей лісної частини Рівненської області. З'єднання Федорова-Кізя все рівно стоїть в тилу Червоної армії і далі навряд чи піде, знаходиться в лісах Рафалівського району і нічого не робить” [1. Спр. 930. Арк. 63-67].

Процес передачі партизанських частин у розпорядження НКВС УРСР для залучення їх до бойових дій проти УПА розгорнувся влітку 1944 р. 18 серпня Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення: “Партизанську дивізію ім. Двічі Героя Радянського Союзу Ковпака С.А., яка виконала бойові завдання, поставлені перед нею Центральним Комітетом КП(б)України по боротьбі з німецькими окупантами в глибокому тилу противника, передати у повному складі (3000 бійців – авт.), засобами зв'язку та майном Народному комісаріатові внутрішніх справ УРСР для проходження подальшої служби використовуючи її в першу чергу для найскорішої ліквідації націоналістичних банд” [3. Спр. 27. Арк. 111-113]. 20 жовтня 1944 р. М.Хрущов підписав постанову ЦК про скорочення штатів Українського штабу партизанського руху. Згідно з нею, прийнято рішення всі партизанські загоны при виході з ворожого тилу передавати НКВС України, Насамперед, це стосувалося

з'єднань С.Маликова та І.Шитова. Для укомплектування Управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР передавалася велика група офіцерів партизанського штабу [3. Спр. 27. Арк. 213-216].

Втім, майже всі з'єднання вже до цих постанов брали активну участь у бойових діях проти УПА. Зокрема, у березні 1944 р. особисто М.Хрущов затвердив план ліквідації частин УПА на території Житомирської, Рівненської, Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей. Крім військ НКВС і НКДБ, у так званих чекістсько-військових операціях були використані з'єднання радянських партизан: С.Олексенка (1370 бійців), О.Федорова-Кізя (1460), А.Одухи (2400) та інших загонів загальною кількістю близько 8000 вояків [1. Спр. 920. Арк. 1-3].

Таким чином, в західних областях України радянський режим у короткому часі утворив потужний репресивно-каральний апарат, який у боротьбі з УПА та оунівським підпіллям опирався на значні військові сили НКВС і НКДБ, радянських партизанів, прикордонних військ НКВС, збройні формування із місцевого населення та частини Червоної армії й новоутворених військових округів. Маючи в руках такі потужні сили, під впливом оптимістичних заяв керівництва УРСР, зокрема М.Хрущова, який обіцяв Сталіну покінчити з УПА до 15 березня 1945 р., Москва розраховувала у короткий термін шляхом військових операцій розгромити УПА як головну перепону для утвердження радянського режиму на західноукраїнських землях. Однак і Москва, і Київ не усвідомлювали, що визвольний рух не цих теренах ґрунтувався на високій ідейності і патріотичних прагненнях народу, повстанців і оунівського підпілля до незалежності України, їх широкій підтримці суспільством. Саме це зумовило довготривалість боротьби. “Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі, – наголошувало командування ще у серпні 1943 р. – Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних

державках – це єдиний лад, який дасть справедливу розв’язку національного і соціального питання в цілому світі” [40. С. 126].

На першому етапі головною ареною збройного протистояння УПА і радянської влади була Волинь. Після того, як у січні–лютому 1944 р. Червона армія силами 13-ї армії генерала Пухова 1-го Українського фронту зайняла Сарни, Луцьк, Рівне, Остріг, навесні німецько-радянський фронт зупинився на лінії Камінь-Каширський–Ковель–Локачі–Кременець. Близько 3/4 території Волині опинилися на підрадянській території. У розгорнутому процесі утвердження влади творилися обласні та районні партійні радянські органи, відповідні структури НКВС і НКДБ. Характеризуючи цей період, провідний ідеолог УПА Петро Федун-Полтава писав: “Перед українським народом 1944 р., з моментом нової окупації України більшовиками постало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу Самостійної України, боронити національний рух... Український народ вибрав цей другий шлях, добре здаючи собі справу з того, що цей шлях надзвичайно важкої боротьби, що це шлях, який вимагатиме жертв. І, незважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля” [400. С. 51-52].

У ті часи на Волині дислокувалися частини найчисленнішої боєздатної групи УПА-Північ під командуванням полковника Д.Клячківського – Кліма Савура (загинув у бою 12 листопада 1944 р. Його замінив полковник Михайло Медвідь – Карпович). До групи входило три військові округи. Найбільшою була “Заграва” під командуванням майора І.Литвинчука – Дубового. Шість бригад (ім. Лайдака, ім. Острога, ім. І.Мазепи, ім. Вовчука, ім. Байди, ім. Базару) дислокувалися на території північної і західної частини Рівненської області і контролювали райони Сарни, Володимирець, Костопіль, Степань, Цумань, Рафалівка, Пинськ. Кожна бригада мала близько 200 бійців, добре

озброєння. Зокрема, 6-та бригада Г.Решетила – Галайди, яка діяла у Цуманських лісах, мала 10 кулеметів, 20 автоматів, решта гвинтівки і карабіни, 4-та бригада “Ткача”, що контролювала Маневицький, Рафалівський і Любешівський райони на півночі Луцької області на 170 повстанців мала 20 ручних кулеметів, 60 автоматів і 100 гвинтівок [70. 1992. 3 липня].

Досить сильною була військова округа “Богун” (в деяких джерелах – “Волинь-Південь”), якою командував відомий досвідчений командир Петро Олійник –Еней. Уродженець Жидачівщини, член ОУН з початку 1930-х років, у роки радянсько-німецької війни діяч похідних груп, обласний провідник Дніпропетровщини. Був арештований гестапо й визволений боївкою ОУН, поручник УПА. (Загинув у бою під Маневичами 17 лютого 1946 р.) [386. С. 106]. Ця округа контролювала великий район: Корець–Рівне–Клевань–Дубно–Острог–Шумськ–Кременець–Почаїв–Радивилів. Повстанське угруповання на початку 1944 р. мало сім куренів, з них чотири рейдуючих у напрямку Житомирщини та Київщини, а також десять окремих сотень, з них одну кінну та по одній – азербайджанську, грузинську і узбецьку [411. С. 672]. Відомий історик УПА Петро Содоль вважає, що загальна чисельність повстанців під командуванням П.Олійника сягала 5000 бійців [386. С. 50].

Дещо меншою за чисельністю була військова округа “Турів” Ю.Стельмашука – Рудого, яку склали три загони і три підстаршинські школи. Ядром і головною силою округи був загін “Котловина” під командуванням Ю.Рубашенка. Він мав чотири курені, підстаршинську школу (300 бійців) і гарматну батарею. Загони округи контролювали трикутник Луцьк–Ковель–Володимир-Волинський [49. С. 195].

Саме група УПА-Північ першою прийняла на себе удари радянської воєнної машини, авангардом якої були партизанські з’єднання і частини. Майже впродовж двох років радянсько-німецької війни опір нацистам на території Західної України чинили лише українські повстанці. Щоправда, на Рівненщині перебував загін Д.Медведєва (виключно забезпечував діяльність

розвідника-терориста М.Кузнецова) та два батальйони О.Сабурова, які відзначалися хіба що мародерством і бандитизмом. Останній до війни був лише політруком пожежної охорони в Києві. 1941 р. потрапив у оточення, підпорядкував невеличкі партизанські загони, оголошуючи себе заступником наркому НКВС УРСР, доповідав у Москву брехливі дані про свою діяльність. Л.Берія писав Сталіну, Молотову та начальнику Центрального штабу партизанського руху Пономаренкові, що партизани Сабурова “займаються нечуваними грабуваннями, бандитизмом і пияцтвом, роз’їжджають по селах у формі німецьких солдатів. Жителів, які втікають у ліси, розстрілюють” [90. 1992. 25 червня]. Його поведінка Сталіна не турбувала: Сабурову були присвоєні генеральський чин і звання Героя Радянського Союзу.

Лише після того, як з листа Пономаренка 5 грудня 1942 р. Сталіну стало відомо про національно-визвольний рух на території Західної України під проводом ОУН–УПА, вже 11 січня 1943 р. було прийнято рішення перекинути туди з Брянських лісів Росії партизанські з’єднання С.Ковпака, О.Федорова, В.Бегми, М.Наумова та інші. Перед ними поставили завдання вести боротьбу перш за все з “націоналістичними формуваннями”. На рейди партизанських формувань у західний регіон Москва покладала великі надії. У червні 1943 р. С.Ковпак отримав завдання особисто від Сталіна. У ході рейду радянські партизани неодноразово вступали в збройні сутички з частинами і загонами УПА. У своєму щоденнику комісар С.Руднєв занотував, що у бою під Корчиним ковпаківці захопили в полон 30 повстанців, яких С.Ковпак наказав розстріляти, але половину комісар відстояв. До речі, С.Руднєв виступав проти бойових дій з повстанцями, вів переговори з ними і в щоденнику зазначив: “Нам і треба вести політику бити німця разом, а жити окремо”. І.Білас слушно зауважив, що думки комісара не вписувалися в політику Кремля, що “коштувало йому життя на зворотному шляху з Карпат”. Як стало відомо, він був підступно вбитий агентом НКВС [90. 1992. 25 червня].

На зламі 1943/1944 рр. практично усі радянські партизанські з'єднання, зокрема В.Бегми, І.Федоріва, М.Таратути, Л.Іванова, А.Одухи, С.Маликова повністю переключилися на боротьбу проти УПА-Північ на Волині. У січні–лютому з цим завданням здійснило рейд у Дрогобицьку область з'єднання у складі семи партизанських загонів (1400 бійців) під командуванням М.Наумова. Як він доповідав Українському штабові партизанського руху “доводиться вести безперервні бої з націоналістичними бандами” [54. С. 203]. 14 березня 1944 р. С.Маликов доповідав: в районі Камінь-Каширський–Ковель–Стовбиха впродовж лютого–березня мав 26 боїв з підрозділами УПА, знищив і взяв у полон 107 повстанців, розгромив сотню “Ворона” (В.Борозенка – авт.), 18 партизан [4. Оп. 1. Спр. 1542. Арк. 30].

25 березня 1944 р. А.Одуха доповідав Т.Строкачу, що його з'єднання (2400 партизан) 21 березня вело важкий бій у Мізоцькому районі Рівненської області. В районі с.В.Мощаниця загоони ім. Берії, ім. Хрущова, ім. Калініна атакували село. “Сили націоналістів, – писав він, – складали 700 чол. (це був один з куренів округи П.Олійника-Енея – авт.). В результаті бою знищено 224 чол., взято у полон 21 чол. ... Наші втрати: 4 поранених, 9 вбитих, 10 пропали без вісті”. Командир додавав, що в результаті обстрілу його артилерії спалено частину села [4. Оп. 1. Спр. 1542. Арк. 30]. Дуже активно діяла передана у підпорядкування НКВС партизанська дивізія ім. С.Ковпака (близько 3000 вояків). Згідно звіту від 5 листопада 1944 р. про бойову діяльність проти УПА за жовтень місяць, її полки (серед них один кінний), на території Дубнівського і Кременецького районів знищили і полонили 1319 повстанців, які входили до округи УПА-Волинь-Південь П.Олійника [53. С. 153-154].

Однією з найбільших операцій проти УПА була березнева 1944 р. за участю п'яти партизанських з'єднань на території Волині і Полісся, план якої затвердив особисто М.Хрущов. Для її проведення у Рівному створено оперативні група в складі працівників ЦК КП(б)У, НКВС, НКДБ і УШПР. Передбачалося довести чисельність угруповання до 15 тис. бійців і активними

діями розгромити основні сили групи УПА-Північ. У ході операції на території Рівненської області були задіяні з'єднання С.Олексенка, І.Федоріва, Л.Кізя, А.Одуха, Міщенко, які нараховували близько 6000 партизанів. Крім того до операції залучалися невеликі партизанські загони, які опинилися на зайнятій території. Решта партизанських сил діяли в Поліссі. Їм протистояли головні сили Д.Клячківського: групи “Заграва” І.Литвинчука-Дубового та “Богун” П.Олійника-Енея, які мали близько 9000 повстанців [227. С. 77-78]. Крім того, на зазначених теренах діяли окремі курені групи “Тютюнник” Ф.Воробця-Верещаки. Оскільки розгромити повстанське угруповання не вдалося, операція продовжувалася у квітні–травні того року, коли до радянських партизан приєдналися сили СМЕРШ 1-го Українського фронту та прикордонні каральні війська НКВС. Обидві сторони несли втрати, але вправними маневреними діями повстанські частини уникали поразки.

Ще при наближенні фронту до місць дислокацій частин УПА командувач Р.Шухевич наказав повстанцям не вступати у бої з військами Червоної армії, і дозволив хіба що оборонятися у випадках нападу. Однак, сутичок з радянськими військами уникнути не вдалося. Більше того, 29 лютого 1944 р. у районі села Милятин Острозького району на Рівненщині загін “Зеленого” (близько 90 вояків) зіткнувся з військовою колоною машин. При перестрілці смертельно поранено командувач 1-го Українського фронту М.Ватутін. У відповідь, на початку березня проведено каральну операцію, але у її ході повстанці втратили всього кілька бійців вбитими, а потерпіли головним чином мирні жителі. Доповідаючи про акцію помсти, начальник Управління СМЕРШ фронту генерал Осетров інформував М.Хрущова, що в ній взяли участь його оперативні групи, прикордонні частини, два батальйони військ НКВС та частини 6-го гвардійського кінного корпусу. Наприкінці листа скаржився: “Особливо уражені бандитизмом райони: Острозький, Гощанський, Мізоцький, Здолбунівський, Клеванський і Рівненський, де бандити

користуються підтримкою населення, яке надає їм допомогу” [1. Спр. 944. Арк. 1-3].

У зв’язку з тим, що до липня фронт на Волині зупинився на лінії Камінь-Каширський–Ковель–Локачі, за наказами нового командувача фронтом маршала Г.Жукова армійські частини, насамперед СМЕРШ фронту і 13-ї армії генерала М.Пухова, а також 1 і 2-го гвардійських корпусів, 24-го стрілецького корпусу були кинуті на боротьбу з повстанцями та підпіллям ОУН. Утворене у квітні 1943 р. Головне управління контррозвідки Наркомату оборони СМЕРШ (найменування “Смерть шпигунам”, запропонував особисто Сталін) мало свої структури від фронту до полку. Їх діяльність набрала особливого розмаху в Західній Україні. Головним чином вони займалися виявленням та арештами членів ОУН і вояків УПА, а також баз їх постачання, зокрема зброї. Не маючи власної агентури серед місцевого населення, СМЕРШ застосовував тактику облав і масових арештів. Потім, як слушно зауважував автор виданої у Москві книги “Повстанческая армия: тактика борьбы” С.Ткаченко “костоломи із контррозвідки вибивали потрібну інформацію. При цьому домагалися певного результату, оскільки на західноукраїнських землях практично не було села не пов’язаного з підпіллям або повстанцями [394. С. 30].

Архівні документи рясніють майже щоденними звітами генерала Осетрова про бойові операції, арешти підпільників ОУН, проведення мобілізації місцевого населення до війська. За підрахунками А.Кентія, лише у квітні 1944 р. відділи контррозвідки (СМЕРШ) і частини охорони тилу 1-го Українського фронту провели проти ОУН–УПА 444 операції, які охоплювали 270 населених пунктів Волині і північної частини Тернопільщини. Слід відзначити, що їх ефективність була неоднозначною. За свідченням радянської сторони повстанці втратили 260 бійців, тобто менше, ніж по два за одну операцію. Щоправда дев’ять тисяч осіб затримано для перевірки. Значнішими були втрати складів зі зброєю (530), в яких нараховувалося 12 гармат, 35 мінометів і 723 одиниці стрілецької зброї [227. С. 144].

У квітні–травні 1944 р. цими ж силами здійснено близько 200 операцій на території Тернопільщини, в яких за радянськими даними УПА втратила 270 бійців, 2500 місцевих жителів затримано для перевірки. Великий бій стався під Збаражем, де дислокувалися курені “Тополя” і П.Хамчука-Бистрого загалом 360 бійців. Переважаючими силами радянським військам вдалося завдати поразки повстанцям і знищити 165 бійців УПА. Варто зауважити, що П.Хамчук повів себе легковажно, бо не організував розвідки, а під час бою втік [5. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 103;. С. 145].

У боротьбі з УПА активну участь брали прикордонні війська, які підпорядковувалися НКВС СРСР і рухалися за фронтом до виходу на державний кордон. Зокрема, 2-3 травня 1944 р. 157-й прикордонний полк в районі сіл Ячковичі, Хоточна на півночі Волинської області вів бій проти куренів “Балабана” і “Довбенка” з групи УПА-Північ, (близько 700 вояків). За радянськими даними повстанці втратили вбитими і пораненими понад 230 бійців. У період стабілізації фронту (квітень–липень 1944 р.) прикордонниками здійснено 68 нападів на частини УПА в північних районах Волинської та Рівненської областей. Активно діяли вони й у полосі 4-го Українського фронту – на території Тернопільщини й Станіславщини, де, за їх звітами, ліквідовано 30 повстанських підрозділів [227. С. 145].

Масштаби операцій, що визначалися як чекістсько-військові, значно зросли після прибуття на західноукраїнські землі регулярних частин НКВС. Однією з найбільших була операція 22-27 квітня 1944 р. у північній частині Тернопільської області, де дислокувалися курені В.Процюка-Кропиви, А.Левчука-Морозенка, “Чорногора”. Проти них було кинуте 16, 20, 21-шу бригади у повному складі, три окремих батальйони, армійський кінний козачий полк, танковий батальйон (32 середніх танки Т-35-85). Частини НКВС мали близько 4000 вояків. Вони блокували й прочесали лісові масиви Кременецького і Шумського районів та навколишні села. Як доповідав М.Хрущову секретар Тернопільського обкому партії І.Компанець, “за час

бойових дій з 22 по 27 квітня ц.р. було знищено більше, як тисячу бандитів і чотириста бандитів захоплено у полон” [47. С. 244-250]. У ті дні енкаведистам вдалося відбити захоплену повстанцями під час бою 18 квітня реактивну установку “Катюшу”. Відзначаючи, що операція була вдалою, І.Компанець скаржився, що невдовзі у тих же лісах знову виявлено повстанські частини.

Як бачило, на першому етапі боротьби радянської влади з повстанським рухом проти угруповань УПА використовувалися великі сили частин НКВС. Наочним прикладом була проведена у ті ж дні 21–28 квітня 1944 р. чекістсько-військова операція на території Мізоцького району Рівненської області, де в районі села Гурби 24–25 квітня відбувся один з найбільших боїв з’єднання “Холодний Яр” під командуванням майора Миколи Свистуна-Ясеня проти частин НКВС на чолі з генералом Марченком. Співвідношення сил було не на користь повстанців, які нараховували шість куренів (близько 4000 вояків), дві гарматні батареї, кілька мінометних чот. Проти них діяли чотири бригади НКВС (близько 15 тис. солдатів), кінний полк, частини охорони тилу 13-ї армії при підтримці 15 танків, бронепοїзда та авіації. Загалом, чисельність їх сил сягала 30 тис. Під час бою 23 квітня повстанські курені відступили в Гурбенський ліс і впродовж наступного дня вогнем стрілецької зброї, гармат і мінометів відбили кілька атак противника. Геройськи бився курінь Сторчана. Коли енкаведистам вдалося оточити групу 60 повстанців на чолі з командиром, вони боролися до останнього набою і всі загинули. У ніч на 25 квітня вдалим маневром майорові вдалося головними силами з боєм вирватися з оточення й перейти у Дерманські ліси. Згідно звіту командира з’єднання, у ході боїв загинуло 180 повстанців і до 200 мобілізованих селян, 300 мобілізованих і цивільних потрапили у полон. Щоправда, за радянськими офіційними звітами генерала Марченка, – вбито 2018 і полонено 1570 повстанців. Звичайно, ці дані перебільшені. Якщо вірити їм, то з’єднання було повністю ліквідоване. Втрати карателів за звітом повстанців – близько 800 вбитими [308. С. 17-19].

У цьому бою до рук енкаведистів потрапило 40 німецьких вояків із групи 90 солдатів, захоплених повстанцями під час конвоювання полонених табору в районі Дубно до Острогу. Майор Свистун мав намір переправити німців через фронт в обмін на зброю. Цей випадок дав підставу радянській пропаганді стверджувати, що в лавах УПА воюють нацисти, офіцери вермахту та ін. Так, В.Масловський у книзі “Дорога в безодню” стверджував, що “в складі банд ОУН–УПА активно діяли гітлерівці. Восени 1944 року під час збройних сутичок радянських військ і народних збройних формувань із зграями оунівців було ліквідовано 320 німців. Абсолютна більшість з них були офіцерами вермахту, абверу і гестапо” [311. С. 153].

Відзначимо ще дві крупні чекістсько-військові операції на Станіславщині в районі “Чорного лісу”. 13–17 вересня 1944 р. радянське угруповання в складі 19-ї стрілецької бригади НКВС, 14 і 87-го стрілецьких полків військ із Прикарпатського військового округу та кількох батальйонів охорони тилу 4-го Українського фронту – близько 5000 солдатів і офіцерів, блокували район постійної дислокації куренів військових округ “Чорний ліс” полковника М.Андрусяка-Різуна (близько 400 бійців) та “Говерля” майора М.Твердохліба-Грому (450 вояків). Спільно з ними діяла також група майора С.Снятинського-Яструба із округи “Маківка” (160 бійців).

У ході напружених боїв обидві сторони зазнали важких втрат. За даними НКВС повстанці втратили 540 бійців [1. Спр. 1697. Арк. 30-51]. Вважалося, що в цьому районі визвольний рух придушено. Але вже в середині жовтня тут відбулося 15 збройних сутичок. А в ніч на 18 листопада М.Андрусяк на чолі куреня в 300 бійців увірвався в районний центр Тлумач і звільнив 40 ув’язнених повстанців. 25 листопада курінь Іскри (200 бійців) напав на Солотвинський райвідділ НКВС, знищив його начальника і розігнав винищувальний батальйон [1. Спр. 919. Арк. 110].

Керівництво Станіславського НКВС було змушено кинути на “Чорний ліс” потужні сили й здійснити велику операцію 1–7 листопада 1944 р. проти

куренів військової округи полковника М.Андрусняка-Різуна (П.Мельника-Хмари, Д.Негрича-Мороза, “Блакитного” – всього близько 960 вояків). Крім того, тут діяли курені військової округи “Говерля” під командуванням майора М.Твердохліба-Грому (560 бійців) та інші підрозділи округи. Органи НКВС здійснювали операцію силами 19-ї бригади, 154-го полку, які дислокувалися на Станіславщині (3477 бійців), стягнутими додатково з Львівської області (кілька батальйонів 17 і 24-ї бригад), із Чернівецької (23-тя бригада) і Тернопільської (25-та). А.Кентій вважає, що всього в цій операції з радянського боку брали участь 15–30 тис. вояків [227. С. 149]. На наш погляд, їх було близько 8000. Та перевага досить велика – в 3–4 рази.

Але, за свідченням часопису УПА “Повстанець”, “ця велика акція сталінських окупантів на відділи УПА потерпіла повну невдачу”. Часопис стверджує, що енкаведисти втратили в боях понад 200 бійців (за радянськими джерелами – 106), а повстанці – 38 вбитими. Після впертих боїв повстанським куреням вдалося вийти з оточення з невеликими втратами [97. 1945. Ч. 3. Лютий].

Отже, на західноукраїнських землях розгорнулася національно-визвольна війна, в якій радянський тоталітарний режим прагнув насамперед силовими методами, шляхом масових чекістсько-військових операцій, жорстоких репресій щодо повстанців, мирного населення вирішити головну проблему – розгромити УПА. Але, опираючись на підтримку народу, поповнюючи свої лави новими борцями, компенсуючи втрати, сили українського руху Опору не лише боронилися, але й завдавали відчутних ударів системі, гальмували утвердження радянської влади в регіоні. Про це красномовно свідчить архівний документ, яким визначено підсумки першого етапу боротьби з національно визвольним рухом, – доповідь наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії Сталіну, Молотову, Маленкову і Хрущову від 12 грудня 1944 р. У ній, зокрема, зазначено: “Всього за час проведення операцій по ліквідації оунівських банд (лютий–листопад ц.р.) вбито 50925 і захоплено живими 42984

бандитів. Захоплено зброї і боєприпасів: гармат – 32, станкових і ручних кулеметів – 2416, ПТР – 192, автоматів – 3349, гвинтівок – 15263, мінометів – 300, пістолетів і револьверів – 1494... При проведенні операцій вбито 1424 і поранено 1440 оперативних працівників, офіцерів і бійців військ НКВС”. Водночас, він наголошував, що, незважаючи на 6495 проведених операцій, активна діяльність Повстанської армії продовжується, наводив численні приклади нападів на районні центри, радянських і партійних функціонерів та працівників органів НКВС [1. Спр. 926. Арк. 175-179].

Другий етап боротьби радянського режиму проти ОУН–УПА (листопад 1944 – травень 1945 р.) характеризувався ще більшою кількістю чекістсько-військових операцій частин НКВС, НКДБ за участю партизанських з’єднань під керівництвом оперативних груп НКВС УРСР у Рівному і Львові та обласних управлінь НКВС і НКДБ. Сформовані місцеві органи та районні відділи карально-репресивних органів самостійно здійснювали локальні операції проти загонів УПА та підпільної мережі ОУН. До них залучалися винищувальні батальйони, формування яких розгорнулося в широких масштабах. Саме на цьому етапі органи НКВС і НКДБ вдалися до масових репресій і терору проти учасників визвольного руху та їх родин, депортації десятків тисяч мирних мешканців у віддалені місцевості СРСР, здебільшого в Сибір. Органи НКВС і НКДБ розпочали формування так званих спецгруп – боївок і загонів, які діяли під виглядом повстанців, скоювали brutальні злочини для компрометації ОУН–УПА. Велику увагу приділено процесу розвитку мережі агентів НКДБ у сфері ОУН–УПА. Водночас в широких масштабах розгорталася організована міграція російського населення в Західну Україну, яке зміцнювало соціально-політичну базу нового режиму. 3 листопада, за рішенням Державного комітету оборони СРСР і постановою ЦК КП(б)У, розпочалася мобілізація до війська та на промислові підприємства Донбасу й Росії. Всі заходи скеровувалися на ліквідацію національно-визвольного руху в Україні до кінця радянсько-німецької війни, як того

вимагала Москва. Саме ці події й визначили хронологічні рамки другого етапу протистояння в західному регіоні.

Безперечно, всі принципово важливі рішення щодо ліквідації УПА і підпілля ОУН у Москві приймалися на рівні Державного Комітету оборони ЦК ВКП(б) чи особисто Сталіним, який поставив завдання до кінця війни покінчити з повстанським рухом у Західній Україні. У книзі “Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна” генерал Д.Волкогонов, використавши особистий архів диктатора, стверджував: “Сталін кілька разів віддавав вказівки Берії покінчити з “бандитизмом у якомога короткий термін” [175. С. 482]. Він ніколи не відмовляв керівництву УРСР, що постійно просило військ для боротьби з УПА. Так було у березні 1944 р., коли в Західну Україну скеровано п’ять бригад НКВС і кілька танкових батальйонів. Пізніше, у 1945 р., М.Хрущов просив посилити війська Прикарпатського і Львівського військових округ. Сталін негайно дав розпорядження своєму заступнику генералові М.Булганіну та Генеральному штабові виділити додаткові війська у західні області України [175. С. 415]. Коли 12 квітня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов доповів Сталіну, що у березні того року в західному регіоні під час військово-чекістських операцій знищено 836 повстанців, захоплено 8 мінометів, 20 кулеметів, 712 автоматів, 2002 гвинтівок, 600 пістолетів і 1766 гранат, замість похвали міністр разом з Л.Берією вислухав різку критику і невдоволення неефективними діями регулярних частин і винищувальних батальйонів [175. С. 483].

Механізм прийняття рішень партійно-державними структурами та їх виконання чітко відбивають архівні документи. Вони свідчать, що Київ виявляв велику запопадливість перед Кремлем. Особливо відзначався тодішній секретар ЦК і голова уряду М.Хрущов, якого Сталін звинувачував у “м’якотілості”. Він неодноразово відвідував Прикарпаття у 1944–1945 рр., проводив наради з керівниками областей і структур НКВС та НКДБ у Львові, рішуче вимагав від них вдаватися до жорстоких репресій, вішати полонених

повстанців, виселяти в Сибір їх сім'ї. У закритому листі до секретарів обкомів західних областей 3 лютого 1945 р. загрожував їм “партійною і державною відповідальністю”, якщо протягом зими вони не ліквідують загони УПА й оунівське підпілля в своїх областях. Постанова ЦК КП(б)У визначила їм термін виконання цих заходів – 15 березня 1945 р. [З. Оп. 29. Спр. 138. Арк. 153-154]. Безперечно, під таким тиском вони докладали усіх зусиль для безумовного виконання розпоряджень.

На цьому етапі в центрі збройного протистояння залишалася Волинь – район діяльності частин групи УПА-Північ Д.Клячківського, яка однією з перших ще з лютого 1944 р. вела бої проти військ НКВС, Червоної армії і радянських партизанів. Її чисельність зменшилася вдвічі. Крім бойових втрат, за наказом Р.Шухевича частину куренів перебазовано в Галичину. Крім того, курені інших національностей (російський, азербайджанський, грузинських, узбецький та ін.) після переходу фронту були розбиті, або перейшли на бік Червоної армії. В результаті, наприкінці 1944 р. у групі залишилося всього шість куренів (реорганізованих у бригади) [386. С. 52].

Про масштаби боротьби і втрат групи УПА-Північ свідчать доповіді М.Хрущову Рівненського і Волинського обкомів партії. Лише на території Рівненської області, згідно звіту її керівництва, за період лютий–грудень 1944 р. у ході близько 2000 операцій та бойових зіткнень було вбито 11341 повстанців і підпільників, а більше 15 тис. арештовано, захоплено в полон і затримано [596, 326]. Начальник управління НКВС області В.Трубніков наголошував, що його карателям вдалося за цей період знищити 88 осіб командного складу УПА, здебільшого командирів куренів, сотень і окремих загонів, серед яких був начальник генштабу генерал Леонід Ступницький-Гончаренко (загинув 30 серпня). Керівництво Волинської області доповідало Києву, що станом на 1 листопада 1944 р. у ході чекістсько-військових операцій вбито 3541, захоплено в полон 2461 повстанців, а 1583 явилися з повинною. Крім того, було арештовано: членів ОУН – 1229, дезертирів з Червоної армії –

1025, осіб, які ухилялися від мобілізації затримано 4354. Таким чином, близько 15 тисяч українських патріотів лише з одної області були виключені з боротьби. Слід врахувати ще 105 тисяч мобілізованих до війська. Тож не випадково І.Профатилов у листі 25 лютого 1945 р. оптимістично обіцяв М.Хрущову: “Бандам завдано великого удару. В області лишилося 28 банд., близько 1200 бандитів. Створені всі умови для остаточного розгрому збройних банд. Парторганізація Волинської області, органи НКВС, НКДБ і внутрішні війська закінчать ліквідацію збройних банд протягом найближчих 2–3-х тижнів” [1. Спр. 1693. Арк. 34-37]. Його оптимізм виявився безпідставним. Саме за останній тиждень лютого у Торчинському районі повстанський загін здійснив напад на групу партійно-радянського активу і знищив 25 осіб, серед них інструктора обкому партії Близнюка. Тоді ж у Локачинському районі загін “Богдана” (200 бійців) напав на с.Кути й знищив кількох партійних функціонерів, зокрема інструктора обкому партії Запорожця, а у Ковельському районі в ході подібної операції вбито 11 активістів партії [1. Спр. 1693. Арк. 48-52].

Про досягнення у боротьбі з УПА Києву доповідали секретар Станіславського обкому партії М.Слонь і начальник УМВС Завгородний, підкреслюючи, що у серпні–грудні 1944 р. в області у ході чекістсько-військових операцій та інших заходів вбито 6855 повстанців, з них близько 300 командного складу, зокрема курінних і сотенних командирів (“Гамалія”, “Летун”, “Нечоса” та ін.) Були частково розгромлені курені “Різуна” (450 бійців), “Грома” (500), “Богдана” (400), “Гамалії” (180), “Романа” (350) та інші підрозділи УПА-Захід. Втрати радянської сторони склали 1704 вбитими і 731 виведеними в ліси, з них рядових, сержантів і офіцерів НКВС загинуло 648 осіб. Та керівники області змушені були визнати, що до остаточної ліквідації повстанського руху ще далеко: на Станіславщині продовжували діяти 70 загонів групи УПА-Захід загальною кількістю 21820 вояків [1. Спр. 1697. Арк. 30-51].

Власне така ситуація наприкінці 1944 р. залишалася у всьому західному регіоні. Командування УПА на цьому етапі дещо змінило тактику боротьби: перейшло до дій невеликими загонами чисельністю сотня-курінь, надало їм широкої самостійності у проведенні операцій. Діючи у своїх місцевостях, вони швидко відновлювалися після вагомих втрат і продовжували активну діяльність: нападали на районні центри, зокрема у Станіславській області здійснено десять нападів (на Богородчани, Войнилів, Товмач, Тисменицю – двічі; Тлумач, Солотвино та ін.), в Дрогобицькій – чотири, Тернопільській – три, Львівській – п'ять. Здійснено низку акцій на залізничних і шосейних дорогах: підірвано десять мостів, зруйновано кілька об'єктів залізниці. Тривали напади на партійно-радянський актив, працівників репресивних органів.

Не зреагувавши на зміни в тактиці УПА, органи НКВС і НКДБ продовжували здійснювати великі чекістсько-військові операції. У грудні 1944 р. проведено велику акцію в районах Львівської (Миколаїв–Бібрка–Ходорів) та Дрогобицької областей. За підрахунками П.Мірчука, у ній взяли участь близько 20 тисяч карателів, та спецгрупа МДБ із Києва. У ті дні загинули відомі командири УПА і діячі ОУН: уродженець Полтавщини Д.Карпенко-Яструб, колишній старший лейтенант Червоної армії, командир куріня, вбитий у бою в Стрільськах Нових і посмертно нагороджений УГВР Золотим Хрестом бойової заслуги I класу; на Жидачівщині поліг у бою уродженець Вінниччини, колишній радянський журналіст у Львові (1939–1941), редактор підпільних видань ОУН “За самостійну Україну”, “За Україну”, “За українську державу” Й.Позичанюк-Шугай. Але зазнали значних втрат і карателі. Під час операції в районі Великої Горожанки на Львівщині у триденному бою, в якому енкаведисти застосовували танки і авіацію, повстанці не лише вийшли з оточення, втративши 20 бійців, але знищили близько 300 карателів. Більше 250 солдатів НКВС загинули в операції під Рогатином у бою проти куреня “Сіроманці”. Повстанці відбили вісім наступів.

Під пас останнього загинув командувач енкаведистів генерал Федорів. Скориставшись замішанням серед противника курінь вислизнув із оточення [49. С. 93].

У січні 1945 р., під час великої операції 10-тисячного угруповання НКВС в районах південної Львівщини та західної Станіславщини, місце боїв відвідав М.Хрущов. Він переконався, що такі широкомасштабні акції за участю великих сил у новій ситуації, коли УПА переходила до партизанської тактики, дії малими підрозділами неефективні. “У нинішній час кількість війська не вирішує справи боротьби із залишками банд і оунівського підпілля... Якщо зараз дотримуватися старої тактики військових операцій, у той час коли бандити діють в одиночку, ми змушені будемо тримати гарнізони ледь не у кожному селі”, – говорив він пізніше на обласній у Львові [1. Спр. 1670. Арк. 1-7].

Головні напрямки оновленої тактики, форм і методів боротьби були викладені у постанові ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України”, що стала програмним документом у збройному протистоянні з УПА. Насамперед, ЦК зобов’язувало керівництво областей, наркомати внутрішніх справ і державної безпеки з їх структурами “використати зимовий період для остаточного розгрому і ліквідації банд і підпілля українсько-німецьких націоналістів”. (Зауважимо, що з подачі Д.Мануїльського вперше до слова “українсько” додано “німецьких”). З цією метою вимагалось завершити перепис населення; з місцевого населення створювати винищувальні батальйони в кожному райцентрі і великих селах, а також у кожному населеному пункті – групи сприяння та самоохорони; особливу увагу зверталось на агентури НКВС в загонах УПА, оунівському підпіллі; у кожному населеному пункті до агентури залучати місцевих мешканців та колишніх повстанців. У сільських місцевостях рекомендувалось впроваджувати комендантську годину. Постанова вимагала “посилити

виселення сімей бандитів і куркулів, які надають допомогу бандитам”. Окремим пунктом від командувача Львівським військовим округом генерала Смирнова вимагалось “надавати усіяку допомогу місцевим органам влади у боротьбі з українсько-німецькими націоналістами”. Насамкінець постанова вимагала “самої рішучої і нещадної боротьби” з ОУН–УПА [З. Спр. 29. Арк. 1-12]. 3 лютого М.Хрущов надіслав листа в органи НКВС і НКДБ УРСР і західні області України, в якому різко критикував керівництво Волинської, Тернопільської і Рівненської областей за недостатню роботу у даному напрямку. Він попереджав: “За безвідповідальне відношення до такої важливої державної справи винні будуть усунуті із займаних посад, піддані до найсуворішої партійної відповідальності і віддані під суд” [З. Спр. 29. Арк. 83-90].

Ще одним програмним документом у боротьбі з ОУН–УПА стала постанова ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. Вона відзначала деяке поліпшення роботи в областях, в результаті чого у період з 10 січня до 23 лютого було знищено 11 тисяч і полонено 26 тисяч повстанців, а 22 тисячі явилися з повинною. Однак це кардинально не змінило ситуацію в регіоні. У зв’язку з тим, відзначалося в постанові, що ОУН–УПА “останнім часом змінюють свою тактику і методи боротьби з радянською владою і переходять головним чином до терору і диверсій”, слід також діяти адекватно. Рекомендувалося проводити невеликі чекістсько-військові операції, а для знищення повстанського підрозділу – створити маневрений бойовий загін, який би переслідував повстанців на будь-якій території до його повного розгрому. Вимагалось широко використовувати винищувальні батальйони, “рішуче посилити відплатні репресії і висилку сімей бандитів і їх посібників”. За прикладом Волинської області розгорнути широке формування “групи спеціального призначення із бандитів, які прибули з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом”. Знову наголошувалося на необхідності “сміливіше

практикувати заслання агентури в оунівське підпілля і банд формування УПА” [3. Спр. 29. Арк. 138–154].

Оскільки продовжувалася радянсько-німецька війна, для придушення повстанського руху радянський режим не міг сповна використати війська Червоної армії. Отже, формування із місцевого населення винищувальних батальйонів і залучення їх до боротьби з УПА вважалося досить обнадійливим. Втім, ще у 1920–1921 роках радянська влада для боротьби з масовим повстанським рухом використовувала озброєні загони сільської бідноти. Вважають, що їй тоді вдалося сформувати близько 730 піших і кінних загонів загальним числом близько 56 тисяч бійців, які допомогли більшовицькому режиму утвердитися в Наддніпрянщині. Цей досвід було використано й у боротьбі проти УПА. Вже наприкінці 1944 р. у кожному районі розгорнуто формування так званих винищувальних батальйонів. У короткий термін створено 212 батальйонів, які нараховували 29906 бійців [227. С. 154].

Ці формування були озброєні легкою стрілецькою зброєю, здебільшого застарілих зразків – гвинтівками Мосіна зразка 1891 р. та ручними скорострілами Дегтярьова і діяли під безпосереднім керівництвом районних відділів НКВС. Розміщалися батальйони у районних центрах. До них набирали місцевих добровольців. Переважна більшість вступали до них з розрахунком уникнути призову до війська і відправки на фронт. Певна частина була заслана підпіллям ОУН з метою мати своїх людей чи придбати зброю для УПА. Були серед так званих “стрибків” і щирі прихильники радянської влади, а також такі, що прагнули вирішити якісь власні проблеми або задовольнити амбіції. Незважаючи на в цілому низьку боєздатність винищувальних батальйонів, вони були небезпечними для УПА й підпілля ОУН, особливо тим, що органи НКВС часто вербували туди колишніх повстанців, які приходили з повинною, або піддавалися шантажу а боку влади. За таким принципом у селах створювалися органам НКВС групи сприяння або самооборони, які теж

озброювалися і діяли під керівництвом дільничних міліціонерів. На початку 1945 р. у західноукраїнських областях налічувалося 2336 таких груп, в яких було 24025 осіб [227. С. 154].

Вищі органи радянської влади постійно вимагали від керівництва областей залучати до співпраці місцеве населення, “Утворити винищувальні батальйони із місцевого населення у кожному райцентрі, а де можна і в крупних селах, – зазначалося у постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” від 10 січня 1945 р. – Домогтися, щоб ядро кожного батальйону складала невелика група з партизан або інших осіб, які мають досвід боротьби з бандитами. Створити у кожному населеному пункті групи сприяння винищувальним батальйонам із місцевих жителів” [3. Спр. 29. Арк. 1-12]. У новій постанові від 26 лютого ЦК КП(б)У піддавало критиці області, в яких повільно велася ця робота й вимагало: “Ширше і сміливіше залучати до активної боротьби з українсько-німецькими націоналістами місцевий сільський актив і селян-бідняків і середняків, інтелігенції і дружин червоноармійців... Закінчити організацію груп самоохорони у всіх селах до 10 березня 1945 р.” [3. Спр. 29. Арк. 138-154].

На початку 1945 р. робота радянських органів поживавішала і мала певні досягнення. Керівники Волинської області доповідали Києву, що станом на 20 лютого 1945 р. в області створено 36 винищувальних батальйонів у складі 3437 озброєних бійців, 777 груп самоохорони в селах, які мали 6990 бійців, але з них лише 1641 озброєних. Крім того, діяли 30 груп – 1525 озброєних осіб районного радянського і партійного активу [1. Спр. 1693. Арк. 28-37]. У ті ж дні, 25 лютого, докладний звіт із Рівного надіслали секретар обкому партії В.Бегма і начальник управління НКВС В.Трубніков: “У кожному районі створені винищувальні батальйони, всього маємо у області 30 винищувальних батальйонів, в яких налічується 2930 осіб виключно з місцевого районного радянсько-партійного активу... Впродовж січня–лютого 1945 р. при

дільничних уповноважених міліції в селах створено 118 груп сприяння у складі 1325 осіб місцевого сільського активу”. У додатку наводилися дані про дислокацію винищувальних батальйонів, спецгруп і груп сприяння та самооборони. Аналіз статистичних даних дозволяв зробити висновок, що деякі батальйони через малу чисельність не були боєздатними. Зокрема, у Володимирському, Клеванському, Здолбунівському, Мізоцькому, Костопольському районах, де найбільш активно діяли частини УПА, вони нараховували 50–75 бійців. Більше, як 20% районів не змогли сформувати в своїх селах груп сприяння та самоохорони. (Костопольський, Здолбунівський, Мізоцький, Острозький та ін.) [1. Спр. 923. Арк. 2-24].

Особливо великі недоліки у процесі формування підсобних структур із місцевого населення виявилися у Станіславській області. Після проведеної перевірки, працівник ЦК КП(б)У Галич доповідав Києву, що деякі райони провалили цю кампанію. Зокрема, у Солотвинському районі винищувальний батальйон має всього 12 бійців. Жоден з 22 населених пунктів не створив групи самоохорони чи сприяння. Не кращою була ситуація в Богородчанському районі: групи сприяння і самоохорони в селах відсутні, зрештою як у Печеніжинському, Жаб'євському районах. Гвоздецький бойовий відділ НКВС займався оковамилюванням: доповів, що в районі створено 55 груп самоохорони, в яких діють 841 чол., а у дійсності їх не було. Представник ЦК прийшов до висновку, що слід відізвати начальника Станіславського управління НКВС Завгороднього, який “провалив оперативно-чекістську роботу в області” [1. Спр. 1697., Арк. 119-123].

У звіті Києву від 26 лютого 1945 р. секретар Тернопільського обкому партії Компанець і начальники управлінь НКВС – Сараєв та НКДБ – Малінін доповідали, що в області створено 39 винищувальних батальйонів чисельністю 4285 бійців. На відміну від інших, вони мали крім 4958 гвинтівок і 220 ручних кулеметів, 1223 автомати і 5 станкових кулеметів, тобто були більш насичені автоматичною зброєю. Крім того, в області організовано 221 групу сприяння у

складі 3565 осіб. У звіті наводилися приклади успішних дій батальйонів і груп самооборони в Коропецькому, Микулинецькому, Бережанському й Бучацькому районах [1. Спр. 1702. Арк. 51-64]. У Львівській області на кінець 1945 р. нараховувалося 285 винищувальних батальйонів, які мали 5212 бійців. Слід відзначити, що їх формуванням займався персонально заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т.Строкач. Йому вдалося створити батальйони не лише в районних центрах, чим обмежувалися інші області західного регіону, але й у великих селах. Водночас, аналізуючи дані про втрати особового складу репресивно-карального апарату області у ході операцій проти УПА, можна зробити висновки про невелику активність винищувальних батальйонів. Так, за IV квартал 1945 р. було втрачено вбитими 47 осіб, серед них бійців винищувальних батальйонів – 2, пораненими – 305, з них бійців місцевих формувань – 30 [3. Спр. 31. Арк. 36-38, 54].

Важливою складовою репресій режиму у боротьбі з власними народами, зокрема з українським, була масова депортація, виселення сімей повстанців і підпільників за межі України. Зауважимо, що репресивні депортаційні процеси в УРСР і загалом у Радянському Союзі набули широкого розмаху. З особливою жорстокістю вони впроваджувалися вже з 1939 р., відразу після приєднання краю до сталінської імперії. “Насаджуючи тоталітарний режим у Західній Україні.., – наголошував історик Юрій Сливка, – радянські органи поряд із масовими ув’язненнями та розстрілами, в особливо широких масштабах застосовували метод примусової депортації, тотального очищення території Західної України, навколо якої вже тривалий час створювався образ форпосту українського буржуазного націоналізму”. Загалом у 1939–1941 рр. було депортовано близько 10% населення, тобто більше 400 тис. українців [380. С. 8].

Велика хвиля масових депортацій цілих народів СРСР прокотилася у розпалі радянсько-німецької війни. Починаючи з 1943 р. десятки тисяч солдатів військ НКВС на чолі з генералом І.Серовим, недавнім наркомом

внутрішніх справ УРСР, були кинуті на депортації із споконвічних етнічних земель чеченців, інгушів, калмиків, кримських татар та інших народів у віддалені райони СРСР. У червні 1944 р. така ж трагічна участь нависла над українським народом. 1956 р. на XX з'їзді КПРС М.Хрущов прилюдно визнав існування такого наміру з боку Сталіна, Берії та маршала Жукова. Українці уникнули цієї долі лише “завдяки тому, що їх забагато, і не буде місця, куди б їх можна було депортувати”, – говорив він. Однак, як згадував тодішній нарком внутрішніх справ В.Рясний, “кілька ешелонів моєї молодці заповнили і відправили. А потім цей наказ раптом зупинився... Кажуть українські вожді кинулися в ноги Сталіну, благаючи його зупинити виселення. І Сталін уступив” [145. С. 179].

Колишній нарком помилявся, або не говорив усієї правди. Саме його наказами, директивами Державного комітету оборони на чолі з Сталіним та розпорядженнями Л.Берії розкручувався потужний маховик репресивно-депортаційних акцій в Західній Україні, населення якої брало найактивнішу участь у національно-визвольній боротьбі в складі частин УПА та підпіллі ОУН проти утвердження тоталітарного режиму. Ініціаторами масових виселень членів родин повстанців та підпільників ОУН були керівні органи УРСР. У листі до Сталіна у березні 1944 р. М.Хрущов вважав за необхідне “виселити сім’ї активних учасників ОУН, УПА і УНРА у віддалені місцевості СРСР. НКВС СРСР визначити місця поселення, а визначення осіб і категорій населення, яке підлягає виселенню, покласти на обласні органи НКВС” [1. Спр. 703. Арк. 19].

М.Хрущов надіслав до Москви проект постанови Державного комітету оборони, в якому зазначалося: “Зобов’язати НКВС СРСР виселяти сім’ї активних учасників ОУН, “УПА” і “УНРА” у віддалені місцевості СРСР” [1. Спр. 703. Арк. 22]. Ці пропозиції підтримали керівники західноукраїнських областей. Більше того, у листі до Києва секретар Рівненського обкому партії В.Бегма 6 червня 1944 р. просив: “У більших розмірах дозволити виселення

сімей бандитів у віддалені райони СРСР, а деякі села, найбільш уражені бандитизмом і розміщені безпосередньо біля лісових масивів, виселяти повністю” (підкр. автора) [1. Спр. 889. Арк. 37]. Не очікуючи директив і вказівок центру ще 26 березня 1944 р. нарком В.Рясний у спеціальній листівці з приводу розгрому у Межиріцькому районі загону УПА повідомляв: всі полонені повстанці віддані під суд Військового Трибуналу, а всі сім’ї вбитих і полонених повстанців потрібно “негайно виселити до Сибіру”. Він попереджав повстанців, які продовжували чинити опір владі, “що коли вони не складуть зброю і не прийдуть з повинною.., по відношенню до них і їхніх сімей будуть вжиті такі ж заходи покарання” [53. С. 35-37].

Втім, ще до зайняття усіх теренів НКВС опрацював інструкції щодо порядку депортації членів ОУН, повстанців та їх сімей. 5 квітня 1944 р. їх затвердив І.Серов, якому Сталін як досвідченому фахівцю цих акцій доручав депортації народів Північного Кавказу і Криму. В одному з документів зазначалося: “Виселенню підлягають усі повнолітні члени сімей оунівців і активних повстанців, як арештованих так і вбитих при зіткненнях, а їх майно підлягає конфіскації... Крім цієї категорії, підлягають також виселенню сім’ї активу і керівного складу ОУН–УПА, які переховуються... Неповнолітні члени сімей слідує разом із своїми рідним”. Інструкція визначала порядок перевезень, конвоювання, розміщення в тюрмах [21. С. 502-506].

У ті ж дні НКВС УРСР отримав директиву наркома Л.Берії із квотами для західних українців на депортацію: Красноярський край – 5000, Омська область – 4000, Новосибірська – 300 [21. С. 512]. Людей мали перевозити у товарних вагонах по нормі 40–80 осіб, а насправді їх набивали у 2–3 рази більше. Внаслідок холоду, голоду і хвороб далеко не всі доїжджали до місця призначення. Восени 1944 р. масштаби виселення перевершили заплановані розміри. 14 жовтня 1944 р. спецвідділ НКВС УРСР надіслав зі Львова в Москву прохання збільшити рознарядку. Повідомлялося, що підготовлено для

виселення 3329 сімей (10517 осіб). Але передбачалося виселити ще близько 15000 осіб [21 С. 514-515]. Союзні структури задовольнили це прохання.

Місцеві органи, надіючись на те, що виселення великої кількості осіб послабить УПА і забезпечить їм ліквідацію сил опору, діяли енергійно й цілеспрямовано. Бюро Станіславського обкому партії 2 листопада прийняло рішення про посилення репресій проти сімей повстанців і підпільників ОУН, як один із найважливіших заходів у боротьбі з повстанським рухом. М.Слонь інформував ЦК: “14-го числа почали репресії сімей, і цей захід будемо проводити наростаючим темпом. Відправку першого ешелону, якщо будуть вагони, здійснимо 20 грудня” [1. Спр. 919. Арк. 107-112]. Зауважимо, що ешелонів нерідко чекали у непристосованих для нормального життя будівлях тижнями, а то й місяцями. Відправляли ж у Сибір часто взимку.

Навіть далекі від гуманного ставлення до українців енкаведистські верховоди звертали на це увагу. Зокрема, 18 листопада 1944 р. заступник Л.Берії генерал Чернишов надіслав В.Рясному телеграму, в якій відзначав: “Виселені Вами з України сім’ї оунівців направляються у необлаштованих для перевезень в умовах зими вагонах: зокрема, у відправленому з Тернополя ешелоні № 49339 вагони не утеплені, вікон у вагонах немає, відсутні пічки. В результаті Серед спецпереселенців велика кількість хворих, є 12 випадків смерті дітей”. Генерал вимагав усунути недоліки. Але органи українського НКВС ці вимоги проігнорували. 7 серпня 1945 р. генерал Чернишов знову звертав увагу на порядок транспортування виселених “оунівців і повстанців”, наголошував, що на 23 доби ешелони, зокрема із Здолбунова (№ 47444) забезпечені були лише сухим пайком. Крім того, був як інші у антисанітарному стані, що призвело до епідемії тифу в дорозі” [21; 515; 518].

Керівні і карально-репресивні органи західноукраїнських областей усвідомлювали: масове виселення родин повстанців не лише суттєво зменшує базу підтримки визвольного руху, але й змушує певну частину вояків до повинни, щоби врятувати свої сім’ї від заслання в Сибір. Ми вважаємо, що саме

це, а не визнання радянської влади, зіграло визначальну роль у тому, що протягом 1944–1946 рр. до органів радянської влади прийшли з повинною близько 35 тис. повстанців. Однак депортаційні акції продовжувалися. До 15 квітня 1945 р. у віддалені місцевості СРСР було депортовано 9036 сімей повстанців, або 23660 осіб [21. С. 536].

Саме тоді в регіоні впроваджувалася система закладників, яка широко застосовувалася за ініціативою Леніна у 1920-х роках для придушення повстанського руху, зокрема на Тамбовщині, а в роки німецької окупації України відроджена нацистами. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 р. відверто рекомендувалося: “На зборах в населених пунктах, або індивідуально попередити підозрюваним у бандпосібництві бандитам – куркулів, торговельників і інших елементів, якщо у цьому населеному пункті здійсниться якийсь злочин, то вони негайно будуть арештовані й віддані під суд, а їх сім’ї – виселені” [3. Спр. 30. Арк. 65-66].

Втім, депортаційні акції радянської влади проти ОУН–УПА фактично перевершили злочини нацистських окупантів, які не використовували подібних методів до повстанських родин. Але в одному обидва тоталітарні режими зійшлися: у жорстокості до учасників визвольного руху, зокрема у прилюдних стратах. Одним із ініціаторів таких акцій був М.Хрущов. Після контрольної-інспекційної поїздки на Західну Україну у жовтні–листопаді 1944 р., де йому доповіли, що незважаючи на широкомасштабні каральні чекістсько-військові операції і величезні втрати УПА (близько 50 тис. вбитими), її опір владі наростає. Повстанці контролювали величезні простори західного регіону України. “Отже повноваження влади, – писав тодішній заступник командувача полковник Василь Кук, – „обмежувалися переважно лише великими містами, де квартирували більші військові гарнізони. Всі способи розгромити повстанські з’єднання за допомогою советських фронтових частин успіхом не увінчалися” [100. 1993. 5 березня].

Доповідаючи Сталіну про результати поїздки у листі від 15 листопада 1944 р., М.Хрущов заявив: “Вважаю за необхідне впровадити військово-польові суди при військах НКВС. Для залякування бандитів за вироками цих військово-польових судів; засуджених до смерті не розстрілювати, а вішати... Виконання вироків військово-польових судів здійснювати прилюдно” [1. Спр.1060. Арк. 16-18]. Крім цих заходів М.Хрущов пропонував у складі управлінь НКДБ створити спеціальні самостійні відділи, які б займалися виключно організацією боротьби з ОУН–УПА, та обласні так звані “трійки” для прискорення розправ з повстанцями й підпільниками мережі ОУН. 2 грудня того року нарком Л.Берія повідомляв, що “для поліпшення праці органів НКДБ у боротьбі з оунівським і польським націоналістичним підпіллям у містах Львів і Дрогобич нами дана вказівка тт. Рясному і Савченку щодо організації в цих містах самостійних других відділів УНКДБ”. Утворення “трійок” нарком сприйняв негативно, але для прискорення судових розправ надіслав дві виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР з великими повноваженнями. Одна з них “обслуговувала” області Галичини, інша – Волині й Тернопільщини. [1. Спр. 926. Арк. 92-93].

Невдовзі прокотилася хвиля прилюдних страт. Одним з перших повідомлень про виконання вказівок ЦК доповів Дрогобицький обком партії. У донесенні від 11 січня 1945 р. зазначалося, що 9 січня у Дрогобичі на ринковій площі у присутності 8000 мешканців за вироком Військового Трибуналу повішано два повстанці, уродженців с.Уличного — Безика і Білого. Того ж дня у Бориславі в присутності 5000 мешканців був повішений уродженець Бориславського району Лисик. “У найближчі дні передбачається в різних містах і районах, – повідомлялося у донесенні, – виконати до 20 вироків страт активних учасників націоналістичних банд через повішання” [1. Спр. 1695. Арк. 2]. Слід відзначити, що за вказівками С.Олексенка і М.Сабурова ще у вересні 1944 р. В Самборі повішано двох повстанців, а в Старому Самборі ще двох публічно розстріляно [1. Спр. 926. Арк. 72-79].

11 січня 1945 р. енкаведисти повісили п'ятьох повстанців З.Гайсюка, П.Стефаніва, П.Бабія, М.Отецького та І.Рігуса у Стрию Львівської області. “На міському майдані, – писала у спогадах мешканка Дашави Катерина Гайсак, – енкаведисти спорудили шибеницю, зігнали жителів Стрия і довколишніх сіл (близько 17 тис. – авт.), які й стали свідками страти п'яти українських патріотів. Їх повісили на очах закам'янілих від жаху людей... Серед страчених був мій брат Зиновій Гайсак... Страчених зняли вночі з 13 на 14 січня. Десять закопали. Де, ніхто не знає” [29. 1992. 3 жовтня]. 6 січня у Яворові прилюдно страчено М.Верхоляка і Г.Саса. 19 січня відбулася страта двох підпільників ОУН на базарній площі в Олеську. В Стоянові повішано жінку-підпільницю Є.Вілюру-Лівшук. Прилюдні страти повстанців відбулися й на Волині, зокрема 20 січня в Горохові. На місце страти пригнали навіть школярів [114. 1996. 18 лютого].

Як завжди виявляв запопадливість секретар Станіславського обкому партії, до речі, колишній енкаведист і партизан, М.Слонь. 23 лютого 1945 р. він доповідав М.Хрущову, що водночас з іншими репресивними заходами у ході боротьби з повстанським рухом “в області за останній час засуджено до смертної кари через повішання 28 бандитів, з них 25 бандитів повішано у 18 районах області і три бандити – в Станіславі” [1. Спр. 1697. Арк. 69-70]. Лише в лютому 1945 р. на Тернопільщині були повішені: у Чорткові – Г.Ільків, Борщеві – В.Федоришин, Скалі – Д.Павлюк і в Мельниці-Подільській – А.Качківський [315. С. 131].

Численні спогади свідків стверджують, що засуджені на смерть повстанці йшли на ешафот з високо піднятою головою, вмирили як герої. Росіянка Валентина Миронцова, уродженка Тульщини, в 40-х військовослужбовець дивізії НКВС у м.Рівному, згадувала про страту кількох бійців УПА: “Смерть вони всі зустріли мужньо, я б сказала героїчно. Ні один перед стратою не просив пощади. Що мене вразило, зворушило, – всі вони вмирили, приймали мученицьку смерть із словами: “Слава Україні!”... Я схилию сиву голову перед

тими молодими мучениками, які 50 років тому віддали своє молоде життя за незалежну, вільну Україну” [70. 1992. 11 вересня].

У воєнно-історичній праці “Українська повстанча армія” Лев Шанковський розділ, присвячений боротьбі УПА у листопаді–квітні 1945 р., назвав “Великий іспит УПА”. Це був дуже важкий час в історії повстанського руху. “Наказ був покінчити з УПА і підпіллям до 15 березня 1945 р., – пояснював напругу моменту відомий військовий історик. – Для цього не шкодували людських і матеріальних засобів. 15 нових дивізій і окремих бригад ВВ НКВС з’явилися тільки у Галичині. З Києва приїхали золотопогонні генерали й спеці по боротьбі з “бандитизмом”. Сам Сталін ручкався з ними і бажав їм успіхів. Головний провід акції був у руках М.Хрущова” [411. С. 594].

Як вже згадувалося, М.Хрущов вимагав від силовиків використати для остаточної ліквідації повстанців саме зиму 1945 р., оскільки вона ускладнювала діяльність сил Опору. Отже, з січня розгорнуто низку великих операцій. Найбільші з них – на Львівщині й Волині. У першій половині місяця кілька енкаведистських бригад блокували великий район Брідщини, Радехівщини й Сокальщини й близько двох тижнів вели бої з куренями військової округи “Буг” під командуванням 25-літнього полковника Василя Левковича-Вороного, одного з кращих бойових командирів, кавалера ордена Золотого Хреста II класу (1946 р. полонений і засуджений до смертної кари, заміненої на 25 років ув’язнення. Звільнився лише 1971 р., нині живе у Червонограді) [386. С. 94]. Його курені “Дружинники”, “Кочівники”, “Пролом”, “Тигри” завдали відчутних втрат карателям.

У лютому здійснено потужну каральну в районі Цуманських лісів і Клеванщини. Як доповідав М.Хрущову нарком Т.Строкач, у її ході підрозділи 169-го полку захопили в полон заступника крайового проводу ОУН Ю.Стельмашука-Рудого, фактично він був командиром округи “Завихвост” і членом штабу УПА-Північ. Важко хворого старшину 26 січня захоплено у непритомному стані [386. С. 124]. Т.Строкач свідчить, що Ю.Стельмашук

зламався на допитах і “назвав місце знаходження головного командування УПА на чолі з “Климом Савуром”. 10 січня 1945 р. силами 20 і 24-ї бригад НКВС було оточено район с.Оржів на Клеванщині. 12 січня у бою полковник Д.Клячківський – Савур, відбиваючись до останнього набою, загинув. Про цю подію нарком доповів Хрущову вже 13 лютого [1. Спр. 1700. Арк. 40-43]. Слід додати, що 6 серпня того року був засуджений і страчений Ю.Стельмашук.

У ході цієї та інших операцій на Волині у січні–лютому 1945 р. група УПА-Північ зазнала важких втрат: за даними радянських органів було вбито 1925, затримано і арештовано – 2645 повстанців. У списку розгромлених частково або повністю повстанських підрозділів Рівненської області в лютому 1945 р. значаться 46 загонів, з них куренів – 9 і сотень – 15. Щоправда, до частково розгромлених зарахували сотні, які втратили 5–20 бійців. Але були й такі, що мали великі втрати: сотня “Черноти” – 85 бійців, “Кириліка” – 250, “В’юна” – 103, “Сокола” – 54 та ін. [1. Спр. 923. Арк. 2-24].

Варто зауважити, що тиск Києва на керівництво областей давав певні результати. З Дрогобича повідомлялося, що впродовж лютого 1945 р. у ході 408 бойових операцій було вбито 1372 і захоплено у полон 2447 повстанців, а 1145 з’явилися з повинною. Водночас відзначалося, що в області продовжують діяти 66 повстанських загонів (2200 осіб) [1. Спр. 1695. Арк. 37-50]. У відповідь на каральні операції, розгорнуте виселення сімей повстанців у Сибір та інші жорстокі заходи, якими супроводжувалися всі без винятку енкаведистські операції та окремі акції, загони УПА на Дрогобиччині завдавали режимові дошкульних ударів. Зокрема, 14 травня 1945 р. С.Олексенко надіслав М.Хрущову спеціальне донесення щодо знищення повстанським відділом УПА біля с.Стрільбичі групи радянсько-партійного активу Старосамбірського району (26 осіб), серед яких були 1-й секретар райкому партії В.Нудьга, завідуючий відділом райкому І.Орел, прокурор району П.Степанов, п’ять оперативних працівників райвідділу УНКВС. Група,

з якої живими залишилося всього 11 осіб, потрапила у партизанську засідку. В бою повстанці втрат не мали [1. Спр. 1695. Арк. 136-140].

Із Станіслава надходили повідомлення про широке залучення до операцій 14, 27, 87, 33, 31-го прикордонних загонів, 256 і 264-го конвойних полків НКВС. Спільно з 19-ю бригадою НКВС вони взяли участь у двох великих операціях лютого 1945 р. на Прикарпатті. 8 березня М.Слонь повідомляв, що за неповний місяць цими силами вбито 877 і взято в полон 1309 повстанців. Він також скаржився, що внаслідок відсутності транспорту, виселено 850 сімей вояків УПА, не може вивезти 500 сімей [1. Спр. 1697. Арк. 79-82].

Слід відзначити, що концентрація військової сили в західному регіоні (війська НКВС, Червоної армії, партизан) була досить високою. У лютому 1945 р. представник ЦК КП(б)У Канілов доповідав з Тернополя, що ця невелика область має достатньо сил для успішної боротьби з підпіллям. На початок року “для боротьби з бандами УПА, – писав він, – область має одну бригаду військ НКВС у складі п’яти батальйонів, кінний дивізіон у складі 200 вершників і 38 винищувальних батальйонів у складі 4285 бійців. Крім нього, є 221 група самооборони з загальною кількістю 3536 бійців. З них половина озброєні. Створено 312 міліцейських ділянок, при яких нараховується 3097 бійців із місцевого населення” [1. Спр. 1702. Арк. 36-38].

Співвідношення сил, безумовно, було на боці радянського режиму. У ті ж дні, 25 лютого, начальник управління НКДБ Рівненської області В.Трубніков у довідці до ЦК КП(б)У зазначав, що в лютому 1945 р. діють 49 спецгруп (831 особа), 30 винищувальних батальйонів (2931), 322 дільничних уповноважених, 118 груп сприяння (1325), 110 груп самооборони (1574), тобто близько 6000 осіб [1. Спр. 923. Арк. 55-56]. Крім того, в області дислокувалася дивізія та чотири бригади НКВС – близько 8000 бійців. А повстанських сил в області на 15 березня того року нараховувалося за даними обкому партії 55 загонів загальною чисельністю 1160 бійців [3. Спр. 29. Арк. 186].

Й.Сталін у Москві, і М.Хрущов у Києві ніяк не могли збагнути, чому широкомасштабні заходи як по військовій так і політичній лінії не можуть покінчити з національно-визвольним рухом у визначений термін – до 15 березня 1945 р. Наступного дня М.Хрущов від імені Політбюро надіслав у всі західні області обурливого листа. “Ви зобов’язані були до 15 березня 1945 р. ліквідувати у своїй області банди українсько-німецьких націоналістів. Ви дали обіцянку закінчити ліквідацію банд раніше цього терміну. Але на 16 березня в Вашій області ще оперують десятки банди і сотні бандитів”. Наведена таблиця свідчила, що у Львівській області було 49 повстанських загонів, або 1200 бійців, відповідно у Волинській – 7 і 704, Рівненській – 55 і 1160, Дрогобицькій – 69 і 1384, Станіславській – 11 і 2150, Тернопільській – 79 і 1908. Київ вимагав термінових заходів для остаточного вирішення питання [3. Оп. 16. Спр. 29. Арк. 183-186].

Звичайно, у цій ситуації радянські органи і карально-репресивні структури докладали усіх зусиль, не зупиняючись перед найжорстокішими формами і методами боротьби з підпіллям. У березні розгорнулася нова чекістсько-військова операція (Л.Шанковський назвав її “Другою хрущовською офензивою”) спочатку на Львівщині. Силами дивізії енкаведисти завдали удару куреню “Галайди” на Жовківщині, який з боями відійшов у ліси в бік Великих Мостів, завдавши противнику великих втрат (за даними УПА – 470 солдатів вбитими). В районі Перемишлян і Журавна НКВС вдалося розгромити дві повстанські сотні “Орли” і “Чорногорці”. Водночас чотири бригади НКВС прочесали великий район вад Радехівщини–Горохівщини–Кам’яниччини. Але досить значні сили УПА – об’єднані відділи “Перебийніс”, “Тигри”, “Пролом”, “Кочівники”, не лише успішно оборонялися, але й зухвалим нападом на райцентр Радехів знищили 24-х енкаведистів і визволили 550 осіб, яких готували для вивозу у Сибір [411. С. 603].

У квітні 1945 р. НКВС здійснив велику акцію на Поділлі силами кількох полків проти повстанської групи “Лисоня”, 15 квітня вдалося оточити курінь

“Лісовики”, але повстанці з боєм вирвалися з кільця. Втративши 27 повстанців, курінь знищив близько 170 енкаведистів. Значних успіхів у протистоянні з частинами НКВС досягли групи (військові округи) “Говерля” і “Чорний Ліс” у Карпатах, де ініціативою володіли повстанці [411. С. 604].

Підсумовуючи хід боротьби з українським націоналістичним рухом за січень–травень 1945 р., Л.Берія у доповідній записці Сталіну, Молотову, Маленкову і Хрущову відзначив, що в результаті чекістсько-військових операцій та інших заходів в областях Західної України було вбито 31157, полонено 40760 і явилися з повинною 23166 повстанців. Тобто УПА втратила в цілому 95083 бійців. Серед них 2218 осіб командного складу і провідників ОУН. Водночас, зазначав нарком, лише за 5 місяців 1945 р. повстанці здійснили 4192 бойові акції, у ході яких вбито, поранено і пропало без вісті 15146 осіб [18. Оп. 1. Спр. 352. Арк. 43-45].

Головною подією, яка визначила початок третього вирішального періоду боротьби режиму з ОУН і УПА, було закінчення радянсько-німецької війни у травні 1945 р. У зв’язку з цим Президія Верховної Ради, уряд УРСР і ЦК КП(б)У звернулися до населення західних областей, вояків УПА і підпільників ОУН із закликом припинити опір. Проголошувалася амністія всім, хто до 20 липня складе зброю [46. С. 155-159]. У зв’язку із закінченням війни й у відповідь цій радянській пропагандистській акції серед населення поширено Декларацію Проводу ОУН і наказ головнокомандувача УПА Р.Шухевича. Обидва документи закликали продовжувати визвольну боротьбу в нових умовах. “Ми свідомі того, – наголошувала Декларація, – що наша визвольна боротьба входить у свій найважчий період. На великому священному шляху визвольної боротьби поневоленого народу бувають дні тріумфу і занепаду... Ми як діюче народне покоління... віримо в силу і воскресіння України і знаємо, що своїми діями наближаємо день національного і соціального визволення” [51. С. 121-122]. Звертаючись до бійців і командирів УПА Р.Шухевич зазначав: “Ви раз вступили на шлях боротьби зі сталінським

режимом, то не на те, щоб перед ним капітулювати, бо з ворогом, що загрожує існуванню нації, треба боротися на життя або смерть”. Він висловлював впевненість щодо перспектив боротьби: “Дотримати зброю в руках до тієї хвилини і стати на чолі воюючих проти Сталіна має – ваше священне завдання. Вірю, що виконаєте його з честю і фанатизмом, як виконували всі дотеперішні завдання новими методами боротьби, достосованими до нової обстановки, дайте відповідь ворогові на його наступ” [57. 133-135].

Однак слід визнати, що заходи радянської влади, за визнанням Л.Шанковського, “частково досягли своєї мети. До НКВС зголосилися бійці УПА, підпільники, значна частина людей, що ховались від мобілізації тощо. НКВС відпускає їх додому, визначнішим підпільникам дає посади в адміністрації” [411. С. 609]. За радянськими даними у другій половині 1945 р. склали зброю близько 6 тис. повстанців. Преса рясніла повідомленнями про явку повстанців з повинною. Втім, як слушно зауважив Ю.Киричук, “до певної міри проголошення амністії було вигідним для керівництва повстанського руху, яке не мало змоги прийняти до своїх лав стільки незброєних і невідготовлених до боротьби людей. УПА відіслала додому також тих вояків, у яких не була впевнена” [241. С. 188]. Слід додати, амністія давала змогу легалізувати вояків УПА, демобілізованих у ході скорочення армії, а також підпільників ОУН і взагалі усім, хто переховувався від влади. Саме в цей період розгорнула діяльність Служба безпеки ОУН, яка карала тих, хто після повернення додому співпрацював з органами НКВС і НКДБ, що посилено вербували з колишніх повстанців у спецгрупи та винищувальні батальйони.

Варто зауважити, що певна частина інтелігенції під тиском влади вважала подальшу антирадянську боротьбу безперспективною і шкідливою, що несе демографічні втрати українству. Дехто із аналогічними заявами виступав у пресі, зокрема літературознавець і письменник, професор Львівського університету Михайло Рудницький (1889–1975). Рішення Проводу ОУН і командування УПА продовжувати боротьбу викликало неоднозначну оцінку

серед закордонного Проводу ОУН. А втім, успішні бойові дії реорганізованої УПА влітку і восени 1945 р. продемонстрували її боєздатність і готовність битися з новою силою. “Кризю, викликану закінченням війни, було переможено, – відзначав Л.Шанковський, один з діячів ОУН і військовий історик. – Хвилеві розчарування й зневіра уступили місце новому піднесенню настроїв. Народ знову сконсолідувався навколо своєї УПА, а жорстокі засоби більшовицького терору переконали навіть найбільш байдужих, що від ворога їм чекати нема чого” [411. С. 614].

Після закінчення радянсько-німецької війни сталінське керівництво планувало кинути проти УПА війська Червоної армії, що поверталися в Україну і численними гарнізонами вкрили західний регіон. Саме тут склалася найбільша в СРСР концентрація військ. На відносно невеликій території було створено два військових округи, з п’яти розміщених в УРСР. Ще у травні 1944 р. зі штабом у Рівному було створено Львівський військовий округ на чолі з генерал-лейтенантом Х.Смирновим. Наприкінці липня його штаб передислоковано до Львова. Територія округу охоплювала всю Західну Україну та Житомирську область. Його головним завданням було організувати діяльність обласних, міських та районних військкоматів по мобілізації населення до Червоної армії, формування і підготовка резерву для діючої армії. Після закінчення війни коло завдань округу збільшилося, у зв’язку з чим його командувачем призначено досвідченого генерал-полковника М.Пухова. У липні 1945 р. утворено Прикарпатський військовий округ, до якого увійшли Станіславська, Тернопільська, Чернівецька, Вінницька і Закарпатська області. Штаб округу дислокувався у Чернівцях, його першим командувачем був генерал армії А.Єрмоєнко (1892–1970), а начальником політвідділу – генерал-майор Л.Брежнев. До складу його військ увійшли з’єднання 4-го Українського фронту, зокрема 38-ма армія генерала К.Москаленка і 18-та армія генерала А.Гастиловича [340. С. 5-7].

Після закінчення війни до складу Львівського військового округу увійшла значна частина 1-го Українського фронту. Серед них 1-ша гвардійська армія генерала А.Гречка, 13-та армія генерала М.Пухова, 52-га генерала К.Коротєєва, 27-ма генерала С.Трофимовича, 4-та гвардійська танкова генерала Д.Лелюшенка, військово-повітряна армія, артилерійські бригади (у Золочеві та у Яворові під командуванням Олександра Чапаєва, сина російського героя громадянської війни). Дивізії та полки цієї армії розмістилися у кожному райцентрі й містах регіону. 3 травня 1946 р. обидва округи з'єднано в один Прикарпатський із штабом у Львові під командуванням генерала армії А.Єрмоєнка [340. С. 8].

Кілька місяців другої половини 1945 р. пішли на передислокацію військ. Причому керував цим процесом ЦК КП(б)У, і командувачу Львівського військового округу вказано розмістити військові частини таким чином, щоб гарнізонами вкрити всю територію Волині і Галичини [3. Спр. 30. Арк. 65-66]. Київ орієнтував війська західноукраїнських округів на участь у боротьбі з УПА. В одному з наказів військам 38-ї армії К.Москаленка від 9 січня 1946 р. командувач ПрикВО генерал армії А.Єрмоєнко і начальник політвідділу Л.Брежнєв наголошували: “Військам округу поставлено завдання ліквідувати залишки оунівських банд на території Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей... Війська округу, виконуючи поставлене завдання будуть розсосереджені окремими гарнізонами чисельністю взвод-рота по селах вказаних областей”. Наказ вимагав довести до солдатських мас, що “бандерівці – це вороги українського народу... і є німецькими шпигунами та терористами”, відтак слід дотримуватися постійної пильності та бойової готовності [1. Спр. 2960. Арк. 10-12].

Саме цими заходами розпочалося використання регулярного війська для забезпечення проведення виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. Директива Генерального штабу Червоної Армії визначила головними завданнями Прикарпатського і Львівського округів “ліквідацію банд

українських націоналістів, захист від їх нападів місцевого населення, партійного і радянського активу та забезпечення порядку в сільських місцевостях в період підготовки і проведення виборів до Верховної Ради СРСР”. Силами ПрикВО утворено 894 гарнізони: в Станіславській області – 342, Тернопільській – 464 і Чернівецькій – 88. Кожен з них мав у середньому 20 бійців, озброєних станковими і ручними кулеметами, автоматами й гвинтівками. Всі гарнізони мали зв’язок з командуванням. Крім того, утворено 70 маневрених загонів чисельністю до 100 солдатів на бронетранспортерах і бронемашинах. Лише дві армії ПрикВО скерував проти УПА. 27 січня 1946 р. генерал Л.Брежнєв доповідав М.Хрущову, що 10–20 січня 1946 р. частинами 38-ї армії проведено 108 операцій, вбито і захоплено 179 повстанців та арештовано 182 “сумнівних” для фільтрації [1. Спр. 2958. Арк. 21-30].

Слід зауважити, що на період виборчої кампанії в регіон перекинуто кілька дивізій із складу Київського і Одеського військових округів. Влада надавала виборам надзвичайно важливого значення, прагнучи продемонструвати світові та народам сталінської імперії, що населення Прикарпаття визнало радянський режим. На нараді секретарів обкомів партії у Львові 4 січня 1946 р. М.Хрущов відверто заявляв: “Якщо у східних областях питання підготовки до виборів є організаційно-технічним питанням, то для західних областей воно є організаційно-політичним” [1. Спр. 393. Арк. 9].

Отже, влада робила все для реалізації своїх планів. Подібно як у Прикарпатті, були розкидані по території Галичини й Волині війська Львівського військового округу, 52-га армія генерала К.Коротєєва (28 тис. солдатів і офіцерів) утворила 1101 гарнізон на території Львівської і Дрогобицької областей. А 13-та армія генерала М.Пухова (25 тис.) розквартирувала 800 гарнізонів на Волині і створила 110 мобільних груп [1. Спр. 2884. Арк. 1-181]. Лише до Дрогобицької області додатково прибуло 81 тис. вояків, які розмістилися у кожному селі чисельністю 25–100 осіб, а кожний район отримав 2–5 тис. солдатів Червоної армії, НКВС та

прикордонників. До зазначених сил залучалися 3593 винищувальні батальйони (близько 63 тис. осіб), які мали на озброєнні 2031 кулемет, 7227 автоматів і 43420 гвинтівок [1. Спр. 2966. Арк. 51].

Зимова блокада 1946 р. була найважчою в історії УПА. Близько 600 тисяч вояків, за підрахунками Л.Шанковського на першому етапі до дня виборів 10 лютого, обрушили на села масовані облави, обшуки, які супроводжувалися жорстокістю до затриманих і арештованих повстанців та підпільників. Часто їх знищували на місці. Але закликами бойкотувати вибори, які не відповідали елементарним цивілізованим нормам, терористичними актами (нападами на виборчі дільниці, окремих функціонерів влади) відділи УПА зашкодили, а в деяких місцевостях зірвали вибори. У ті дні відбулося 1500 боїв і зіткнень. Втім, це не завадило Києву оголосити вибори успішними, що в них взяли участь і проголосували за призначених “кандидатів” 99% виборців. Незважаючи на закінчення виборчої кампанії, війська отримали наказ Москви залишатися на місцях до 1 квітня 1946 р. У зв’язку з цим, 21 лютого Політбюро ЦК КП(б)У надіслало в регіон постанову з вимогою “посилити чекістсько-військові операції.., використати перебування військових гарнізонів в селах для остаточного розгрому ОУН–УПА” [3. Спр. 31. Арк. 87-89]. На другому етапі блокади до квітня 1946 р. водночас з проведенням численних операцій, масово випалювалися ліси, зокрема повністю – Цуманський на Волині. Саме у дні блокади в лютому–березні 1946 р. загинули відомі повстанські командири: П.Олійник-Еней, В.Андрусак, захоплений пораненим Я.Вітовський-Зміюка, син колишнього військового міністра ЗУНР полковника Дмитра Вітовського. Загалом взимку загинуло близько п’яти тисяч повстанців і підпільників [1. Спр. 2966. Арк. 28].

Після закінчення великої блокади у квітні війська Червоної армії покинули сільські місцевості й повернулися на місця постійної дислокації. Це дозволило УПА активізувати свою діяльність. “Шухевичу було надзвичайно важливо продемонструвати, – писав Ю. Киричук, – що більшовицька акція не мала

успіху. УПА продовжувала діяти”. Але, наголошував автор, “становий хребет повстанського руху було зламано. Тепер ініціатива повільно, але неухильно почала перегодити до радянської влади” [241. С. 199].

Дійсно, велика блокада значно підірвала повстанські сили. Адже за даними МВС (так тепер іменувалося НКВС) лише за період 1 грудня 1945 – 10 лютого 1946 рр. проти ОУН–УПА було проведено небувалу кількість чекістсько-військових операцій – 15562, у ході яких вбито 4,2 тис. повстанців і підпільників, а 9,4 тис. полонено. У бойових зіткненнях розгромлено 130 збройних повстанських формувань [228. С. 13].

За цих умов у червні 1946 р. керівництво ОУН–УПА зібрало конференцію у с.Бишки Козівського району на Тернопільщині. Як згадував Василь Кук, у цьому селі довгий час була штаб-квартира керівництва ОУН–УПА краю. Саме тут працювала ідеологічно-політична реферантура під проводом П.Федуна-Полтави і О.Дяківа-Горнового. Конференцією керував Р.Шухевич [129. С.37-38]. На ній вирішено поступово демобілізувати всі підрозділи УПА і від повстанської боротьби перейти до підпільної, від бойових дій загонами перейти до окремих нападів на відділи МВС–МДБ, терористичних акцій щодо партійних і радянських функціонерів, осіб, які пішли на співробітництво з радянськими, партійними та репресивними органами. Отже, на думку деяких дослідників, “УПА фактично припинила існування” [241. С. 202].

Наказ Р.Шухевича про перехід на нові форми боротьби дійшов на місця з великим запізненням. Загони УПА в Карпатах продовжували діяти ще впродовж двох років. Збройні сутички повстанських відділів з частинами МВС і винищувальними батальйонами продовжувалися, про що свідчать архівні документи – повідомлення з областей західного регіону. У Станіславській області у серпні 1946 р. органами МВС–МДБ, частинами внутрішніх військ 128, 215, 448 полків 65-ї дивізії МВС і силами винищувальних батальйонів було проведено 685 операцій і 829 засідок. Щоправда, їх результати виявилися незначними: вбито 41 повстанця і 19 підпільників ОУН, 76 громадян

заарештовано. Повстанцями і підпільниками здійснено 113 терористичних акцій, у ході яких вбито 57 працівників МВС, бійців військових частин, винищувальних батальйонів та активістів. Крім того, підірвано залізничний міст, обстріляно поїзд “Чернівці–Львів” [1. Спр. 2961. Арк. 89-101].

Тернопільський обком партії повідомляв, що за період липень–вересень 1946 р. проведено 1219 операцій, щоправда 325 з яких виявилися результативними. Із 1097 засідок результативними були 59. Хоча їх ефективність була незначною, за рахунок кількості акцій і участі великих сил, вбито 309 повстанців і підпільників та затримано 276 осіб, з яких 172 арештовано. Водночас захоплено багато зброї: 22 кулемети, 371 гвинтівка, 160 автоматів і 102 пістолети [1. Спр. 2963. Арк. 185-189].

Наприкінці 1946 р. відділ ЦК КП(б)У по західних областях підготував довідку про результати боротьби з ОУН–УПА у четвертому кварталі 1946 р. [1. Спр. 4964. Арк. 75-76]:

Області	Кількість акцій ОУН–УПА	Кількість повстанців і підпільників:		
		вбито	полонено	явилися з повинною
Волинська	76	57	262	143
Дрогобицька	57	380	190	208
Львівська	98	155	99	178
Рівненська	86	194	220	120
Станіславська	74	363	211	209
Тернопільська	50	291	200	11
Чернівецька	37	9	103	9
Всього	478	1449	1285	977

У підсумковому звіті цього відділу за 1946 рік відзначалося, що було проведено 97903 операції, під час яких розгромлено 100 формувань ОУН–УПА. За рік було вбито 10774, полонено 9541 і явилось з повинною 6120 повстанців і підпільників ОУН. Згідно цим даним, які на загал перебільшені (до цих категорій нерідко зараховували мирних жителів, вбитих при операціях), визвольний рух втратив більше 26 тис. осіб [48. С. 279].

Важкий удар змусив провід ОУН і командування УПА прискорити реорганізацію сил та зміну тактики і стратегії боротьби, розпочатих червневою

конференцією у с.Бишки. Тим більше, що наприкінці 1946 р. Р.Шухевич отримав директиву УГВР, яка власне підтверджувала рішення крайового проводу. У ній відзначалося, що у зв'язку з тимчасовою стабілізацією міжнародної ситуації, сподівання не збройний конфлікт між СРСР і Заходом не виправдалися. З метою збереження патріотичних сил директива рекомендувала провести часткову демобілізацію УПА, частину скерувати на Захід, перейти на нові форми і методи спротиву радянському режимові. “Починаючи з 1946 р., – писав ідеолог повстанського руху П.Федун-Полтава, – український визвольний рух в СРСР почав переходити від форми широкої повстанської боротьби до форм боротьбу глибокого підпілля” [339. С. 337].

Втім, радянські карально-репресивні сили теж змінили тактику боротьби. Однією причин була неможливість кидати проти ОУН–УПА такі сили, як у 1946 р., коли взимку й весною військові гарнізони існували у кожному селі. Не випадково М.Слонь у звіті за 1946 р. доповідав Києву, що в той період 616 військових гарнізонів покривали майже усі села області; крім того, він мав 2000 бійців оперативного резерву, 120 оперативних працівників МВС із східних областей УРСР, дві 65-ту і 82-гу дивізії МВС, відтак зміг провести 6728 операцій і засідок. У їх ході вбито і арештовано майже п'ять тисяч повстанців і підпільників [1. Спр. 4974. Арк. 46-72].

1946 р. здійснено велике скорочення Червоної армії, відповідно й на території краю, а Військові округи об'єднано в один Прикарпатський. І хоча Москва й Київ вимагали від командування округу, командувачів арміями, корпусами, дивізіями надавати допомогу місцевим органам у боротьбі з ОУН–УПА, використати фронтові частини для активної участі в каральних акціях не вдалося. Чимало командирів свідомо ухилялися від участі в заходах органів МВС–МДБ, оскільки враховували настрої особового складу. Слід відзначити, що органи пропаганди ОУН–УПА розгорнули широкомасштабну кампанію, серед червоноармійців розповсюджувалися звернення, листівки, брошури з роз'ясненням цілей УПА. Командування УПА наказало своїм частинам і

підрозділам з червоноармійцями, які потрапляли у полон, проводити роз'яснюючу роботу, забезпечувати пропагандистським матеріалом й відпускати. І.Білас слушно зауважував, що в цій ситуації кидати проти УПА вчорашніх селян, зокрема з західноукраїнських земель, а сьогодні воїнів “зі власними переконаннями та морально-християнськими традиціями” було для радянської влади навіть небезпечно [161. С. 256].

“У звітах УПА й підпілля, в протоколах блокад, у підпільних виданнях, – констатував Л.Шанковський, – є тисячі згадок про те, що частини Червоної армії відмовлялися воювати проти УПА, а коли їх до цього змушували, то вони робили тільки вид, що воюють... Були протирежимні виступи червоноармійців і збройні сутички червоноармійців з енкаведистами... Усі вони, не виключаючи росіян, у своїй більшості позитивно ставилися до УПА й українського підпілля” [411. С. 618]. Партійні керівники областей неодноразово скаржилися М.Хрущову на пасивне ставлення армійських командирів до каральних операцій. Зокрема, коли 271-шу стрілецьку дивізію ПрикВО залучили до каральної акції на Гуцульщині спільно з частинами НКВС, які чинили масові злочини проти мирних жителів, особовий склад дивізії вів себе коректно, всіляко уникаючи сутичок з повстанцями. У с.Чорні Ослави командир дивізії особисто звільнив арештованих енкаведистами 80 мирних мешканців, причому солдати вступили в сутичку з охороною. Коли керівництво Бібрського району на Львівщині звернулося до командира військової частини 92476 з проханням надіслати солдатів для проведення операції проти загону УПА, командир підполковник Якушев категорично відмовився брати участь у боротьбі з повстанцями. Таких скарг надходило немало [10. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 93-94]. В результаті розкладової роботи пропагандистських органів ОУН–УПА зафіксовано випадки переходу груп вояків Червоної армії до повстанців: на Волині близько 50 бійців із 102-ї стрілецької дивізії прибули до командира групи УПА–Північ І.Литвинчука-Дубового, але він їх не прийняв. Аналогічний випадок стався в Прикарпатті, де

17 серпня 1945 р. 28 кубанських козаків прибули до групи “Говерля”, а коли їх командування не прийняло, подалися на Закарпаття [411. С. 619].

3 березня 1947 р. Сталін призначив першим секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановича, який вже 23 квітня прибув до Львова і провів широку нараду з керівництвом західних областей та силових міністерств республіки. У підготовленій для нього довідці значилося, що в регіоні діють 562 збройні загони і підпільні організації (5000 осіб). Каганович визначив два головних і обов’язкових завдання: повністю ліквідувати бандерівський рух і завершити радянізацію регіону. На його думку, цьому сприяли кілька обставин: зосередження керівництва боротьбою в одних руках – Міністерства держбезпеки, перехід на нові форми боротьби, широке застосування спецгруп, винищувальних батальйонів, агентури, а також проведення польсько-радянсько-чехословацької операції на Закарзонні “Вісла” по суцільному вичищенню краю від українців і знищенню загонів УПА. Крім того, слід було продовжувати виселяти сім’ї повстанців і підпільників [53. С. 585-587].

Нові форми боротьби передбачали також проведення операцій невеликими маневровими загонами МДБ проти конкретних повстанських формувань, або окремих діячів підпілля, перш за все районних, окружних і крайового провідів ОУН, місце знаходження яких виявлено агентурою чи спецгрупами. Особливу увагу приділено створенню агентури в середовищі повстанців. На згадуваній нараді Л.Каганович наголошував: “Агентура – центральне питання” у ході подальшої боротьби. Відтак постанова ЦК КП(б)У у квітні 1947 р. відзначала: “У справі остаточної ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів і оунівського підпілля першочергове значення має агентурно-освідомча робота”. Отже, від С.Савченка вимагалось усунути недоліки в цій роботі [3. Спр. 32. Арк. 24-27]. М.Хрущов стосовно цього висловився так: “Зараз ніяка атомна бомба нам не допоможе, якщо не візьмемося за агентуру... Нам соромно, що у нас два роки сидить Шухевич і ми не можемо з ним упоратися” [53. С. 584-585].

Саме слабою організацією агентурної роботи відділ ЦК КП(б)У в західних областях пояснював Л.Каганович невдачу багатьох операцій МДБ у березні 1947 р. Зокрема, у Волинській області в результаті проведення 1602 операцій вбито всього 37 повстанців, а у Чернівецькій ці показники ще гірші: у ході 866 операцій вбито лише одного повстанця, а втрачено 13 [1. Спр. 4964. Арк. 66-74]. Цей же відділ констатував, що становище не поліпшилося: у липні в регіоні проведено 3753 операції, з них 2813 або 75% – безрезультатні, а з 4238 засідок невдатними були 3929, тобто 93%.

Втім, агентурна робота органів НКВС на цих теренах розгорнулася ще 1943 р., коли Центральним штабом партизанського руху партизанським з'єднанням, які скеровувалися в Україну, 10 лютого того року було наказано: “Насаджувати розвідувальну, диверсійну і терористичну агентуру, проводити розклад поліцейських і націоналістичних формувань”. Розроблено спеціальну інструкцію про порядок обліку агентури, оформлення особистих справ агентів та інформаторів, присвоєння їм псевдо. У постанові ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. “Про стан і подальший розвиток партизанського руху в Україні” одним із важливих завдань партизанським загонам визначалося: “Засилати в націоналістичні формування і організації спеціально підготованих людей для розкладу націоналістичних банд” [3. Спр. 25. Арк. 72].

У найбільше розгорнутому генеральному плані боротьби з національно-визвольним рухом в Західній Україні, накресленому в постанові ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р., одним з перших завдань зазначалося поширення агентурної мережі, “добитися в найближчому часі такого становища, щоб в кожному населеному пункті була наша агентура, – наголошувалося в постанові. – Широко залучати до агентурної роботи місцевих жителів, перевірених і відданих радянській владі, а також з числа колишніх учасників оунівських організацій. Увагу агентури скеровувати перш за все на виявлення організуючих оунівських центрів, місцезнаходження банд та їх планів” [3. Спр. 29. Арк. 1-12]. Відтак упродовж наступних років боротьби з ОУН–УПА

кожна постанова ЦК вимагала поліпшення цієї роботи, давала місцевим органам рекомендації щодо порядку вербування агентури: за пропозицією М.Хрущова, наприклад, слід було викликати з сіл великі групи населення (50–100 осіб) і в ході допитів вербувати агентів та інформаторів, або зустрічатися із завербованими. Рекомендувалося вкорінювати агентів серед лісників та працівників лісгоспів та ін. Дотримуючись цих рекомендацій, у Дрогобицькій області за два місяці з 777 населених пунктів викликано на допити 17872 особи. З них агентами та інформаторами завербовано 637 громадян [53. С. 430]. За цей час в Тернопільській області із викликаних на допити 1779 громадян було завербовано лише 45 осіб, а у Львівській із 9555 – 118.

Варто відзначити, що масштаби вербування агентів та інформаторів були досить широкими, і це давало певні результати. Так, як у звітах із областей за січень–лютий 1945 р. доповідалося, що зусиллями органів НКВС у Чернівецькій області з місцевих жителів завербовано 671 агент і 2500 інформаторів. Як позитивний результат цієї роботи, відзначалося, що завдяки агентурі вдалося лише викрити у Кіцманському районі 13 підпільних груп ОУН і арештувати близько 100 їх учасників [1. Спр. 1736. Арк. 138-146]. Із Тернополя повідомляли, що за цей час завербовано 52 нових агентів. Саме за допомогою агентури зі складу районного проводу ОУН в Заліщиках арештовано 24 члени ОУН і вилучено із підпільних баз 4 кулемети, 16 гвинтівок, дві друкарські машинки та ін. Крім того, укорінено агентів у Чортківській обласній провід ОУН, районні проводи в Копичинцях і Заліщиках [1. Спр. 1702. Арк. 51-64].

У розгорнутому звіті про зміцнення місцевих органів влади і боротьбу з ОУН–УПА секретар Волинського обкому партії І.Профатилов повідомляв М.Хрущова: виконуючи постанову ЦК партії від 10 січня 1945 р., вже на 10 лютого органами НКВС і НКДБ завербовано 68 резидентів, 391 агент і 3982 інформаторів у селах, містах, на підприємствах і в установах [1. Спр. 1693. Арк. 28-37]. Проте, як виявилось, чимало з них не виявляли активності, були й

заслані підпіллям ОУН. Отже, на 1 вересня 1945 р. їх загальна кількість зменшилася до 2450, з них резидентів було 29, агентів 244 [1. Спр. 2410. Арк. 180]. Зауважимо, що резидентами і агентами нерідко були особи, які діяли у мережі ОУН–УПА. Напевно найбільше відзначилося управління МДБ Станіславської області, яке 26 липня 1946 р. доповідало, що агентурно-інформаційний апарат управління складає 6405 осіб. Серед них: агентів – 641, резидентів – 142, інформаторів – 5572, власників явочних і конспіративних квартир – 50. Причому підкреслювалося, що 5671 осіб завербовано у період з січня 1945 р., тобто після відомої постанови ЦК КП(б)У. Водночас повідомлялося, що за цей період 1781 відсіяно, або передано в інші органи МДБ, МВС, СМЕРШ [21. С. 651-653].

Загалом репресивні органи досягли певних результатів. Архівні документи тих часів свідчать, що у 1945–1946 рр. була майже повністю розкрита структура УПА і підпільних організацій ОУН до району включно. В деяких областях структура збройних формувань розкрита до боївок з кількістю та псевдо їхніх командирів. Наприклад, у звіті управління НКВС Рівненської області на березень 1945 р. названо 105 повстанських загонів і боївок, псевдо їх командирів, кількість бійців у кожному формуванні (загалом – 3169), а також села чи сільради їх дислокування [1. Спр. 923. Арк. 2-56]. Частина інформації органи НКВС–НКДБ здобували від полонених повстанців чи підпільників, які не витримали тортур, що своєю жорстокістю часом перевищували середньовічну інквізицію і офіційним наказом Л.Берії були відмінені лише у 1953 році.

Значне місце у боротьбі з ОУН–УПА радянська влада відводила винищувальним батальйонам із місцевого населення, формування яких розпочалося ще 1944 р., та спеціальним групам, що мали у своєму складі колишніх повстанців. На це вплинули різні фактора. Насамперед, водночас з Червоною армією скорочувалися і війська НКВС, НКДБ. Так, 19 листопада 1945 р. Л.Берія доповідав Сталіну, що в Україні чисельність військ НКВС

зменшується з 30 до 23 тисяч. Відтак з 8 бригад і 5-ти окремих полків утворено три стрілецькі дивізії у складі чотирьох полків кожна, окремі мотострілецький та кінний полки [18. Ф. 9478. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 105-106]. Дві дивізії знаходилися у Західній Україні. Щоправда, вже у січні 1946 р. за проханням наркома В.Рясного туди із Москви перекинуто мотострілецький полк 1-ї дивізії НКВС (в Станіслав) та 88-й полк (1075 бійців) і 91-ий полк (1007) у Снятин і Болехів Станіславської області зі складу 65-ї дивізії на сході України [18. Ф. 9478. Оп. 2. Спр. 642. Арк. 87,98].

За цих умов слід було розраховувати на свої внутрішні резерви, які влада намагалася мобілізувати на місцях. Отже, Київ постійно вимагав нарощувати формування з місцевого населення, оскільки спротив опозиції залишався досить відчутним. В ЦК КП(б)У вважали помилковими і шкідливими погляди окремих керівників областей західного регіону щодо ліквідації основних сил визвольного руху, а дії дрібних повстанських формувань ніби вони не загрожують утвердженню радянської влади. Київ рішуче відкинув пропозицію секретаря Рівненського обкому партії В.Бегми про ліквідацію винищувальних загонів, як нездатних вести ефективну боротьбу з повстанськими формуваннями і підпіллям ОУН. Про це Політбюро ЦК КП(б)У попереджало місцеве керівництво 4 жовтня 1946 р. у спеціальній постанові, насамперед тих, хто замість зміцнення і створення нових винищувальних батальйонів, став на шлях їх масового розформування (Дрогобицька область). Постанова вимагала утворення спецгруп із завданням першочергової ліквідації членів районних, окружних, і крайових проводів ОУН, ще раз вважала неприпустимою недооцінку винищувальних батальйонів [3. Спр. 31. Арк. 157-172].

Отже, всі обласні звіти обов'язково інформували про стан утворення та їх бойову діяльність. Зокрема, начальник УНКВС по Рівненській області В.Трубников доповідав, що на 15 листопада 1945 р. сформовано 30 батальйонів, які мали 2931 бійця. Крім того, з місцевого населення в селах утворено 118 груп (1325 осіб) сприяння винищувальним батальйонам і 110

груп (1574 осіб) самооборони. Деякі батальйони були дуже малими: Костопільський мав всього 50 бійців, Мізоцький – 68, Здолбунівський – 75, а Рівненський всього 10. Між тим, це були насичені повстанськими загонами райони [1. Спр. 923. Арк. 2-56]. Зі Львова 18 січня 1946 р. доповідав заступник наркома Т.Строкач: в області організовано 285 винищувальних загонів, які налічують 5212 бійців і командирів [3. Спр. 21. Арк. 47-54]. У березні того року їх було вже 356 і вони взяли під охорону 22 МТС, 22 спиртзаводи, 22 млини, задіявши таким чином 1400 бійців. Тоді у Тернопільській області їх нараховувалося 562 з кількості бійців 13223 [1. Спр. 2966. Арк. 18-33].

Найбільшої кількості досягли винищувальні батальйони в Західній Україні у період виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. – майже 4 тисячі бійців [226. С. 14]. Але Київ вважав, що ці значні показники мало вплинули на результати боротьби з ОУН–УПА. Насамперед через те, що вказані формування не покривали сільські місцевості: з 5123 сілрад лише близько 3600 мали групи самооборони. Багато з них були кілька місяців бездіяльними. Лише у березні на Рівненщині 4 батальйони розпалися, а п'ять повстанців обеззброїли [1. Спр. 2964. Арк. 30-36].

Серед архівних документів є чимало свідчень про низьку боєздатність винищувальних батальйонів та інших формувань з місцевого населення. В одному з листів до М.Хрущова офіцер прикордонних військ М.Битюков писав: “Так звані винищувальні батальйони від банд ховаються, або з ними уживаються” [3. Спр. 31. Арк. 18-21]. Їх становище не було секретом для вищих структур влади. 18 квітня 1946 р. ЦК КП(б)У прийняло спеціальне рішення “Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності і бойової виучки у винищувальних батальйонах західних областей УРСР”. Серед прикладів, які змусили ЦК негайно зайнятися цим питанням, був факт, коли у Солотвинському районі Станіславської області в батальйон прийнято бійцями четверо повстанців, які прийшли з повинною. Вони, як відзначалося в постанові “розклали його особовий склад і 28 березня ц.р.

підступно вбили командира винищувального батальйону т.Миклина, його сім'ю і вісім сільських активістів, захопили 2 кулемети, 31 гвинтівку, 4 автомати й зникли". Аналогічні випадки сталися 8 квітня того року в Цуманському районі Волинської області, а також у Галицькому районі Станіславської області, Костопільському – Рівненської, Добромильському – Дрогобицької та інших областях. Постанова вимагала негайного проведення чистки батальйонів, вкорінення в кожному з них 2–3 секретних агентів, зміцнення їх надійними кадрами, посилення політико-виховної роботи серед бійців, запровадження для бійців системи заохочень грішми, цінними подарунками. 23 липня постанова була доповнена конкретними заходами, а саме, зменшити чисельність винищувальних батальйонів до 35 тисяч в регіоні й мати: у Львівській області – 6000, Волинській – 4000, Дрогобицькій – 5000, Станіславській – 7000, Рівненській – 4000, Тернопільській – 7000 і Чернівецькій – 2000 бійців. Якщо взяти до уваги, що на 1 квітня того року в регіоні було 3593 винищувальні батальйони з 63 тис. бійцями, йшлося про кардинальне зменшення чисельності. Водночас передбачалося кардинально підвищити їх боєздатність [3. Спр. 50. Арк. 44-50, 90-91; 1. Спр. 2966. Арк. 51].

Чистка винищувальних батальйонів виявила їх велику “засміченість бандитськими й нестійкими елементами”, відзначалося в одній із інформацій для М.Хрущова. Отже у Станіславській області довелося розформувати 76 батальйонів й усунути з них 2540 осіб, у Волинській – 83 батальйони (1253 особи). Водночас, використовуючи низьку бойову готовність і морально-політичний дух бійців цих формувань, – продовжувалося в інформації, – загони УПА вдалися до регулярних нападів і роззброєння батальйонів. У березні–травні 1946 р. із 226 акцій в Західній Україні більше 40% спрямовані на винищувальні батальйони. Зокрема, у Станіславській області у квітні роззброєно 16, а за десять днів травня ще 6 батальйонів. У деяких випадках ці акції здійснено колишніми повстанцями, які вступили до формувань із завданням їх розкладу. Насамкінець, 17 травня 1946 р. заступник секретаря ЦК

КП(б)У по західних областях зазначав, що слід продовжувати чистку і радикальними заходами суттєво змінити винищувальні батальйони [1. Спр. 2967. Арк. 5-10].

Вже 28 травня 1946 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т.Строкач доповідав ЦК КП(б)У про те, що проведено велику роботу щодо організаційного зміцнення винищувальних батальйонів у всіх областях західного регіону і вилучення “ворожого елемента”. Отже, за участю оперативних працівників міністерства було перевірено 3626 частин із особовим складом кількістю 63712 бійців. У результаті за зв’язки з ОУН–УПА арештовано 634, вилучено за недовірою – 9911 осіб, розформовано 567 батальйонів з кількістю особового складу 6063 бійців. Водночас було сформовано 79 нових батальйонів, куди набрано 1928 бійців. Отже, підсумовував міністр, 25 травня 1946 р. в Західній Україні нараховувалося 3138 батальйонів, або 50032 бійців і командирів, які “довели свою лояльність до радянської влади і будуть максимально використані в роботі по остаточній ліквідації бандитизму” [1. Спр. 2967. Арк. 26-30]. Але Т.Строкач помилився: процес розпаду, роззброєння та чистки винищувальних батальйонів продовжувався ще довго. У результаті вжитих заходів їх чисельність зменшилася вдвічі, і на 12 березня 1947 р. стан винищувальних батальйонів в західних областях УРСР характеризувався так [39. С. 293]:

Області	Кількість		Озброєння				
	Бат-в	Бійців	Кулем.	Автом.	Гвинт.	Піст.	Гранат.
Волинська	335	4302	218	681	3613	–	326
Дрогобицька	107	1965	163	1134	5309	–	5180
Львівська	215	3976	67	470	2847	57	568
Рівненська	247	5823	297	1223	4175	327	1360
Станіславська	267	4873	123	493	3909	40	515
Тернопільська	291	5923	338	599	4502	–	1019
Чернівецька	227	3368	68	400	3106	–	1203
Закарпатська	126	1733	91	285	953	–	–
Всього	1815	31963	1365	5285	23414	424	10171

Секретною постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1947 р. подальшу боротьбі з національним рухом опору передано суто в компетенцію

МДБ. Відтак усі винищувальні батальйони (1909, 35125 бійців), перейшли у його підпорядкування. Крім того, до органів держбезпеки перейшли відділи по боротьбі з бандитизмом, 1617 оперативних працівників, агентурна мережа чисельністю 17945, внутрішні війська МВС – 25 тис. солдатів, а також оперативний облік на 12714 учасників [161. С. 280].

Одним з найпідступніших методів, до яких вдавалися карально-репресивні органи, було створення і діяльність так званих спеціальних груп, що функціонували під виглядом підрозділів УПА або боївок СБ ОУН. Вони діяли при кожному райвідділі МДБ, МВС з 1944 р. і мали завданням виявляти й знищувати провідних діячів ОУН, командирів УПА, організовувати провокації, вбивати невинних мешканців з метою компрометації ОУН–УПА. Започаткував організацію і діяльність спецгруп нарком В.Рясний, який листом до ЦК КП(б)У 20 вересня 1944 р. пропонував утворити їх з колишніх радянських партизан. Найбільше спецгруп створено у Волинській, Рівненській та Тернопільській областях, які першими зайняті радянськими військами [29. 1992. 28 листопада].

Порядок формування і використання спецгруп детально відтворює маловідомий архівний документ – “Повідомлення про організацію та результати роботи спеціальних груп для боротьби з оунівським бандитизмом у західних областях України” В.Рясного від 26 липня 1945 р. Л.Берії. “Беручи до уваги, що частина з тих, що з’явилися з повинною має широкі зв’язки з керівниками оунівського підпілля і УПА, а також добре ознайомена з конспіративними порядками антирадянського підпілля, частину тих людей ми почали використовувати як окремих агентів-бойовиків, а пізніше – у бойових групах особливого призначення, названих спеціальними групами”. Керував діями спецгрупи оперативний працівник НКВС, а її командиром міг бути “колишній ватажок УПА”, – писав нарком. До неї відбирали перевірених на ділі агентів-бойовиків, а у Рівненській та Волинській областях “до складу спецгруп вливалися також колишні партизани-ковпаківці, добре обізнані з

місцевими умовами, які мали великий досвід боротьби з оунівським бандитизмом. За своїм зовнішнім виглядом і озброєнням, знаннями місцевих побутових особливостей, мови і конспіративним способом дій особовий склад спеціальних груп нічим не відрізнявся від бандитів УПА, що вводило в оману апарат живого зв'язку та ватажків УПА й оунівського підпілля”. В.Рясний також доповідав про кількість створених спецгруп в областях станом на 20 червня 1945 р. (див. таблицю) [18. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 81-97].

Області	Кількість	
	спецгруп	особового складу
Чернівецька	25	106
Львівська	26	219
Станіславська	11	70
Дрогобицька	10	52
Тернопільська	2	34
Рівненська	49	905
Волинська	33	397
Всього	156	1783

Нарком підкреслював, що спецгрупами знищено 2013 повстанців, підпільників ОУН і “бандпосібників”, причому “у багатьох випадках вони створюють таке враження в оунівському середовищі і серед населення, що знищення керівників ОУН–УПА (а також мирних жителів – авт.) проведено бандитами СБ”. Відзначалось також, що саме спецгрупами вбито командувача УПА-Північ Д.Клячківського-Савура начальника штабу ВО “Заграва” М.Левицького-Макаренка та ін. [18. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 81-97].

Серед багатьох звітів про діяльність спецгруп привертає увагу доповідна записка командира спецгрупи, начальника відділу боротьби з бандитизмом УНКВС у Тернопільській області майора Соколова. 3 січня 1945 р. він надіслав звіт до Головного управління боротьби з бандитизмом НКВС СРСР генералові О.Горшкову, в якому виклав, що організував і очолив спецгрупу, включивши до неї членів боївок і СБ ОУН, всього – 23 особи й під виглядом повстанського загону діяв у Козівському, Підгаєцькому та Чортківському районах. У одній із операцій у Вибудівському хуторі по ліквідації повстанців, доповідав майор, коли виявили їх у схроні “ми їх всіх перебили, схрон

закидали гранатами, де також вбили двох – хату спалили”. В інше село – Сюлки, продовжував майор, “ми як банда прийшли вночі – й зайшли до голови сільради”, який розповів про перебування повстанської боївки. Усі вони були знищені, а п’ятох у схроні, які відмовилися, вийти “ми подушили димом”. Одного жителя, який відмовлявся давати спецгрупі коней, писав майор, “убили й кинули у колодязь”. В селі Комарівці група під виглядом повстанського загону захопила голову сільради – “хотіли повісити, но потім простили, дали йому 30 палок”. Підступним шляхом, або тортурами спецгрупа Соколова впродовж півроку своїми силами та з допомогою частин НКВС знищила до ста повстанців і підпільників, захопила десятки осіб, серед них чимало зв’язкових. Майор усіяко підносив свою роль у боротьбі з підпіллям і УПА на Тернопільщині [18. Оп. 1. Спр. 487. Арк. 212-223].

Начальник Головного управління по боротьбі з бандитизмом СРСР О.Леонтєв вважав, що “за проявлені зразки мужності, хоробрості і героїства в боротьбі з українсько-німецькими націоналістами” майору слід присвоїти звання Героя Радянського Союзу, й у листі до Т.Строкача запитав його думку з цього приводу [18. Оп. Спр. 487. Арк. 209].

Щоправда, звання Героя Радянського Союзу майор Соколов не отримав. Але чимало керівників та командирів спецгруп були відзначені високими нагородами. Так, за операції у лютому–березні 1945 р. на Волині, під час яких вбито начальника штабу групи УПА-Північ М.Медвідя-Карповича, начальника штабу ВО “Заграва” М.Левицького-Макаренка та захоплено ряд діячів, зокрема командира ВО “Завихвости” Ю.Стельмашука-Рудого, нагороджені орденами Червоного Прапора майор держбезпеки Л.Резнік, колишній курінний УПА П.Власюк-Ворон, орденом Вітчизняної війни старший лейтенант держбезпеки О.Єфимов, колишній член обласного проводу ОУН Й.Кравчук-Комар та інші, – всього 11 осіб [21. С. 468].

Спецгрупи, укомплектовані здебільшого людьми без моральних устоїв, розбещених наданою їм безконтрольною діяльністю вдавалися до нечуваної

жорстокості, чинили дикі розправи над невинними мешканцями краю у спробах здобути потрібну інформацію. Та лише 1949 р. знайшовся чесний військовий-прокурор МВС Українського округу полковник Г.Кошарський, який звернув на це увагу М.Хрущова й відверто доповів йому про численні злочини спецгруп. “Свавілля і насильства над місцевим населенням, які допускають їх учасники, – писав прокурор, – не лише не полегшують боротьбу з бандитизмом, але навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності і безперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в західних областях України”. Він наводив численні приклади того, як під виглядом бандерівців спецгрупи піддавали тортурам невинних людей, гвалтували жінок, грабували населення. Отже, писав він, “дії так званих спецгруп МДБ носять яскраво виражений бандитський антирадянський характер” і, звичайно, не можуть бути виправданими ніякими оперативними міркуваннями. Полковник звертав увагу на те, що керівники МДБ не усвідомлюють того, що поява спецбоїв під виглядом повстанців створює в населення враження діяльності широкого повстанського руху. Своє небажання вступати в колгосп вони пояснюють саме цією обставиною. Крім того, спецгрупи в селах, виступаючи як представники визвольного руху, ведуть антирадянську пропаганду, а у Рівненській області навіть утворили націоналістичну групу й збирали гроші на потреби УПА. Були випадки, коли частини МДБ вступали у збройні сутички зі спецгрупами, приймаючи їх за повстанців. У одній з них 28 вересня 1948 р. загинуло два офіцери. На жаль, підсумовував прокурор, керівництво МДБ на злочини своїх спецгруп не звертає уваги й не реагує на подання прокуратур [3. Спр. 68. Арк. 2-10].

Терор спецгруп, які знаходились у підпорядкуванні МДБ, відтак були недоторканими, переходив усі межі, що викликало протест навіть у керівників МВС. 9 червня 1949 р. міністр Т.Строкач надіслав листа міністру СРСР С.Круглову, в якому наголошував, що “особи із агентурно-оперативної мережі органів МДБ західних областей України являються організаторами і

учасниками грабіжницьких груп. Працівники МДБ вручають їм зброю... Вони, діючи під виглядом ОУН-івських бандитів, займаються грабуваннями” [90. 1992. 22 жовтня].

В результаті безперервних чекістсько-військових операцій, підступної діяльності спецгруп і агентури органів держбезпеки, масових репресивних акцій, насамперед депортацій західноукраїнського населення, насильницької колективізації села і тотальної пропаганди, ліквідації Греко-Католицької Церкви та інших заходів, радянському режимові вдалося завдати відчутних втрат збройному підпіллю, і визвольний рух у наступні 1948–1953 рр. пішов на спад. Про це свідчить кількість бойових операцій ОУН–УПА у 1948 р.: у Волинській області – 42, Дрогобицькій – 387, Львівській – 274, Рівненській – 67, Станіславській – 344, Тернопільській – 282, Чернівецькій – 12 [241. С. 233]. Л.Шанковський зазначав, що із 1205 збройних акцій того року, 694 були оборонними боями і сутичками. Тобто більшість акцій мали пасивний характер, і в них українські повстанці захищалися від нападів каральних сил. Кількість активних дій, нападів чи атентатних акцій було 209. Ці показники яскраво характеризують ситуацію у процесі протистояння збройного підпілля і радянської влади [411. С. 682].

У керівництва СРСР, зокрема Сталіна, викликала незадоволення нездатність репресивних органів УРСР покінчити з визвольним рухом. ЦК КП(б)У щорічно приймало чергові постанови з вимогами до місцевих органів влади остаточно ліквідувати “залишки банд українсько-німецьких націоналістів”. У низці заходів основну ставку влада продовжувала ставити на силове вирішення проблеми. Лише один 88-й полк МВС, що діяв на території Львівської області у 1948–1954 рр. здійснив 511 операцій, а 13-й загін МВС у Дрогобицькій області – 148 операцій. Зауважимо, що ці операції були досить масштабними. В одній із них в районі Олеська на Львівщині було задіяно два загони загальною кількістю 1500 солдатів. А в районі Підкамінь-Заболотці – 2050 [412. С. 28].

Варто зауважити, що у ході чекістсько-військових операцій використовувалася здебільшого така тактика, дій: якщо місце знаходження було відоме (операція починалася при наявності такої інформації”, війська діяли методом щільного оточення. Якщо точне місце знаходження повстанців було не відомим – використовувався метод блокади населених пунктів з ретельними обшуками. З 1950 р. у військах МДБ Українського округу розповсюджено директиву щодо вдосконалення боротьби з повстанцями. Рекомендувалося залучити сформовані на базі частин МДБ невеликі маневрені загони, які закріплювалися за певними українськими збройними формуваннями і переслідували їх до повної ліквідації. Щоправда, перші такі 28 загонів, утворених у складі 62-ї дивізії МДБ ще 1948 р., були досить ефективними. Відзначимо, що внаслідок активізації ворожої агентури, яка систематично забезпечувала органи МДБ потрібною інформацією та діяльності спецгруп і формувань із місцевого населення, визвольний рух зазнавав болючих втрат. За підрахунками Л.Шанковського вони становили: 1948 р. вбитими 407, 1949 р. – 255 [411. С. 683, 685]. Щоправда, радянські архівні документи тих часів дають втрати сил опору багато більшими: лише 1949 р. у Львівській області було вбито 317 і захоплено в полон – 139 повстанців, крім того арештовано 1030 підпільників [10. Оп. 3. Спр. 113. Арк. 66]. Того ж року у Станіславській області в ході операцій було вбито 740 і арештовано 1002 особи, а у Дрогобицькій відповідно 707 і 303 [241. С. 24].

Відтворюючи ситуацію в Західній Україні і діяльність радянських спецслужб у цей період російські дослідники О.Колпакіаді та Д.Прохоров у книзі “КГБ: Спецоперации советской разведки” відзначали: “ОУН–УПА мали могутню розгалужену структуру, велику кількість добре вишколених кадрів, перевірену роками систему підтримки. Розгромити таку організацію було надзвичайно складно. Кожного разу, знищивши ту чи іншу банду, співробітники радянських спецслужб переконувалися, що на їх місці з’явилася нова. У зв’язку з цим у Москві скоро дійшли до висновку щодо необхідності

ліквідації перш за все провідників ОУН–УПА на території СРСР і Польщі”. Тож ще 8 жовтня 1946 р. заступник міністра, внутрішніх справ СРСР В.Рясний затвердив і надіслав Т.Строкачу детальний план ліквідації, в першу чергу, Р.Шухевича, В.Кука, О.Гасина, Р.Кравчука, М.Арсенича, В.Левковича, Я.Старуха, В.Сидора та інших. Пізніше М.Хрущов санкціонував вбивство за кордоном Л.Ребета і С.Бандери [250. С. 261].

В результаті таких цілеспрямованих дій 1947 р. загинули член проводу ОУН і керівник СБ краю М.Арсенич-Михайло, член проводу ОУН, референт пропаганди Я.Старух-Стяг, провідник ОУН Подільського краю О.Безпалко-Остап, крайовий референт СБ Поділля М.Вовк-Єфрем. Визвольний рух у 1948–1949 рр. втратив чимало досвідчених провідників ОУН і командирів УПА. У боях і сутичках з чекістами біля Великого Любіня загинув провідник ОУН Львівщини З.Тершаковець-Федір, на Бібреччині – керівник проводу ОУН краю майор Я.Дякон-Мирон. 31 січня 1949 року біля львівського поштамту, відстрілюючись від чекістів, загинув начальник штабу УПА полковник О.Гасин-Лицар, на Станіславщині в бою 17 квітня 1949 р. вбито командувача групи УПА-Захід полковника О.Сидора-Шелеста, під загрозою полону покінчили з собою відомі командири С.Стебельський-Хрін і В.Мізерний-Рен [386. С. 64, 65, 69, 72, 82, 119, 122].

Усе це підривало сили опору, але не знищувало їх. Збройне підпілля завдавало дошкульних ударів по владних структурах, ставило перешкоди на шляху процесу радянзації краю, зокрема колективізації сільського господарства. Друга половина 1948 і перша половина 1949 р. стали періодом тотального тиску на селянство з метою суцільної колективізації. 31 березня 1949 р. на міжобласній нараді у Львові М.Хрущов гостро дорікав місцевим керівникам за повільні темпи колгоспного будівництва, оскільки у Станіславській, Львівській, Тернопільській, Рівненській областях цей показник не перевищив 34%. Він вимагав не зупинятися ні перед чим і 1949 р. завершити колективізацію західних областей України. Звичайно, довголітня

боротьба карально-репресивних органів влади, величезні втрати національно-визвольних сил та масові депортації послабили опір селянства. Отже впродовж 1949 р. за допомогою репресій, грубого насильства в Західній Україні колективізовано близько 61% селянських господарств і чисельність колгоспів у регіоні доведено до 6 тисяч. Але більше третини селян вперто опиралися. Особливо заважали владі невеличкі хутори. Згідно постанов улітку 1950 р. місцева влада приступила до насильницької ліквідації 70 тисяч хуторів. А всього з батьківської землі зігнано власників 91226 хуторських господарств, з яких четверту частину вивезли за межі Західної України [372. С. 140].

Продовжувалися депортаційні акції. Про це красномовно свідчить таблиця, підготовлена спецвідділом МВС УРСР 23 листопада 1948 р. про хід виселення сімей повстанців із семи областей Галичини, Волині й Буковини [21. С. 545].

Роки	Кількість	
	сімей	осіб
1944	4724	12762
1945	7393	17497
1946	2612	6350
1947	26332	77791

Як бачимо, цей процес набув розмаху в 1947 р., що було пов'язано з двома обставинами: примусити повстанців і підпільників явитися з повинною і, таким чином, уникнути виселення їх родин, а по-друге, активізувати колективізацію села.

Від початку жовтня 1947 р. МВС УРСР спільно з обласними управліннями готували операцію по виселенню повстанських сімей, яка була призначена на 21 жовтня, й охоплювала водночас увесь західний регіон. Розпочалася вона о 2.00 в містах і о 6.00 в селах усіма наявними силами. За один день було депортовано 26332 родини (77791 осіб), з них по Рівненській області – 3767 родин (11347), Волинській – 2711 (9059), Львівській – 5223 (15950), Тернопільській – 5001 (13508), Станіславській – 4512 (11883), Чернівецькій –

613 (1027) і Дрогобицькій – 4504 (14456). Серед депортованих було близько 25 тис. дітей [241. С. 229].

Серед архівних документів звертає на себе увагу доповідна записка секретаря Волинського обкому партії І.Профатілова від 30 жовтня 1947 р. для Л.Кагановича про підсумки операції по виселенню сімей повстанців і оунівців, яка була проведена 21 жовтня під керівництвом міністра МДБ Савченка. Про операцію не повідомляли навіть керівників районів. За проханням І.Профатілова кількість сімей на виселення була збільшена з 2500 до 2700. Операцію здійснено в один день раптовою блокадою “найбільш уражених районів” силами військ МДБ посилених 2000 озброєних активістів. В результаті виселено 2712 сімей (8938 осіб), з них 544 сім’ї вбитих і 331 діючих повстанців. Серед депортованих було 4221 жінка і 2790 дітей. Партійний керівник повідомляв, що у ході операції втекло лише 14 сімей. Майно виселених передали колгоспам [1. Спр. 4963. Арк. 39-41].

І.Компанець доповідав із Тернополя, що операція 21 жовтня була організована за участю 25980 бійців частин НКВС і винищувальних батальйонів. Від 6.00 до 16.00 того дня після масової облави 5053 сім’ї повстанців, або 13174 особи на 7900 возах вивезено до станцій завантаження, вдалося втекти лише 97 сім’ям [1. Спр. 4971. Арк. 2-5]. В іншому повідомленні він визнавав, що багато людей сприймають депортації негативно, і наводить низку висловів: “Жорстоко все робиться, – заявила О.Смотрицька із Збаража, – хтось у сім’ї провинився, а родичі і навіть діти і старики відповідай, нащо ж тоді говорять наші керівники, що батько за сина і син за батька не відповідає (слова належали Сталіну – авт.)”. С.Боднарчук із Косова сказав: “Сім’ї – це не бандити, а бандити у лісі, цим лише розізлили, може навіть збільшиться їх кількість, оскільки частина скривджених цим заходом підуть у банду”. Жителі відверто співчували депортованим [1. Спр. 4976. Арк. 2-14].

Однією з найбільших акцій стала операція в Станіславській області 21 жовтня 1947 р., в якій взяли участь 1693 оперативних працівників МДБ–МВС,

10000 осіб партійно-радянського активу, 5841 боєць військ МДБ і прикордонників МВС, 941 боєць винищувальних батальйонів. На вивіз депортованих до станцій завантаження мобілізували 605 автомашин і 2000 возів. В операції брали участь навіть танкові підрозділи ПрикВО. Того дня, повідомляв М.Слонь, у Карпатах пішов сніг. Секретар скаржився, що погода заважала військам своєчасно вийти в задані райони, оточувати села, але не згадав про виселених, яких виганяли з домівок, не даючи часу на збори й везли на відкритих машинах і возах далеко до залізничних станцій, а часом пішки, бо, як писав він, навіть танки застрягали. За один день було виселено 4575 сімей, або 12476 осіб (до плану бракувало 1500 осіб). За його даними сховалася (перейшла на нелегальне існування) 601 сім'я (2831 особа), а втекли лише 16 сімей (167 осіб). Між іншим, за кілька днів до операції з'явилися оунівські листівки з попередженням про виселення, що й дало декому змогу втекти. З великим задоволенням М.Слонь повідомляв Хрущова про величезну кількість вилученого для держави: землі – 4323 га, хліба – 31262 пуди, житлових будинків і господарських будівель – 6531, овочів – 166 тис. пудів, коней – 848, рогатої худоби – 387, багато сільськогосподарського інвентаря. Секретар обкому повідомив про поділ житлових будинків: 350 передаються під сільради і правління колгоспів, 600 – під клуби, школи та ін., 900 – інвалідам війни і 1000 – для переселенців з Польщі. “Проведення заходів по виселенню, – підсумував він, – різко знизило бандитську активність, посилило деморалізацію оунівського підпілля” [1. Спр. 4963. Арк. 61-72].

27 жовтня 1947 р. про результати акції виселення в Дрогобицькій області доповідав секретар обкому партії В.Воробець. Він зазначав, що з 4559 сімей 2698 – засуджених повстанців і оунівців, 916 – вбитих, 672 – нелегалів і 273 “бандпосібників”. Серед них було 3938 сімей бідняків та середняків і лише 432 “куркульських”, яких вважали головною опорою повстанського руху. Партійний керівник відзначив також, що реакція населення на депортацію була неоднозначною. Один з дрогобиччан заявив: “Такої влади ще не бачив.

Це не люди, а варвари. Не розібравшись, хапають дітей, жінок, стариків і, незважаючи на зиму, вивозять їх до Сибіру”. Вилучених у людей коней (974) і корів (3220) планувалося передати колгоспам [1. Спр. 4963. Арк. 28-30].

Уже 29 жовтня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов доповів Л.Берії: велика операція щодо виселення членів повстанських сімей в Західній Україні, в якій взяли участь близько 13 тис. оперативних працівників МВС, проведена з перевиконанням плану. Замість запланованих 25 тис. сімей вивезено 26682 сім'ї, загалом 76192 особи. Згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 10 вересня того року, майже всі вони (близько 61 тис.) скеровано на підприємства вугільної промисловості в райони Кузбасу, Челябінська, Караганди, Красноярська, Далекого Сходу. 15 тис. відправлено в Омську область на роботу у промисловості та сільському господарстві. Для конвоювання ешелонів виділено 1250 солдатів і офіцерів, які діяли під контролем начальника конвойних військ МВС СРСР генерал-лейтенанта Бочкова [18. Ф. 9479. Оп. 1. Спр. 342. Арк. 51-53]. Як бачило, була ще одна обставина, яка визначала заплановані масштаби депортацій – придбати дешеву робочу силу.

Депортувалися не лише сім'ї вояків УПА та підпільників ОУН. 6 лютого 1946 р. секретар Львівського обкому партії І.Грушецький у доповідній записці М.Хрущову наголошував, що часто після нападів на важливі об'єкти повстанці переховуються в сусідніх селах, де мають чимало прихильників. Тому він пропонував: “З метою очищення особливо уразливих об'єктів (залізниць, мостів, автомагістралей, новобудов та ін.) вважаємо за необхідне здійснити виселення із окремих сіл районів Львівської області у віддалені місцевості СРСР – 4394 сімей у кількості 1588 осіб”. У додатку на 29 сторінках визначалися села і кількість сімей повстанців, “куркулів” та інших “ненадійних”. Підставою для виселення визнано різні обставини. Так, із сіл Глинське, Мокротин, Замочок на Жовківщині слід було виселити 16 сімей (324 особи), оскільки села розміщені біля комунікацій сполучення. 90 сімей (270

осіб) із сіл Горбків і Спасів Сокальського району підлягали депортації тому, що знаходилися недалеко від державного кордону, а із с.Боб'ятина – оскільки там був спиртзавод. 424 сім'ї (1258 осіб) виселялись із сіл Дмитрів, Павлів, Полове і Ордів на Радехівщині, бо жили біля залізниці або шосе [10. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 71].

Великі надії керівництво країни поклало на послаблення визвольного руху у зв'язку з проведенням суцільної колективізації на селі, яка розгорнулася 1948–1949 рр. Селян залучали до колгоспів грубими насильницькими методами, одним із них була загроза виселенням до Сибіру. На село кинули значні сили, які розгорнули brutальні репресії проти селянства, котре при підтримці антирадянського підпілля чинило впертий опір колективізації. 30–31 березня 1949 р. на міжобласній нараді у Львові М.Хрущов дорікав місцевим керівникам за повільні темпи колективізації. А вже на кінець 1948 р. було колективізовано селянських господарств: у Львівській і Тернопільській області – 34% господарств, Рівненській – 25%, а в Станіславській всього 17%. Він вимагав завершити кампанію до кінця 1949 р., вживаючи всіх заходів для виконання цього завдання [372. С. 228].

Одним із головних методів у процесі виконання завдання були податкова система – під її великим тягарем селяни нерідко вступали до колгоспу, та виселення так званих “куркулів”, до яких зараховувалися заможні господарства, селяни, які відмовлялися ставати колгоспниками. Архівні документи рясніють свідченнями застосування грубої сили і насильств у процесі колгоспного будівництва, оскільки більшість селян, з традиційною психологією власника землі, яка діставалася їм великими зусиллями, прагнули господарювати вільно. Отже, лише 1949 р. із західноукраїнських областей депортували 6489 сімей або 21672 особи. Це була не остаточна акція. Лише з Дрогобицької області на 20 квітня 1949 р. увійшли у списки на виселення 1222 “куркульських господарств”, загалом 5308 осіб [38. С. 299]. Цей процес продовжувався. 6 квітня 1951 р. Дрогобицький облвиконком у своєму рішенні зазначав: “З метою очищення населених пунктів області від куркульських

родин, які вороже поставилися до колгоспів, виконком обласної Ради депутатів трудящих вирішив: 1. Виселити за межі області 19 куркульських родин. У доданому списку визначено, що вони мали 8–12 га землі, по 3–5 коней і 3–8 корів, підтримували зв'язок і допомагали матеріально підпіллю ОУН [38. С. 301-305].

Керівництво УРСР і органи МВС докладали усіх зусиль, щоб виселенці після зазначеного вигоками термінів залишалися у віддалених місцевостях СРСР. Нехтуючи елементарними правовими нормами, 17 грудня 1948 р. міністр Т.Строкач звернувся до МВС СРСР з клопотанням, яке за своїм цинізмом не має аналогів. Він писав: “Органами МВС УРСР упродовж 1944–1948 рр. із західних областей УРСР, рішенням Особливої Наради при МВС УРСР виселено терміном на п’ять років 15350 сімей активних учасників банд ОУН у кількості 37680 осіб і органами МДБ УРСР 26332 сім’ї у кількості 77791 осіб, термін заслання яким у рішенні не вказані. Від лютого 1949 р. закінчують термін заслання 4724 сім’ї у кількості 12760 осіб, і виселених у 1944 р. Враховуючи оперативне становище в західних областях УРСР., МВС УРСР вважає недоцільним повернення виселених оунівців до місць попереднього мешкання”. Т.Строкач просив продовжити термін заслання до 20 років, не враховуючи чинного законодавства [162. С. 47-54]. Таємна постанова Ради Міністрів від 6 квітня 1950 р. повністю скасувала будь-які терміни заслання й зробила їх довічними. В категорію довічно засланих внесено дітей-українців, а за втечу передбачалося покарання – 20 років каторжних робіт. “Таким чином, – пише генерал І.Білас, – у 50-х роках на території радянської імперії було відроджено і узаконено рабство” [162. С. 54]. До речі, ознайомившись із проектом даної постанови, міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов у зверненні до уряду відзначав: “На 1 січня 1949 р. всього на спецпоселенні знаходиться 112633 особи, членів сімей активних “оунівців”, з них виселених у 1944–1946 рр. терміном на 5 років 24730 осіб, виселених у 1947–1949 рр. терміном на 8–10 років і на безтермінове (довічне) поселення – 87903 особи. Виходячи з недоцільності повернення їх до місця

попереднього мешкання, МВС СРСР вважав необхідним відмінити терміни виселення... Встановити, що вони переселені у віддалені райони СРСР навічно”. Власне його пропозиції були затверджені урядом СРСР [18. Ф. 9479. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 5-6].

Наприкінці 1940-х років на території західних областей створено дев'ять збірних пунктів, які у 1949–1950 рр. прийняли 14786 сімей “оунівців” – всього 51060 осіб. 3 червня 1950 р. міністр внутрішніх справ Т.Строкач доповідав в ЦК КП(б)У, що пункти перевантажені людьми, які чекають по кілька місяців на рішення Особливої Наради щодо відправки у віддалені місцевості СРСР (більше 6 тис.), особливо у Коломиї, Бориславі, Львові. Внаслідок антисанітарних умов серед них було багато хворих. Міністр зауважував, що серед депортованих багато непрацездатних, чоловіків старших 55 років нараховувалося більше 2,5 тис., 12174 дітей [2. Спр. 103. Арк. 213-216].

Підсумовуючи депортаційні акції щодо сімей повстанців і підпільників, в результаті яких у 1944–1952 рр. із Західної України згідно звіту МВС СРСР було виселено 175063 особи, слід визнати, що вони безперечно підірвали сили національно-визвольного руху, сприяли утвердженню тоталітарної системи у приєднаному краї. Вважаємо, що загальні дані органів МВС і МДБ щодо кількості депортованих є близькими до істини, оскільки деякі джерела заокруглюють їх до 800 тис. [339. С. 336; 372. С. 9].

Загибель письменника Я.Галана 23 жовтня 1949 р. у Львові за офіційним повідомленням від рук підпільника ОУН, стала для радянської влади новим поштовхом в активізації зусиль до остаточної ліквідації руху опору. 30 грудня того року міністр внутрішніх справ УРСР М.Ковальчук проголосив нове звернення до повстанців із закликом припинити боротьбу, обіцяючи всім, хто зголоситься, не притягати до відповідальності, а надати право вибору місця життя і роботи, повернути родини із заслання. Але опір радянському режиму не вщухав: тепер у підпіллі під проводом Р.Шухевича залишилися найбільш стійкі борці, які прагнули перемогти або загинути. Колишній керівник служби розвідки і диверсій МДБ генерал П.Судоплатов, який 1938 р. підступно вбив

голову ОУН Євгена Коновальця, у спогадах “Розвідка і Кремль” відзначав, що Сталін тоді був “вкрай незадоволений роботою органів безпеки по боротьбі з бандитизмом в Західній Україні. За цих обставин мені наказали зосередитися на розшуках керівників бандерівського підпілля та їх ліквідації”. Відтак він з групою оперативних працівників восени 1949 р. прибув з широкими повноваженнями до Львова. Півроку його люди нищпорили у пошуках Р.Шухевича. Підступним шляхом людям Судоплатова вдалося вийти на конспіративну домівку в підльвівському селі Білогорщі. 5 березня 1950 р. в бою з чекістами генерал Р.Шухевич загинув. [142. С. 301-305]. Ця втрата стала важким ударом для сил опору. Але, як зазначалося у повідомленні Головного командування УПА, УГВР і Проводу ОУН на Українських землях, “загартовані і досвідчені під його рукою, до кінця віддані ідеї визволення українського народу – ми відважно продовжуватимемо нашу священну визвольну боротьбу аж до повної нашої перемоги. Не складемо зброї і не припинимо нашої боротьби доти, доки Україна не буде вільною” [39. С. 349].

У червні 1950 р. відбулась підпільна конференція Проводу ОУН, яка обрала головою Проводу ОУН і командувачем УПА полковника Василя Кука-Леміша [411. С. 692].

Отже, боротьба продовжувалася. 22 березня 1950 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, повністю присвяченого проблемі боротьби із “залишками оунівського підпілля” в західному регіоні, О.Кириченко і Л.Мельников змушені були відзначити активізацію українського підпілля. “Слід посилити чекістську роботу, – пропонував Кириченко. – Надіслати також із східних областей партійних і радянських працівників. Можливо видати новий наказ МДБ і ще раз попередити тих, хто не вийшов із підпілля. Встановити термін. Слід було би провести ряд відкритих процесів у всіх областях. Частину розстріляти”. Мельников вважав, що “оунівці намагаються відновити свій престиж... Пожвавлення противника свідчить, що наша робота послабилася... МДБ УРСР повинно розробити заходи щодо посилення чекістської роботи” [1. Спр. 1434. Арк. 143-150].

Дійсно, з Тернополя вже в серпні 1951 р. повідомляли, що на території області продовжують діяти 47 оунівських груп загальною чисельністю 144 особи. В ті дні у Рівенській області під час збройної сутички вбито начальника райвідділу МДБ Кутицина. Лише в одному Лисецькому районі Станіславської області 26–29 березня 1951 р. підпільниками ОУН здійснено п'ять збройних акцій [З. Спр. 70. Арк. 51-54]. Згідно з постановою Політбюро від 5 жовтня 1952 р. передбачалося провести відкриті судові процеси над учасниками визвольного руху у Львові (у справі вбивці Я.Галана), а також військові трибунали в Дрогобичі, Миколаєві Дрогобицької області, Чорткові Тернопільської області [З. Спр. 10. Арк. 65-67].

Продовжувалися чекістсько-військові операції та діяльність окремих оперативних груп МДБ. 24 квітня відділ ЦК КП(б)У підготував доповідну довідку про стан боротьби з оунівським підпіллям в західному регіоні за серпень 1951 – квітень 1952 рр. За цей час карально-репресивними силами вбито 635, захоплено в полон – 252 членів збройного підпілля, а 62 прийшли з повинною. Крім того, було арештовано 866 оунівців і “бандпосібників”. Причому, ліквідовано 172 керівників і членів оунівських проводів, 113 командирів боївок, а також захоплені 18 із 19 емісарів ОУН, закинутих літаками в Західну Україну. Водночас повідомлялося про опір 1514 осіб збройного підпілля ОУН. За цей період ними вчинено 79, здебільшого терористичних акцій, найбільше у Львівській, Станіславській і Рівненській областях. 71 провідник ОУН і 84 збройні групи, які залишалися діяти у 1952 р., головним чином знаходилися у Закарпатській та Станіславській областях. Довідка наголошувала, що боротьба з оунівськими підпіллям все ще як слід не налагоджена, особливо у Львівській області, хоча вона мала у своєму розпорядженні величезний апарат МДБ. Критикувалися органи МДБ Тернопільської області. Водночас відзначалися протизаконні дії репресивних органів. Зокрема, в Тячівському окрузі Закарпаття безпідставно заарештовано відразу 44 громадян. “Підсумовуючи викладене, – заключав заввідділом

Голинний, – слід відзначити, що суттєвого поліпшення стану роботи у МДБ західних областей УРСР поки що не наступило” [3. Спр. 72. Арк. 81-83].

І все ж широкомасштабні заходи репресивних органів давали певні результати. Впродовж 1951–1952 рр. МДБ вдалося знищити чимало провідних діячів опозиції. 19 січня 1952 р. на Волині загинув командир групи УПА-Північ І.Литвинчук-Дубовий. 4 березня того ж року – головний художник і видавець ОУН-УПА Н.Хасевич-Бей, а в жовтні захоплено члена Проводу ОУН, УГВР і Закордонного Представництва В.Охримовича (розстріляний 19 травня 1954 р. у Києві) [225. С. 17-18].

Після смерті Сталіна у березні 1953 р. на другу позицію в кремлівській ієрархії вийшов Л.Берія, який об’єднав і очолив МВС і МДБ СРСР. Він застосував ряд заходів для припинення визвольного руху, ініціював розгляд становища в Західній Україні на засіданні Президії ЦК КПРС 26 травня 1953 р., пропонував низку реформ у національному питанні. Він констатував, що спроби ліквідувати оунівське підпілля лише силовими методами не мають перспективи. Своїми каналами він планував переговори з С.Бандерою і командувачем УПА В.Куком, для чого до Москви були привезені із заслання сестри голови ОУН, і митрополит Й.Сліпий. Але опір Кремля, підтриманий керівниками УРСР виявився для нього неочікуваним. Його заходи: широка амністія пропозиції в галузі національного питання, деяка лібералізація в МДБ і МВС, зустріли загальне незадоволення в Кремлі. Відтак міністра було арештовано й розстріляно. Плани зменшити напругу в західних областях України потерпіли крах. Тому боротьба з оунівським підпіллям продовжувалася. 23 травня 1954 р. органам МДБ за допомогою зрадника вдалося захопити у бункері полковника В.Кука. Схилити його на бік радянської влади не вдалося, і М.Хрущов пропонував суд і розстріл у Львові. Та Київ відстояв полковника. Нині він живе у столиці України, незважаючи на 90 років веде активну роботу, спрямовану на реабілітацію УПА. Після XX з’їзду КПРС і початок процесу десталінізації чи не останні повстанці виходили з лісів. Зрештою, ще влітку того року у Дрогобицькій області органами МВД

знешкодили 112 озброєних підпільників [10. Оп. 29. Спр.6. Арк. 52]. 31 грудня 1953 р. Президія ЦК КП України заслухала доповідь міністра Т.Строкача про стан боротьби з оунівським підпіллям. Партійне керівництво прийшло до висновку: ліквідація “решток оунівського підпілля і озброєних банд проводиться незадовільно”. Органи МДБ звинувачувалися в тому, що вони “намагаються створити враження, що ці рештки бандитів не становлять великої безпеки”; оунівське підпілля “намагається проникнути в східні області, поширити там свій вплив і створити підсобницьку базу з числа ворожих елементів”. Все це створювало не вигідну для СРСР реакцію міжнародного співтовариства. Постанова вимагала ефективних заходів для завершення цієї боротьби [3. Спр. 73. Арк. 70-79].

Але у березні 1955 р. у доповідній записці ЦК КПУ зазначалося: не зважаючи на розгром організованого підпілля, у краї продовжують діяти щонайменше 11 “банд”, розшуковуються 532 “бандити” і “нелегали” [53. С. 873]. Отож страх перед відновленням “бандерівщини” змусив першого секретаря ЦК М.Підгорного звернутися до Москви з проханням заборонити засудженим і виселеним учасникам визвольного руху повертатися у рідні краї, впровадити у Львові особливий паспортний режим [2. Спр. 4297. Арк. 7].

Втім, до самого розпаду СРСР комуністичний тоталітарний режим боровся з прагненням українського народу до власної державності, проти національно-визвольного руху, ядро якого довгі роки становили ОУН і УПА.

Як бачимо радянський тоталітарний режим намагався подолати опір українського підпілля насамперед репресивними структурами – частинами внутрішніх військ НКВС, структурами СМЕРШ військ 1-го і 4-го Українських фронтів, з’єднаннями радянських партизан та винищувальними батальйонами. Однак повністю ліквідувати опір опозиції не вдалося. Власне 1944-й та перша половина 1945 р. стали періодом найбільшого підйому визвольної повстанської боротьби і організаційного зміцнення Української повстанської армії.

РОЗДІЛ 4

ЗАСОБИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ ОРГАНІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ У ПРОЦЕСІ УТВЕРДЖЕННЯ РЕЖИМУ

У праці “Боротьба проти підпілля в Західній Україні 1944–1959” відомий канадський історик Петро Потічний наголошував: “Боротьба радянського режиму проти українського визвольного руху від самого початку мала політичне, військово-поліційне та розвідочне підложжя”. До військових засобів він відніс: “1. Частини регулярної армії, які квартирували по селах; 2. Внутрішні війська НКВД; 3. Спецгрупи НКВД; 4. Оперативники ГРУ; 5. Оперативники НКГБ; 6. Агенти СМЕРШ-у; 7. Міліція; 8. Різні вартові групи; 9. “Стрибки”; 10. Сільські т.зв. самооборонні групи; 11. Диверсійні банди (створені з кол. членів УПА і ОУН)” [346. С. 7, 13]. Вказана потужна сила була кинута в західний регіон, де радянський режим зустрів організований опір багатотисячної УПА, оунівського підпілля й ворожо наставлене населення краю. Керівництво СРСР і УРСР усвідомлювало, що разом із силовими репресивними формами і методами боротьби з національно-визвольним рухом, для утвердження тоталітарного режиму необхідно організувати широкомасштабну політичну роботу серед населення, розгорнути ідеологічний наступ на всі сфери духовного життя: культуру, освіту, релігію, залучити до тотальної пропаганди комуністичних ідей засоби масової інформації, розколоти суспільство і деморалізувати рух опору.

Для реалізації цих завдань у західних областях створено величезний партійно-політичний апарат. У системі партійної ієрархії, якій належала реальна влада в республіці, найвищим органом було Політбюро ЦК КП(б)У. У повоєнний період до нього входили: М.Хрущов, Л.Каганович М.Гречуха, Д.Корнієць, Д.Коротченко, Д.Мануїльський, Л.Мельников, І.Сенін, З.Сердюк і А.Гречко. Саме цей орган приймав найважливіші рішення, зокрема щодо боротьби проти ОУН–УПА. Керівництво діяльністю усіх партійних,

державних і господарських структур, контроль за виконанням рішень Політбюро, а також питаннями організаційної роботи, кадрів, керівництва партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями було у компетенції Оргбюро ЦК КП(б)У, до якого входили усі секретарі ЦК: М.Хрущов, Л.Мельников, К.Литвин, І.Назаренко, З.Сердюк та В.Семичастний – секретер ЦК ЛКСМУ [31. С. 202-203]. Реалізацією рішень ЦК займалися його відділи. 16 грудні 1945 р. було створено спеціальний відділ по західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях. Його очолив заступник секретаря ЦК О.Стоянцев. Відділ складався з шести секторів і 14 інструкторів і мав завданням “посилення контролю і надання дієвої допомоги в роботі партійних організацій в постановці партійно-політичної роботи” в регіоні [1. Спр. 849. Арк. 11-12]. Того ж року, у зв’язку з розширенням масштабів діяльності, відділ пропаганди і агітації ЦК реорганізовано в Управління, а в управлінні кадрів ЦК створено відділи НКДБ і НКВС.

Потужними органами на місцях стали обкоми партії, які втілювали в життя рішення і постанови центру і мали величезний апарат. Розглянемо його штат, щоправда, не повністю укомплектований на прикладі відносно невеликої Волинської області на 20 лютого 1945 р. 1. Обком партії: всього – 94 працівники, з них: секретарі обкому – 5, завідуючі відділами – 6, завідуючі секторами – 12, інструктори – 460. 2. Міськкоми і райкоми партії: всього – 462, з них: перші секретарі – 33, другі секретарі – 33, секретарі по кадрах – 33, завідуючі оргвідділами – 33, завідуючі відділами пропаганди – 33, пропагандисти – 60, інструктори – 93. 3. Органи преси: всього – 76, з них редакторів районних газет – 30 осіб. Зауважимо, що це були лише ті посади, які затверджувалися обкомом партії, тобто входили в його номенклатуру. Сюди слід додати 74 секретарів обкому та райкомів комсомолу, 407 голів, заступників та завідуючих відділами обласного та районних виконкомів, 422 кадрів НКО, НКВС, НКДБ, суду й прокуратури, 382 керівників промисловості і сільського господарства, 122 керівників органів науки, культури й охорони

здоров'я. Отже, всього працівників номенклатури обкому партії, які проводили у життя його партійно-політичну лінію в області було 1965. Крім них, слід мати на увазі ще 11146 штатних працівників, які затверджувалися міськими і районними комітетами партії [1. Спр. 1693. Арк. 28-37].

Велику увагу приділялося укомплектуванню партійних структур пропагандистськими кадрами. Тернопільський обком партії 1 листопада 1944 р. повинен був мати по штату: завідуючих відділу агітації і пропаганди в райкомах партії – 41, завідуючих парткабінетами – 41, лекторами райкому – 76, лекторами обкому – 8, всього – 166. Тому секретар обкому буквально благав Київ надіслати ще 133 осіб на вакантні посади [1. Спр. 929. Арк.76].

Ядром обласного керівництва були згадувані оперативні групи партійно-радянського, комсомольського і господарського активу, сформовані у Харкові Центральним Комітетом КП(б)У ще до зайняття краю. Під керівництвом перших секретарів І.Профатилова (Волинський обком партії), С.Олексенка (Дрогобицький), І.Грушевського (Львівський), В.Бегми (Рівненський), М.Слоня (Станіславський), І.Компанця (Тернопільський) та І.Зеленюка (Чернівецький), оперативні групи, просуваючись за фронтом, на зайнятій території негайно приступали до розбудови партійних, радянських і комсомольських структур на місцях [172. С. 402]. Серед першочергових завдань обкомів партії було створення партійної інфраструктури і своєї опори серед населення – партійних організацій шляхом залучення в ряди ВКП(б) селян, робітників, службовців, інтелігенції. Водночас з вимогами рішучої боротьби з національно-визвольним рухом, ЦК КП(б)У майже у кожній постанові ставив завдання збільшувати чисельність партійних лав. Уже 1 серпня 1944 р. партійні органи західних областей доповідали, що у регіоні створено 1556 первинних партійних організацій, 32 кандидатські та дві партійно-комсомольські групи, що об'єднували 5709 членів і кандидатів партії [1. Спр. 297. Арк. 2]. До кінця 1944 р. у регіоні діяли 1145 первинні партійні організації (18560 членів і кандидатів партії). З них у Волинській – 1899,

Дрогобицькій – 2197, Львівській – 4455, Рівненській – 2459, Станіславській – 2637, Тернопільській – 2388 і Чернівецькій – 2518 партійців. А через рік – до кінця 1945 р. в цих областях було вже 2452 первинні парторганізації, які об'єднували 33165 членів і кандидатів ВКП(б) [172. С. 403].

Але слід мати на увазі, майже всі вони були з числа людей, які прибули на керівну партійну, комсомольську, профспілкову господарську роботу, у науково-освітні заклади тощо, оскільки від лютого 1944 до квітня 1945 рр. у західні області надіслано близько 49 тис. партійних, радянських, комсомольських та господарських, здебільшого керівних працівників, серед яких було 2240 членів і кандидатів партії [172. С. 405]. Якщо врахувати, що цей процес продовжувався і до кінця 1945 р., коли на захід прибули ще 35 тис. спеціалістів, серед них 1337 партійних і 2110 комсомольських працівників, можна зробити висновок, що місцеве населення складало мізерну частку [172. С. 405]. Лише через рік своєї діяльності Волинський обком партії (у відповідь на доповідь М.Хрущова 25 лютого 1945 р.) приступив до створення 10 сільських парторганізацій [1. Спр. 1693. Арк. 28-37].

Потужним гальмом, який стримував ріст партійних рядів, особливо на селі, був національно-визвольний рух. Упродовж 1944–1945 рр. частини УПА контролювали велику територію краю, й радянська влада утримувалася лише в містах райцентрах, де були гарнізони. Але в результаті тотального наступу на ОУН–УПА, особливо під час блокад 1946 р., сили опору були підірвані. 1947 р. розгорнувся процес колективізації, який підсилював радянський режим. Саме тоді стався кількісний скачок комуністів. До того ж, 1947 р. було дозволено приймати в партію колишніх членів КПЗУ (Комінтерном за ініціативою Сталіна в 1938 р. була розпущена й оголошена ворожою). До війни вона нараховувала близько 4 тис. членів і певний загальний симпатиків Сельробу. Таким чином, зусиллями партійних органів 1947 р. вдалося довести кількість комуністів в регіоні до 60 тисяч, об'єднаних у чотири тисячі

парторганізацій. Щоправда, частка приїжджих, а їх у червні 1946 р. нараховувалося 86 тисяч, залишалася досить значною [1. Спр. 2654. Арк. 146].

1947 р. ЦК КП(б)У постійно вимагав зосереджувати головні зусилля на рості парторганізацій і комуністів на селі, які забезпечили б успіх процесу колективізації. Відтак 4 листопада того року завідуючий відділом ЦК у західних областях УРСР О.Стоянцев констатував, що нарешті цей процес зрушив з місця: виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 20 липня 1947 р., у західному регіоні засновано 164 сільських первинних парторганізації, а також 66 партійно-кандидатські і 32 кандидатські групи [3. Спр. 32. Арк. 385-386]. Зміцнено районні та сільські парторганізації: влітку 1947 р. у західний регіон відправили на партійну роботу 590 працівників, з них секретарями райкомів партії – 25, завідуючих відділами агітації і пропаганди – 15, пропагандистів – 38. На село із обласних центрів і міст Західної України скеровано 1511 працівників, з них 1122 комуністів, причому 508 осіб – виключно на партійну роботу [3. Спр. 32. Арк. 379-385].

Однак це радикально не вплинуло на поліпшення становища радянської влади у сільській місцевості. Як вже відзначалося у попередньому розділі, для утвердження режиму широко вживалися репресії, депортації, відверте насильство особливо у процесі колгоспного будівництва. За цих умов сільські парторганізації зростали повільно і їх темпи не задовольняли вище партійне керівництво. Про це свідчить й постанова ЦК КП(б)У “Про посилення організаційно-партійної і масово-політичної роботи на селі” від 17 лютого 1948 р. Вона вимагала поширити мережу сільських парторганізацій, повсякденно піклуватися ними, зміцнювати і підвищувати їх роль у боротьбі з оунівським підпіллям та в колгоспному будівництві. В іншій постанові “Про недоліки і заходи посилення масово-політичної роботи в селах західних областей і Закарпатської області” від 25 квітня 1949 р., яка була пов’язана з розгортанням колективізації, Політбюро визнавало, що продовжують існувати зони сільської місцевості, де панує націоналістичне підпілля, яке проводить

широку пропаганду проти колгоспів. Наводилися факти, що відповідальні керівники Львівського обкому партії місяцями не бували в сільських місцевостях, де виникла необхідність створювати опору в особі партійних організацій [46. С. 365-371].

Однією з перших широкомасштабних акцій ідеологічних структур стала пропаганда Звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР “До учасників так званих “УПА” та “УНРА” від 14 лютого 1944 р. У ньому наголошувалося, що “українсько-німецькі націоналісти – бандери, мельники, рубани, бульби... під гаслом боротьби за звільнення України від ворогів українського народу створюють свої озброєні загони... і спрямовують їхні удари не проти гітлерівських кривавих катів.., а проти славної Червоної Армії, проти героїчних синів і дочок нашого народу – радянських партизанів”. Київ висловлював нібито розуміння, що “на гачок оунівсько-німецької провокації потрапили і чесні люди, серед яких найбільше звичайних трудящих селян. Ці люди повірили, начебто оунівські загони “УПА” чи бульбівці будуть боротися з німецькими гнобителями і тільки тому опинилися в загонах”. Саме до них спрямовувався заклик: “Кидайте оунівські банди! Рвіть зв’язки з німецько-українськими націоналістами”. Обіцялося, що вдома вони зможуть мирно працювати, жити зі своїми сім’ями та ін. Для тих, хто продовжуватиме боротьбу проти радянської влади, висловлено погрозу: “Червона Армія, яка розгромила колосальну, добре озброєну німецьку армію, легко знищить мізерні, розпорошені й погано озброєні банди німецько-українських націоналістів”. Звернення підписали М.Гречуха і М.Хрущов [46. С. 80-85].

Слід відзначити, що обкоми партії насамперед Волинської та Рівненської областей, території яких було зайнято Червоною армією майже повністю, розгорнули велику роботу щодо пропаганди Звернення серед населення. Вже 22 лютого, тобто через тиждень, В.Бегма інформував М.Хрущова, що текст звернення видруковано накладом 104 тис. примірників: 25 тис. видано Політуправлінню 13-ї армії для розповсюдження у прифронтовій смузі, 7

тисяч – партизанським загонам, які скеровувалися у німецьке загілля, 3,2 тис. роздано мешканцям Рівного і навколишніх сіл, близько 100 тис. розклеєно на будинках обласного центру. Проведено кілька мітингів із читанням Звернення у Рівному за участю 2000 громадян, Здолбунові (3000) і навіть настоятель Рівненського собору зачитав його текст парафіянам. Секретар обкому повідомляв, що в цілому відгуки населення позитивні, особливо серед поляків, рішуче настроєних проти ОУН–УПА. Водночас в іншому повідомленні від 5 березня він зазначав, що чимало українців не сприймають закликів Звернення. “Хочуть знову взяти у свої кайдани народ український, – заявив один із мешканців Здолбунова Абрамчук, – наших друзів вистачить, щоб комуна і євреїв роздавити і бути вільними”. В.Бегма додав, що ця особа пов’язана з ОУН, отож доля Абрамчука була вирішена [1. Спр. 930. Арк. 25-28, 67-68].

20 березня того року з Волинського обкому повідомляли, що видруковано і розповсюджено 30 тис. листівок з текстом Звернення. Крім того, воно опубліковано у газетах накладом 30 тис., а також й виготовлено 10 тис. плакатів. І.Профатилов інформував, що обком і облвиконком додатково опрацювали й розповсюдили накладом 30 тис. звернення до жінок, чії чоловіки, брати, батьки й сини перебували у лавах УПА, а також 20 тис. листівок із зверненням колишніх 12 повстанців із закликом припинити боротьбу з радянською владою. У кожному районі проведено збори населення, на яких зачитано звернення. У Ківерецькому та Теремнівському районах відбулося 78 зборів за участю 20 тисяч селян, і в результаті в цих районах 105 повстанців склали зброю [1. Спр. 930. Арк. 133-137].

Варто зауважити, що за традицією це звернення, зрештою як і подальші, фальсифікували і перекручували факти, за допомогою яких влада прагнула переконати, що національно-визвольний рух інспірований нацистськими окупантами. Але ж саме на Волині зародилася Повстанська армія, яка з лютого 1943 р. вела бойові дії з німцями. Відтак вона билася відразу на кількох фронтах: німецькому, проти польської АК і АЛ, радянських партизан.

Населення не сприймало тавро “німецько-українські націоналісти” (невдовзі його змінили на “українсько-німецькі”). І хоча національна свідомість населення Волині не була такою, як у Галичині, воно не піддавалося на радянську пропаганду та її ідеологічні акції. Це спонукало керівні партійні органи неодноразово повторювати подібні звернення у майбутньому. Зокрема, 27 листопада 1944 р. було оприлюднено звернення “До населення західних областей України”, текст якого видруковано у кількості 300 тис. брошур, 100 тис. плакатів; крім того, кожний обком партії видав по 50 тис. примірників брошури і 10–20 тис. плакатів. У них неправдиво викладалася історія Радянської України, у якій нібито щасливо живуть українці. Повторювалася фальшива концепція щодо визвольного руху, як інспірованого німцями, відтак антинародного. Лицемірно обіцялося забезпечити у краї вільне життя; “ніхто вас до колгоспів силоміць втягувати не буде і ви можете жити і працювати на своїй землі”, – заспокоювала влада селянство, для тих повстанців, які складуть зброю, обіцялося “жодна волосина з вашої голови не впаде” [46. С. 104-116].

Центральні партійні органи СРСР і УРСР усвідомлювали, що левову частку в УПА і оунівському підпіллі складала молодь, яка є найближчим резервом опозиції. Відтак Москва і Київ постійно вимагали від своїх структур в регіоні розгортати широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді, створювати комсомольські організації у селах, на кожному підприємстві, освітньому закладі. Ця програма була накреслена у Постанові ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. Вперше поставлено завдання щодо нагального створення комсомольських організацій на селі. Засуджено твердження окремих партійних і комсомольських керівників областей, що їх слід створювати лише в тих селах, де є винищувальні батальйони, чи військові гарнізони [3. Спр. 29. Арк. 1-12].

У постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” від 26 лютого 1945 р. відверто визнавалося: “ЦК ЛКСМУ незадовільно керує

створенням комсомольських організацій, залученням місцевої молоді в комсомол і не забезпечує, належною допомогою новостворені комсомольські організації західних областей УРСР. В результаті, за весь час після визволення західних областей України від німців, у Тернопільській області створено лише 70 сільських комсомольських організацій, в Рівненській області – 53. Таке становище й в інших областях”. За слабку роботу по залученні сільської молоді в комсомол критикувалися також обкоми й райкоми комсомолу [3. Спр. 29. Арк. 138-154].

Дійсно, як свідчить звіт Тернопільського обкому партії щодо усунення недоліків партійно-політичної роботи, в області створено за останні п’ять місяців 161 комсомольську організацію, з них на селі – 71. В комсомол було прийнято лише 584 особи, що складало 14 комсомольців на район. Ці мізерні показники керівництво намагалось прикрити іншими заходами: проведено збори комсомольського активу області і районні збори за участю сільської молоді (7384 осіб), 2500 молодих активістів працюють у сільських радах, комісіях сільрад, членами правлінь клубів, 527 висунуто на керівну роботу в сільрадах, культурних установах, 4900 комсомольців і несоюдної молоді знаходяться у винищувальних батальйонах [1. Спр. 1702. Арк. 51-64]. Зауважимо, що основу комсомольських осередків складала приїжджа молодь. У ті ж дні з Дрогобича доповідали, що на 1 січня 1945 р. в області 260 первинних комсомольських організацій, з них 44 сільських. Для створення комсомольських організацій на селі з міст і районних центрів області мобілізовано 242 комсомольці із завданням вести політмасову роботу серед сільської молоді і залучення її в ряди ЛКСМУ. Усвідомлюючи, що наявність всього 542 комсомольців у селах області показник не зовсім вдалий, у звіті додається, що на селі створено 116 молодіжних гуртків, в яких 580 юнаків і дівчат готуються до вступу в комсомол [1. Спр. 1695. Арк. 31-36].

20 лютого 1945 р. перший секретар Волинського обкому партії повідомляв М.Хрущову, що в області вже працюють 507 первинних комсомольських

організацій, з них 277 – на селі. Із 4326 комсомольців в області місцева молодь становить половину. За останні місяці проведено: обласну нараду активу молоді за участю 675 осіб, міські та районні наради за участю 4790 юнаків і дівчат. Головний напрямок політроботи з молоддю був визначений постановами ЦК і твердо проводився в життя: боротьба з визвольним рухом, ізоляція молоді від ідеології ОУН–УПА [1. Спр. 1693. Арк. 28-37].

Саме цю концептуальну установку центру і не сприймала західноукраїнська молодь. Щоправда, не лише внаслідок національної свідомості та ідейно-політичних переконань. Політвиховні структури УПА й оунівського підпілля розгорнули широку пропагандистську кампанію проти комсомолу. Нерідко проти комсомольських вожаків вживалися терористичні акції, як це було в с.Трудовач на Львівщині, коли загін повстанців напав на комсомольські збори. В результаті шестеро сільських комсомольців вбито і стільки ж поранено. 25 серпня 1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову “Про загибель комсомольців с.Трудовач Красненського району Львівської області від рук оунівських бандитів”, в якому звинувачували органи радянської влади в нездатності забезпечити безпеку сільських комсомольців. Секретар обкому партії І.Грушецький у ті ж дні повідомив Л.Кагановича: учасники акції з боївки П.Костіва-Андрія часково захоплені; уживаються заходи для висилки із сіл “бандитів, бандпосібників та їх сімей за межі Радянської України” [1. Спр. 4972. Арк. 152-155].

Згідно усталеної традиції партійних органів, їхні керівники дійсне становище часто прикривали кількісними показниками партійно-політичної роботи. Хоча комсомольські організації на селі ледь животіли, до Києва надходили оптимістичні звіти. 5 червня 1946 р. із Волинського обкому партії доповідали: в селах існують 682 комсомольські організації, з них 9 колгоспних, 72 шкільних і 60 вчительських [1. Спр. 2971. Арк. 1-5]. 7 лютого 1947 р. Станіслав звітував, що в області за 1946 рік залучено в комсомол 2597 осіб і створено 257 сільських первинних комсомольських організацій [1.

Спр. 4974. Арк. 69]. За даними західних областей лише в другому півріччі 1947 р. прийнято в комсомол 16,8 тис. юнаків і дівчат, з них майже половину складала сільська молодь [3. Спр. 32. Арк. 381]. У березні 1945 р. про заходи щодо зміцнення комсомольських організацій у західному регіоні М.Хрущову доповідав секретар ЦК ЛКСМУ В.Костенко: за останній час в регіоні на постійну роботу відряджено 15 секретарів обкомів комсомолу, 49 – міськкомів і райкомів та 86 інших працівників. Терміном на два місяці виїхали у відрядження для надання допомоги обкомам комсомолу секретарі ЦК: Кузнецов у Рівненську та Волинську області, Косигін – Львівську й Тернопільську, Клочко – Станіславську і Дрогобицьку. З ними виїхали шість груп пропагандистів, загалом 44 особи. Отже, впродовж останніх місяців створено 989 нових комсомольських організацій, з них 407 сільських, прийнято в комсомол 5953 юнаків і дівчат, з них майже половину складає сільська молодь [1. Спр. 1708. Арк. 1-2].

В результаті широкомасштабної діяльності партійних і комсомольських органів та під тиском або впливом різних обставин, не завжди пов'язаних з ідеологічними переконаннями, західноукраїнська молодь поступово втягувалася в орбіту радянського режиму, зокрема в комсомол. Проте певна частина з комсомольськими квитками входила до складу молодіжних груп підпілля ОУН. У квітні 1952 р. тодішній міністр держбезпеки УРСР М.Ковальчук свідчив про викриття націоналістичних молодіжних організацій за період липень 1951 – квітень 1952 рр. Отже, з 42 організацій в Україні 35 (155 учасників) було викрито в західних областях. Причому серед них було 36 членів ВЛКСМ [3. Спр. 72. Арк. 94-96]. На червневому 1953 р. пленумі ЦК КПУ міністр внутрішніх справ П.Мешик відзначив, що у 1945–1955 рр. за “антирадянські політичні злочини” в Україні арештовано і ув'язнено 43379 молоді віком до 25 років, серед них із західноукраїнських областей 36340 (близько 84%), тоді як комсомольські організації загалом нараховували до 80 тис. членів ЛКСМУ [2. Спр. 1120. Арк. 228].

У праці “Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною” (1989) автори визначили головні напрямки діяльності партійних органів у Західній Україні в такому порядку: “розгортання й активізація масово-політичної роботи; виховання радянського активу та згуртування його для вирішення завдань соціалістичного будівництва; активна збройна боротьба з класовими ворогами народу” [172. С. 424]. Насправді ж аналіз боротьби тоталітарного режиму і діяльності його структур свідчить про те, що на першому місці завжди були силові методи утвердження влади. До речі, до них слід віднести формування органів влади та структур політичного, духовного і господарського життя надісланими кадрами зі сходу УРСР або Росії. Паралельно з цими процесами, але через різні причини повільними темпами, йшло створення і “згуртування” “радянського активу” з місцевого населення.

Зрештою, політико-виховній, пропагандистській роботі серед населення партійні органи приділяли особливу увагу і вважали її потужним важелем у боротьбі за утвердження радянського режиму. Ще 24 листопада 1944 р. питання про стан політичної роботи серед населення західних областей розглядалося на пленумі ЦК ВКП(б) в Москві за участю Сталіна. Прийнята розгорнута постанова (на 13 сторінках) піддавала критиці рівень і розмах пропагандистської й агітаційної роботи партійних, радянських і комсомольських організації, що “слабо вели наступальну ідейно-політичну боротьбу проти українсько-німецьких націоналістів, недостатньо піднімали широкі верстви населення на викриття і остаточний розгром ворожої агентури”. Постанова накреслила широку програму діяльності всіх структур суспільства у площині виконання саме цього завдання [46. С. 92-103].

Отже, цілком слушне зауваження з цього приводу висловила київська дослідниця Ірина Павленко: “Помилково буде припустити, що політична пропаганда відіграла якусь значущу роль у ході придушення національно-визвольного руху. Головний натиск робився на збройну боротьбу і репресії мирного населення” [103. С. 161]. Але, зважаючи на перспективу радянізації

краю, утвердження тоталітарного режиму, Москва ставила завдання “перевиховання” населення у радянському дусі, постійно контролювала це питання, про що свідчать архівні документи, зокрема листування М.Хрущова зі Сталіним та вищими партійними органами. Вже 22 грудня 1944 р., тобто через місяць, це питання, знову розглянув ЦК ВКП(б). У постанові “Про заходи допомоги західним областям УРСР в справі поліпшення масово-політичної і культурно-просвітницької роботи” визначалася схема пропагандистсько-ідеологічної роботи серед західноукраїнського населення та головні завдання і засоби їх розв’язання [172. С.426].

На першому етапі роботи застосовувалися найдоступніші масові заходи: мітинги, збори і наради. Наприклад, на Львівщині відбулися обласні наради селян (10–11 листопада 1944 р.), інтелігенції (30 листопада 1944 р.), жінок (28 грудня 1944 р.). У Станіславі 19–20 грудня відбулася обласна нарада молоді, у Львові 5–9 січня 1945 р. проведено нараду вчителів західних областей України. Саме на ній з великою доповіддю “Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині” виступив заступник Голови Раднаркому УРСР і тодішній міністр закордонних справ УРСР Д.Мануїльський. Він намагався обґрунтувати пропагандистське тавро на визвольній боротьбі українського народу під проводом ОУН–УПА – як рух “українсько-німецьких націоналістів”, організованого німцями, а перебування С.Бандери у концтаборі Заксенхаузен впродовж трьох років як пропагандистську акцію Берліна, щоб “створити навколо його імені ореол “мученика” [65. С. 1945. 6 січня].

Для реалізації постанов партійних центрів і проведення пропагандистської роботи серед населення обкоми і райкоми партії формували широкий загал лекторів, пропагандистів, агітаторів. 25 лютого 1945 р. з Волинського обкому повідомляли М.Хрущова про те, що в області створено 33 групи доповідачів і лекторів при райкомах і міськкомах партії, в яких налічується 573 підготовлені фахівці. Лекторська група обкому нараховувала 52 особи. На підприємствах, селах і установах діяло 646 агітколективів, які об’єднували 4399 агітаторів.

Вони лише за останній місяць провели 1956 лекцій і 11 бесід [1. Спр. 1693. Арк. 28-37].

Із Рівного В.Бегма повідомляв, що в області 3600 агітаторів пропагують Звернення Верховної Ради і “уряду УРСР, статті Д.Мануїльського та наркома внутрішніх справ В.Рясного “Сильніше удар по найлютіших ворогах українського народу – українсько-німецьких націоналістах” [1. Спр. 923. Арк. 18-19]. У інформації з Тернополя зазначалося: до 26 лютого 1945 р. в області сформовано 381 агітколлектив, який має 4014 агітаторів. Серед них комуністів – 431, комсомольців – 394 і 3189 безпартійних, 1284 представники інтелігенції [1. Спр. 1702. Арк. 51-64]. У Тернопільській області серед агітаторів було 80% безпартійних. До них автоматично зараховували всіх учителів сільських шкіл, які практично не мали змоги під загрозою розправи з боку підпілля вести якусь агітацію за радянську владу. Тих, хто наважувався, повстанці, або підпільники спочатку попереджували, а якщо це не допомагало – нищили. Отже, з великою часткою впевненості можна стверджувати, що ефективність пропагандистської роботи низової ланки агітаторів була мізерною.

Значна увага приділялася мережі політнавчання. У відповідності з вимогами партійного керівництва в областях, районах засновувалися кількомісячні вечірні партійні й політшколи. Так, у Тернопільській області в лютому 1945 р. працювали три міські вечірні партійні школи для комуністів і комсомольського активу (Тернопіль, Чортків, Кременець), де впродовж трьох місяців навчалася 98 слухачів, а також 38 партшкіл (910 слухачів) і 39 політшкіл (1016) у районах [1. Спр. 1702. Арк. 60-64]. У Дрогобицькій області створено 485 партійних і політшкіл, якими було охоплено 11 тисяч комуністів, комсомольців і безпартійних. За аналогічною схемою здійснювалося політичне навчання партійно-комсомольського активу.

Враховуючи високий рівень освіченості західноукраїнського населення та розвинуту мережу періодичних видань, матеріальна база якої опинилася в

руках партійних органів (видавничі осередки, друкарні та ін.), уже з перших днів утвердження тоталітарного режиму налагоджено видання обласних, міських, майже всіх районних газет і пропагандистської літератури. Постанова ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. цілий розділ присвятила проблемі розгортання преси, поліпшення її ідеологічної спрямованості та якості. В іншій ухвалі Політбюро ЦК КП(б)У від 9 липня 1945 р. за низький ідейно-політичний та поліграфічний рівень, несміливе викриття антирадянської діяльності ОУН–УПА критикувалися часописи Волинської та Тернопільської областей, зокрема “Радянська Волинь” і “Вільне життя”. Було зроблено закид за те, що не всюди налагоджено видання районних газет. Дійсно, І.Профатилів визнавав, що у Волинській області із 33 районів у лютому 1945 р., тобто через рік роботи обкому, виходило лише 12 районних газет. У Тернопільській області видавалися “Вільне життя” накладом 15 тис. примірників, дві міські (4,5 тис.) і 27 районних газет (загалом 13,5 тис.), 11 районів залишалися без своїх часописів [1. Спр. 1702. Арк. 51-64]. Дещо кращою була ситуація у Львівській, Дрогобицькій та Чернівецькій областях. Усього в західному регіоні навесні 1945 р. вже виходило 170 обласних, міських і районних газет. Спеціально для західних областей у квітні в Києві було організовано видання газети “Радянський селянин”, а республіканські газети “Радянська Україна”, “Правда України” двічі на тиждень друкувати спеціальні сторінки, присвячені суспільно-політичному життю регіону [172. С. 428]. Втім, у них замовчувався широкий визвольний рух проти радянського режиму та боротьба з формуваннями УПА.

Увесь досить численний партійний, комсомольський, пропагандистський апарат та його засоби скеровувалися на боротьбу проти УПА та ідеологічне забезпечення державних і політичних акцій. Зокрема, під час проведення мобілізації на теренах західних областей Станіславський обком партії повідомляв, що силами партійно-комсомольського активу, пропагандистів і агітаторів організовано широку політмасову роботу в селах і на призовних

пунктах. Крім того, за домовленістю з політуправлінням 4-го Українського фронту у серпні 1944 р. на призовні пункти скеровано 19 армійських політпрацівників [1. Спр. 928. Арк. 171-179].

Для забезпечення успішного проведення мобілізації, Тернопільським обкомом партії було надруковано і розповсюджено 56 тис. примірників звернення до населення, пропагандистами і агітаторами у містах і селах проведено 1038 зборів, 4899 доповідей і 4804 бесіди. В результаті роботи, лише в одному Монастириському районі 307 громадян, які ухилялися від призову, таки прибули до військкомату [1. Спр.1695, Арк. 50-57].

Для забезпечення проведення перепису населення у Рівненській області пропагандистами і агітаторами було проведено 1000 селянських зборів, 2500 доповідей і бесід. Крім газетних публікацій з даного питання, видруковано 687 тис. примірників звернення до населення області, наказ УНКВС про перепис та інших листівок [1. Спр. 923. Арк. 2-24]. У лютому 1945 р. І.Профатилів інформував М.Хрущова про те, що для забезпечення успіху акції видано і розповсюджено 80 тис. примірників звернень до населення, 30 тис. примірників статті наркома В.Рясного і 30 тис. листівок з наказом начальника УНКВС області полковника І.Яковлева про реєстрацію населення [1. Спр. 1693. Арк. 28-37]. У ході мобілізації і перепису населення в Дрогобицькій області на допомогу районним органам влади скерували 325 комуністів і 100 комсомольців із Дрогобича, Борислава, Стрия, Самбора. Їх головний завданням було роз'яснення наказу начальника обласного УНКВС М.Сабурова про перепис населення. В результаті політмасової роботи а також, як відзначалося у доповіді, “військово-чекістських операцій”, на призовні пункти прибули з повинною 8457 осіб, які ухилялися від призову до Червоної армії [1. Спр. 1695. Арк. 46-47].

Після закінчення радянсько-німецької війни великою політичною акцією влади стали вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. У відповідь командування УПА і провід ОУН розгорнули кампанію бойкоту виборів.

Спеціальною постановою ЦК КП(б)У попередило керівництво західних областей про небезпеку і зобов'язало, крім силового забезпечення виборів, “посилити агітаційно-масову роботу серед населення.., звернувши особливу увагу на масово-політичну роботу серед жителів населених пунктів віддалених від районних центрів” [3. Спр. 31. Арк. 70-73]. Відтак величезний апарат пропаганди та агітації, засоби масової інформації мобілізовано на виборчу кампанію. Лише в Станіславській області в період виборів діяли 21640 агітаторів і пропагандистів та 17000 місцевого активу [1. Спр. 4974. Арк. 52-53]. Проведенню ідеологічної роботи серед населення сприяли військовослужбовці. З особистого дозволу Сталіна, для забезпечення проведення виборів залучено війська Львівського і Прикарпатського округів, які утворили гарнізони в усіх селах західного регіону. Згідно доповіді начальника політуправління ПрикВО генерала Л.Брежнєва, на період виборчої кампанії (січень–квітень 1946 р.) військами округу створено 3500 сільських гарнізонів. Для організації і проведення політмасової роботи політуправління скерувало в Станіславську, Тернопільську і Чернівецьку області 604 політпрацівників. “Силами військових гарнізонів, в першу чергу – політпрацівниками і командирами, на селі проводиться велика організаційна і агітаційно-пропагандистська робота. У всіх селах партійно-політичний апарат надає допомогу місцевим органам ...в роз'ясненні “Положення про вибори до Верховної Ради СРСР”. Офіцери політпрацівники виступають з лекціями перед місцевими жителями”, – доповідав М.Хрущову Л.Брежнєв [1. Спр. 2958. Арк. 21-30].

Як величезне досягнення в проведенні політичної роботи під час виборів Київ оголосив, що у виборах взяли участь 99% громадян західних областей УРСР, що віддали 99% голосів за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. Аналіз свідчень дає підстави вважати ці показники фальсифікованими. Зрештою, вся комуністична пропаганда про вільні вибори, переваги сталінської конституції явно фальшива. Адже населення бачило і терпіло

масові репресії, свавілля і насильство, суцільне порушення законності владними і репресивними структурами. Серед архівних документів наводяться сотні фактів злочинів з боку радянських органів. Лише один – повідомлення прокурора УРСР Р.Руденка М.Хрущову від 26 лютого 1946 р. містить свідчення про численні брутальні порушення законності. Так в с.Красієво Коропецького району група емведистів абсолютно безпідставно розстріляла шістьох громадян і спалила 117 селянських господарств. У с.Русово на Станіславщині група енкадебістів розстріляла семеро невинних громадян, серед них – трьох жінок. У Заболотівському районі цієї області заступник голови райвиконкому Голубцов розстріляв із автомата трьох дівчат, які його не послухалися. В с.Бордино на Рівненщині затриману без підстав жінку матір трьох синів, які служили в Червоній армії, М.Устимчук за наказом начальника райвідділу НКВС Піканова розстріляли прилюдно на майдані м.Острога [З. Спр. 29. Арк. 192-196]. Варто зауважити, що такі документи довгий час зберігалися у фонді 16 “Особлива папка ЦК КП(б)У” і були абсолютно недоступні дослідникам трагічних сторінок з історії утвердження тоталітарного режиму в Західній Україні.

Головними напрямками масово-політичної роботи була боротьба з визвольних рухом та ідеологічне забезпечення колективізації села. Наприкінці 1946 – початку 1947 рр. організовано велику пропагандистську кампанію навколо нового наказу міністра внутрішніх справ УРСР Т.Строкача про амністію тим, хто складе зброю й вийде з підпілля. У доповідній записці до М.Хрущова інструкторський відділ ЦК КП(б)У відзначав, що текст наказу опубліковано в усіх 170 газетах західного регіону. Крім того, видруковано й розповсюджено листівками: у Львівській області – 200 тис. примірників, частина з них літаками над місцевостями дислокування повстанських загонів; у Станіславській – 155 тис., з них 20 тисяч літаками; у Дрогобицькій – 150 тисяч розкидано літаками і 50 тис. розповсюджено таким шляхом, щоб вони дісталися повстанцям. У Чернівецькій області лише літаками розповсюджено

30 тис. листівок. У цьому напрямку працювали агітатори, зокрема у Рівненській області – 7649, і Тернопільській – 15025 [1. Спр. 2954. Арк. 69-75; Спр. 2962. Арк. 72-82; Спр. 2975. Арк. 24-34].

1 червня 1948 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну ухвалу “Про поліпшення масово-політичної роботи, подальшого розвитку колгоспного будівництва і ліквідації залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. Насамперед у ньому визнавалося, що в регіоні створено лише 2313 колгоспів, які об’єднували 14,6% селянських господарств. Одною з головних причин ЦК вважало незадовільну політичну роботу серед селян. Наводився приклад, коли у Тучинському районі Рівненської області створено лише два колгоспи, а в Добромильському районі на Дрогобиччині – всього один. Такий стан свідчить про те, що постанова ЦК КП(б)У від 17 лютого 1948 р. “Про посилення організаційно-партійної і масово-політичної роботи на селі” виконувалася незадовільно. Вимагалось радикально поліпшити як політичну роботу, так і боротьбу силових структур проти визвольного руху в регіоні [3. Спр. 33. Арк. 136-164].

Недоліки означеної роботи мали місце й у наступні роки. 25 січня 1950 р., заслухавши звіт першого секретаря Тернопільського обкому партії В.Дружиніна, Політбюро констатувало, що політмасова робота на селі поставлена погано, передовіряється малопідготовленим низовим агітаторам, тому “виховання бідняцько-середняцьких мас селянства в дусі непримиренної класової боротьби з куркульством і оунівським підпіллям” ведеться незадовільно, – визнавала ухвала [1. Спр. 1639. Арк. 68-69].

На наш погляд, усі відзначені в різних постановах недоліки політмасової роботи серед населення західних областей мали місце не тому, що її виконавці погано працювали. Справа в тому, що вся агітаційно-пропагандистська робота, пронизана формалізмом, базувалася на антинаукових постулатах марксизму-ленінізму, штампах і стереотипах комуністичної ідеології і була далекою від реального життя та потреб людей. Відвертим цинізмом були пронизані лекції і

бесіди на такі розповсюджені теми, як: “Про ленінсько-сталінську національну політику”, які читалися людям у період масового терору НКВС, депортацій, свавілля влади, репресій проти церкви і тотальної русифікації. 29 жовтня 1946 р. І.Компанець інформував Київ, що лекцій на цю тему та “Фашистська суть українсько-німецького націоналізму” прочитано 1830. На них були присутніми 376 тис. осіб [1. Спр. 2963. Арк. 185-189].

У складних умовах проходило культурно-освітнє життя, яке радянський режим намагався політизувати. Вже у перший повоєнний 1945/1946 навчальний рік школи відвідували 1 млн. 20 тис. дітей, впроваджено обов’язкове семирічне навчання. Вперше в історії регіону у 1945/1946 навчальному році із загального числа 6896 шкіл, така велика кількість – 6564 – була з українською мовою навчання. Діяли також школи з російською – 114, угорською – 100, молдавською і румунською – 115, польською – 3 мовами [258. С. 69]. На основі загальноприйнятих в СРСР стандартів відбувалася повна уніфікація народної освіти. Звичайно, цей процес радянська влада не могла доручити місцевим педагогічним кадрам, до якого довіри не мала. Отже, в західні області вже до січня 1945 р. народний комісаріат освіти УРСР надіслав на постійну роботу 7000 вчителів і 310 керівних працівників для обласних і районних відділів народної освіти [65. 1945. 19 січня]. Зокрема, директорами середніх і неповносередніх шкіл, як правило, були приїжджі педагоги. Згідно звіту наркомату освіти УРСР від 23 лютого 1945 р., в областях працювали: у Волинській області 746 шкіл (91350 учнів), Дрогобицькій – 859 (126689), Львівській – 916 (129865), Рівненській – 605 (74990), Станіславській – 749 (134372), Тернопільській – 1045 (130618), Чернівецькій – 454 (74282) [1. Ф.337. Оп. 10. Спр. 5. Арк. 53-59]. Слід додати, що в 1940/1941 навчальному році шкіл і учнів було більше – 7696 (1446000 учнів). Їх зменшення сталося внаслідок демографічних втрат у роки війни та масових депортацій українського населення у віддалені райони СРСР, а поляків до Польщі.

Відновлено діяльність вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Так, уже 5 жовтня 1944 р. Львівський обком партії доповідав, що всі сім вищих учбових закладів: університет та шість інститутів, які існували до війни, відновили свою роботу [10. Оп. 27 Спр. 106. Арк. 8]. В університеті і Політехнічному інституті викладацького складу було 819 осіб, з них 249 приїжджих зі сходу, 391 поляк і 102 росіяни [10. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 84-87].

Відкрито низку культурно-мистецьких закладів. Уже до кінця 1944 р. розпочали роботу Львівський театр опери та балету, Чернівецький обласний театр української драми, музично-драматичні театри у Луцьку, Рівному, Тернополі, Станіславі, Дрогобичі, державний драматичний театр ім. М.Заньковецької у Львові. Наприкінці 1940-х років із 18 театрів краю діяло 12 українських. Вищі партійні інстанції постійно вимагали відкривати культурні заклади в сільських районах. Відтак, якщо на 1 січня 1945 р. районних клубів і будинків культури в західному регіоні було 179, на 1 січня 1946 р. їх нараховувалося вже 234. Відповідно сільських клубів та хат-читалень було 3128 і 4110. Щоправда, вони майже повністю були укомплектовані приїжджими зі сходу керівниками [36. С. 245]. Поступово налагоджувалося сільське кінообслуговування. У 1944–1945 рр. в регіоні працювали 477 переїзних кіноустановок і 200 стаціонарних [1. Спр.2770. Арк. 15-16].

Переглядався штат і фонди бібліотек. На 1 січня 1945 р. їх діяло лише 239 (обласні, міські, районні, сільські). У зв'язку з цензурними міркуваннями велика частка “націоналістичних” книг була вилучена з обігу. З метою поповнення фондів бібліотек, за рішенням ЦК КП(б)У серед бібліотек східних областей зібрано 1239 тис. книг, які відповідали вимогам комуністичної ідеології. Крім того, близько 600 тис. надіслано із РСФСР [36. С. 335].

Культурно-освітні заклади та творчі спілки працювали під жорстким контролем ідеологічних структур та наглядом НКДБ–НКВС. Особлива увага приділялася інтелігенції. Зауважимо, що в роки Другої світової війни вона зазнала значних втрат, оскільки вістря репресій радянських органів 1939–

1941 рр. значною мірою спрямовувалося саме проти інтелігенції. Певна частина її відступила на захід, де опинилася у таборах переміщених осіб в Німеччині. Як найбільше освічена й національно свідома частка суспільства, інтелігенція прихильно ставилася до визвольного руху під проводом ОУН–УПА, не сприймаючи форсованої радянзації краю. Тому органи влади різними методами намагалися прихилити цю впливову соціальну групу на свій бік. Дослідниця Руслана Попп слушно відзначала, що проблема радянзації інтелігенції вирішувалася різними шляхами: формуванням із класово близьких джерел, перевиховання старих кадрів, залучення у різні форми діяльності на користь влади і репресіями. А для ідеологічного обґрунтування переслідувань і репресій західноукраїнської інтелігенції радянські спецслужби таємно збирали компрометуючі матеріали [345].

Чи не найбільшу увагу приділялося інтелігенції галицької столиці. Вона нараховувала в той час близько 12 тис. осіб. Крім того, у Львові навчалося більше 17 тис. студентів. 9 липня 1945 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У заслухано доповідь І.Грушецького, свої думки висловили М.Хрущов, Д.Мануїльський, М.Бажан, Д.Коротченко. В спеціальній ухвалі “Про роботу з інтелігенцією Львова” відзначалося: “Краща частина інтелігенції бере активну участь у викритті і розгромі українсько-німецьких і польських націоналістів”. Водночас ухвала стверджувала, що значна частина інтелігенції перебуває під впливом націоналістичної ідеології”, виявляє пасивність у боротьбі з “ворожою” ідеологією [1. Спр. 819. Арк. 28-29].

У довідці для Л.Кагановича 5 квітня 1947 р. І.Грушецький поділив львівську інтелігенцію на три політичні групи. До першої він відносив загал інтелігенції, яка рішуче стала на “радянську платформу” – Б.Дудикевич, К.Пелехатий, П.Козланюк, Я.Галан та інших. Друга група поступово входить у радянську інтелігенцію, але часто висловлює незадоволення або нерозуміння процесу русифікації краю, вважає несправедливим недовіру до місцевих кадрів та звинувачення за працю в українських інституціях в період німецької

окупації. До такої групи віднесено письменника П.Карманського, мовознавця М.Возняка, історика І.Крип'якевича, як “прислужників німецьких окупантів”, що не бажають відкрито виступити проти націоналістичного руху. Він особливо відзначав групу львівських істориків на чолі з І.Крип'якевичем, що є прибічниками історичної школи М.Грушевського. Негативний резонанс серед інтелігенції викликало “возз'єднання” УГКЦ з Російською православною церквою. Нарешті до третьої групи секретар обкому відніс частину тих, хто не сприймає радянську владу. Таким чином, підсумовував І.Грушецький, “процес формування ідейно-політичного стану львівської інтелігенції ще не закінчений [1. Спр. 4558. Арк. 1-34].

Оскільки прискорити цей процес владі не вдавалося, вона приступила до випробуваних методів “перевиховання”. На нараді інтелігенції у Львові 24 липня 1947 р. Д.Мануїльський кинув звинувачення: “В боротьбі проти українсько-німецьких націоналістів, в ідеологічній боротьбі проти цих ворогів народу ви намагалися збити з толку нашу молодь, а не допомагати радянській владі... Хочете вичікувати і мовчати, і український народ пройде повз вас, а ті що захочуть чинити опір, – тих український народ роздавить”. Звичайно, під поняттям “український, народ” він мав на увазі радянську владу [36. С. 415-416]. Водночас гостро критикувалися І.Крип'якевич, О.Барвінський, М.Кордуба, О.Степанів.

Репресії проти інтелігенції розпочалися вже наприкінці 1946 р. Упродовж 1947–1948 рр. зі Львова під різними приводами вислано 37 відомих діячів науки і культури, серед них І.Крип'якевич, М.Смішко, П.Коструба, О.Степанів (1949 р. арештована й засуджена до заслання на 25 років) та інші. Були виключені із Спілки письменників П.Карманський, М.Рудницький та А.Патрус-Карпатський, засуджені до ув'язнення на 10 років вчений О.Барвінський, директор Львівської консерваторії композитор В.Барвінський, звинувачена за зв'язки з ОУН письменниця О.Дучимінська – на п'ять років ув'язнення і п'ять років заслання. Вбивство Я.Галана у 1949 р. влада

використала для нової хвилі репресій проти місцевої інтелігенції. Було звільнено з роботи сотні “ненадійних” працівників науки і культури, зокрема, лише з вузів Львова – 53 професорів, Наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка – 22, з консерваторії – 15 осіб, серед них С.Крушельницька, М.Колесса, Г.Левицька, Ю.Крих та інші талановиті фахівці [36. С. 551-552]. На звільнені посади призначалися здебільшого приїжджі спеціалісти. Довідка Львівського обкому партії від 21 вересня 1949 р. свідчить про катастрофічне зменшення у львівських вузах місцевих педагогічних кадрів і українців взагалі [див. табл. 10. Оп. 3. Спр. 254. Арк. 163]:

Вузи	Професорсько-викладацький склад		
	всього	з них українці	місцеві
1. Університет	259	187	61
2. Політехнічний інститут	315	136	41
3. Медичний -“-	236	140	80
4. Педагогічний -“-	95	65	73
5. Торгово-економічний	114	54	22
6. Лісотехнічний	75	15	3
7. Сільськогосподарський	94	49	20
8. Фізкультурний	54	24	7
9. Ветеринарний	56	28	11
10. Поліграфічний	57	30	4
11. Прикладного мистецтва	44	24	7
12. Консерваторія	130	56	58
Всього	1529	808	327

Як бачимо, трансформація професорсько-викладацького складу львівських вузів порівняно з 1944 р. виявилася величезною: українці склали тепер лише 52,8%, а частка місцевих кадрів була ще меншою – всього 21,4%. Така ж ситуація склалася у вузах інших західноукраїнських областей. Статистика переконливо свідчить про те, що режимові певною мірою вдалося “перевиховати” лише частину місцевої інтелігенції.

У тотальному наступі на духовне життя радянський режим надавав величезного значення ліквідації Української Греко-Католицької Церкви. Цей процес започатковано масовими арештами її ієрархії навесні 1945 р. Утворена так звана Ініціативна група на чолі з Г.Костельником, діяльність якої повністю контролювалася партійними і репресивними органами, поступово розгортала

свою діяльність при активному сприянні владних і репресивних структур, про що відзначалося у другому розділі даного дослідження.

Навесні 1946 р. УГКЦ було завдано вирішального у дару шляхом проведення у Львові Собору 8–10 березня 1946 р. Організацією і проведення Собору безпосередньо займалися голова Ради у справах Російської православної церкви в Москві, недавній полковник держбезпеки Г.Карпов (згодом отримав генеральський чин) у Москві та уповноважений Ради у справах РПЦ при уряді УРСР П.Ходченко зі своїми структурами та залученими людьми з органів держбезпеки [21. С. 331-332].

Шляхом морального тиску, залякування й терору проти непоступливих священиків УГКЦ до собору було залучено 216 із 1270 уніатських священиків і 19 мирян. Усіх учасників розмістили у кращих готелях Львова із забезпеченням надійної охорони, ужито заходів, які виключали їх спілкування зі сторонніми особами. Попри неканонічність, оскільки єпископи УГКЦ були у засланні, собор проголосив скасування Берестейської унії 1596 р. і “возз’єднання” з Російською православною церквою. Ці рішення священнослужителі сприйняли неоднозначно: 590 священиків, тобто майже половина, категорично відмовилися приймати православ’я й були усунені з парафій, 344 з них арештовано і засуджено. Протягом 1946 р. закрито 1685 уніатських церков, а решта 606 у 1947–1949 рр. [339. С. 347]. Загалом за протидію приєднання до РПЦ репресовано близько тисячі священиків. Близько 200 парохів продовжили підпільну діяльність у так званій катакомбний період, який існував до кінця 1980-х років.

Партійні органи областей західного регіону розгорнули широку пропагандистську діяльність на користь православ’я. 14 березня 1946 р. І.Грушецький повідомляв М.Хрущову про те, що в усіх районах Львівщини проведено збори селян та інтелігенції, на яких повідомлялося про рішення собору щодо ліквідації унії. Було видано брошуру “Звернення учасників Собору до всіх віруючих західних областей України” накладом 40 тис.

примірників. Водночас І.Грушецький відзначив, що акція сприйнята населенням неоднозначно [1. Спр. 2840. Арк. 28-35].

Заходи влади не могли погасити масовий спротив населення краю. Віруючі не сприймали нових священиків. Так, у Жовкві за три роки змінилося вісім священиків, яких люди не приймали. Уповноважений у справах РПЦ по Станіславській області у жовтні 1949 р. доповідав, що опір православ'ю чинять навіть місцеві органи влади. “Апарат низових радянських органів, – скаржився він, – який складається в основному з місцевого населення, тісно зв’язаного з інтелігентсько-куркульською верхівкою, відноситься до православної Церкви прямо вороже, як до представників московської Церкви” [15. Ф. 46. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 35].

Ліквідація УГКЦ набула широкого розголосу серед світового суспільства, яке засуджувало злочинну акцію радянського уряду. В огляді закордонної преси, надісланому Львівському облвиконкому у квітні 1947 р. наводився відгук однієї з бразильських газет під заголовком “Московський терор”: “Ворог Бога і людей, глибоко антихристиянський комунізм, бачить в католицькій церкві єдину силу, яка чинить йому опір. Великі демократичні нації зрозуміють нарешті, що ніякої згоди з цими ворогами Бога і людства бути не може... і тоді тоталітаризм Сталіна спостигне та ж участь, що і тоталітаризм Гітлера” [10. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 46-47].

Таким чином, у процесі утвердження радянського режиму в 1944–1953 рр. партійні, радянські і репресивні органи скерували на боротьбу з ОУН–УПА та націоналістичну ідеологію потужний військово-політичний апарат, сформований на зайнятих землях, застосували широкий спектр заходів у всіх ділянках духовного, культурно-освітнього життя. Але головну і вирішальну роль відігравали силові методи боротьби, оскільки режим явно переоцінював шанси і можливості засобами масово-політичної роботи підірвати моральний дух борців у лавах ОУН–УПА та привернути українців на свій бік.

РОЗДІЛ 5

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ СПРОТИВ ОУН–УПА ТОТАЛІТАРИЗМУ

Десятилітній період збройного і політичного опору УПА і оунівського підпілля радянському режимові, на наш погляд, слід поділити на чотири етапи, які, в залежності від конкретної ситуації і співвідношення сил, мали помітні відмінності в масштабах, тактиці, формах і методах боротьби. Ці етапи збігаються із визначеними у третьому розділі дисертації, оскільки безпосередньо пов'язані з діяльністю і репресивних сил у процесі утвердження тоталітарного режиму.

Загальною рисою всіх етапів періоду протистояння були величезна внутрішня напруженість, широке застосування засобів збройної – від бойових операцій повстанських сотень до поодиноких терористичних акцій – та ідеологічної боротьби. Поборюючи радянську владу, вище керівництво ОУН–УПА усвідомлювало, що патріотів очікують великі випробування. У заключному виступі наприкінці збору УГВР улітку 1944 р. Р.Шухевич заявив: “Ми, всі вояки УПА і всі підпільники, в тому і я, повністю свідомий, що раніше чи пізніше нам доведеться загинути в боротьбі з брутальною силою. Але запевняю вас, ми не будемо боятися вмирати, бо, вмираючи, будемо свідомі того, що станемо добривом української землі Ця наша рідна земля потребує ще багато добрива, щоб у майбутньому виросла на ній нова українська генерація, яка довершить те, що нам не суджено було завершити”. А посилаючи у ті дні М.Лебеда на захід, командувач УПА запевнив: “Ми зможемо вдержатися в боротьбі власними силами ще три роки” [114. 1990. 18 березня].

До кінця війни український провід все ще плекав певні надії на зміну міжнародної ситуації, однак після війни західний світ зайнявся своїми проблемами, і український національно-визвольний рух опинився в ізоляції, один на один з імперією Сталіна. Внутрішню силу і тривалість національного

спротиву впродовж більше десяти років без якоїсь зовнішньої підтримки, зумовили фактори, головними з яких були традиційно висока національна свідомість населення, наявність авторитетного й загально визнаного політичного проводу в особі ОУН, що відбивали головні прагнення народу – побудову незалежної України, близької за устроєм і змістом демократичним країнам Заходу, та існування масової, з високим морально-бойовим станом Української Повстанської Армії. “УПА – феноменальне явище в історії визвольних війн народів, котрі змагалися за свою незалежність, – слушно зауважував Юрій Борець (Ю.Пашківський), колишній вояк УПА і автор книг з її історії. – Ні французький Резистанс, ні групи грецької ЕЛАС, ні навіть регулярна армія Тіто не йдуть ні в яке порівняння з тією самовідданою жертівністю та високою організованістю, що їх проявили бійці УПА, не маючи за собою ні своїх державних структур, ні зовнішньої підтримки. Заслуговує на увагу похвальна фраза генерала Де Голля, висловлена наприкінці серпня 1944 р. в Рамбуйє: “Якби я мав таку армію, яку мала ОУН, німецький чобіт не топтав би французької землі” [119. С. 64].

Слід відзначити, що вже того року спротив ОУН–УПА світові чинники визнавали часткою загальноєвропейського руху Опору. До цього спричинилися переговори представників УГВР з генералом Де Голлем наприкінці 1944 р. за посередництвом колишнього патрона Легіону УСС 1914–1918 рр. полковника Василя Вишиваного (В. фон Габсбурга). Отже, не випадково на Нюрнберзькому процесі (20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946 рр.). Міжнародний воєнний трибунал відкинув домагання головного обвинувача від СРСР Р.Руденка (тодішнього прокурора УРСР у 1944 – 1953 рр.) щодо притягнення ОУН до судової відповідальності за тісне співробітництво з нацистами. А резолюція УГВР про боротьбу українського народу за визволення і суверенну державу фігурувала на Генеральній Асамблеї ООН восени 1946 р. [119. С. 65].

На першому етапі протистояння тоталітарному режимові (весна–осінь 1944 р.) УПА була у стані найвищої організації і боєздатності. Її складали чотири потужні групи. Першою з них, яка утворилася на Волині й Поліссі, була відома УПА-Північ під командуванням Д.Клячківського – Кліма Савура. Вона мала щонайменше 16 тис. бійців. Кожен з її чотирьох військових округів складався із куренів (батальйонів). У деяких округах два–чотири курені тимчасово поєднувалися у загони (полки). Курінь був основною тактичною одиницею і часто при виконанні бойових завдань діяв самостійно. Пізніше основною бойовою і тактичною одиницею в УПА була сотня, яка ділилася на три–чотири чоти, що складалися з роїв. Рій мав 10–12 вояків, а на озброєнні ручний кулемет, два–три автомати і гвинтівки (карабіни) німецьких і радянських зразків. Чисельний стан сотні по штату нараховував 163 вояки, але практично улітку 1944 р. сотні мали по 180–200, у 1945 р. – 100–130, а пізніше – вдвічі менше [386. С. 25-26]. Таким чином частини військового округу або групи (“Заграва”, “Турів”, “Богун”, “Тютюнник”) складали чотири дивізії, а вся група УПА-Північ – армійський корпус. Кожна частина округ, група, мали свої штаби і різноманітні служби для забезпечення бойової діяльності.

Група УПА-Захід утворилася в грудні 1943 р. на базі об’єднання загонів Української Народної Самооборони в Галичині та Закерзонні. Нею у 1944–1949 рр. командував Василь Сидор – Шелест, який загинув у бою з ємведистами 14 квітня 1949 р. на Станіславщині [386. С. 119]. Вона була найчисельнішою, мала шість військових округ та три тактичних відтинки на Холмщині, Перемищині й Лемківщині. Основу поділу на округи складали певні територіальні одиниці: “Буг”, “Говерля”, “Маківка”, “Лисоня” та ін. Кількісний стан округів був різноманітним. ВО “Говерля” на Станіславщині мала 36 сотень, “Буг” – 20, а “Лисоня” – 12, стільки ж мав тактичний відтинок “Лемко”. Кожна із сотень відтинків нараховувала по 130–180 бійців [418. С. 204-206]. Значно меншими за чисельністю були групи УПА-Південь Василя Кука-Леміша і УПА-Схід, яка проіснувала всього кілька місяців 1944 р.

Командування УПА складали досвідчені старшини, члени провідних структур ОУН. Таким був командувач – 37-літній уродженець Краківця на Львівщині, випускник Політехніки, член УВО–ОУН, Крайового проводу (1939), заступник міністра оборони в уряді Я.Стецька (1941), голова уряду і генеральний секретар військових справ УГВР (1944) Роман Шухевич – генерал Чупринка [122. С. 46-64]. Генеральний штаб у 1943–1945 рр. очолював Дмитро Грицай, член проводу і військовий референт ОУН з 1941 р. (Загинув у празькій тюрмі 22 грудня 1945 р) . Його заступником був член проводу ОУН О.Гасин-Лицар. Штаб мав сім управлінь: оперативне, розвідувальне, постачання, персональне, вишкільне, політвиховання. Військове будівництво, яке складалося з головних завдань ОУН у боротьбі за державність, в основному закінчилося на початку 1944 р. утворенням потужних військових формувань УПА, які контролювали велику територію регіону, де мешкало близько 15 млн населення.

Національно-визвольний рух включав також мережу підпілля ОУН. Його осередки – станиці були майже у кожному селі. Вони об'єднувалися в кущі-підрайони, кущі – в райони, райони – в надрайони-повіти. Вищими структурами були обласні і крайовий проводи ОУН. Кожна структура мала керівні органи. Помітне місце в них займали політвиховні і пропагандистські відділи, а також відділ зв'язку, Служба безпеки і Український Червоний Хрест. У провідних органах ОУН діяли талановиті організатори. Зокрема, до Бюро проводу, крім Р.Шухевича, входили Д.Маївський, Р.Волошин, В.Кук, Д.Грицай, М.Прокоп.

Значну роль у розбудові УПА відіграли опрацьовані Генеральним штабом ряд законодавчо-правових документів, зокрема “Інструкція про військові ступені і функції”, що вступила в силу 19 грудня 1943 р. Нею впроваджувалися військові звання від рядового стрільця до маршала, відповідні рангові відзнаки. Започатковано бойові нагороди УПА: Бронзовій, Срібний і Золотий хрести Бойової заслуги різних класів [45. С. 11-12].

Важливим документом був проект Дисциплінарного статуту УПА, який регламентував зверхність посадових осіб, їх дисциплінарні права, а також карність і засоби заохочення. Служба в УПА оголошувалася почесним обов'язком кожного українця. Підкреслювалося, що військова дисципліна ґрунтується на свідомості, бо кожен повстанець повинен “постійно дбати про зміцнення і розбудову Української збройної сили” [8. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2]. На підставі Бойового статуту Червоної армії 1943 р. уклали “Бойовий правильник піхоти”, затверджений Р.Шухевичем 6 листопада 1944 р. Цікаво відзначити, що при опрацюванні вище вказаних документів були використані радянські статuti, яким повстанці віддавали перевагу перед німецькими та ін.

Чільне місце займала Служба безпеки, що визначалося характером бойових, партизансько-диверсійних дій армії та оунівського підпілля, її завданням була розвідка противника, а також контррозвідка – боротьба з агентурою НКДБ–НКВС та контроль за особовим складом ОУН–УПА. Її структури діяли від станиці-села до вищих органів ОУН і командування УПА. Службі надавалися великі повноваження і права, зокрема винесення та виконання вироку смерті. У зв'язку з цим, дослідники проблеми нерідко акцентують увагу на фактах “незважених і безконтрольних вчинків СБ, які принесли їй сумну відомість, наклали пляму на всю революційно-визвольну боротьбу ОУН–УПА”, – відзначає, наприклад, щоправда з деякими зауваженнями, історик УПА А.Кентій. Але він, як зрештою й інші, часто посилається на свідчення діячів ОУН М.Степаняка, С.Янішевського, які були написані в тюремних камерах НКДБ–НКВС, а тепер зберігаються в архіві СБУ в Києві. Вони говорили те, що від них вимагалось. Дисертант не бере під захист усі без винятку дії СБ, але вважає за необхідне висловити свою точку зору з цього приводу.

Радянські карально-репресивні органи не випадково надавали особливого значення боротьбі з СБ, ліквідації її працівників. У своїх звітах центру партійні органи та структури НКВС–НКДБ обов'язково відзначали скільки і

яких діячів СБ знищено чи захоплено. Так, у звіті Рівненського обкому партії В.Бегма інформував М.Хрущова, що у ході військово-чекістських операцій у лютому–березні 1945 р. було вбито або захоплено у полон близько 360 працівників СБ, серед яких 40 надрайонних, районних і підрайонних командантів [1. Спр. 1698. Арк. 7].

Значну увагу командування УПА надавало політико-виховній роботі серед бійців і командирів. Вона організувалася і діяла відповідно з “Тимчасовою інструкцією по виховній роботі”, опрацьованій проводом ОУН і командуванням УПА і впровадженій у червні 1944 р. Кожна група та військова округа мала спеціальний відділ, який призначав політінструкторів, забезпечував їх засобами пропаганди. Серед останніх помітне місце займали армійські журнали “До зброї” (1943) і “Повстанець” (1944–1946), які висвітлювали бойові дії УПА, міжнародні події, а також публікували матеріали з питань військового мистецтва, партизанської тактики. Їх редагували відповідно Яків Бусел-Галина (загинув 15 вересня 1945 р.) і Микола Дужий-Вировий (полонений у червні 1945 р.). Як орган Генштабу виходив сатиричний журнал “Український Перець” під редакцією Ярослава Старуха-Синього, талановитого журналіста і автора низки праць з історії визвольного руху (загинув 20 вересня 1947 р. на Закерзонні від рук карателів Служби безпеки Польщі) [386. С. 44, 122].

Деякі військові округи, тактичні відтинки видавали власні газети і журнали. “Говерля” видавала газету “Шлях перемоги” (редактор М.Дяченко-Марко), група “Буг” – “Стрілецькі вісті” (редактор А.Ващук-Ігор), група “Сян” – сатиричний журнал “Лісовик” (П.Василенко-Волош), Станіславський тактичний відділ – журнал “Чорний ліс”, Калуський тактичний відділ – журнал “За волю України”, Дрогобицький – “Гомін волі” та ін. Розповсюджувалися також підпільні видання ОУН і УГВР. Найпопулярнішим з них був журнал “Ідея і Чин” (1942–1946), який редагував Д.Маївський-Дума. Під редакцією П.Федуна-Полтави виходив “Осередок інформації і

пропаганди”. Проводи ОУН краю налагодили видання власних газет: “За самостійну Україну”, “Інформатор”, “Вісті”, “За Українську державу”, “Молодий революціонер”, які розповсюджувалися на Волині, в Галичині, на Закарпатті [388. С. 70-74].

Видано молодіжна серія брошур “Слідами героїв”, “Літопис УПА”, а також одноднівки, летючки. Налагоджено видання військової літератури: статутів, підручників, зокрема “Бойовий правильник піхоти” майора Дмитра Гриця та “Бойовий правильник партизана” сотника Симоненка-Берези – викладача тактики в старшинській школі “Олені” [386. С. 44-46].

Розробляючи стратегічний план боротьби проти радянського режиму на 1944 р. Головне командування УПА виходило з концепції, що один із противників – нацистський режим приречений на поразку, а інший – сталінський суттєво послаблений у ході неминучого конфлікту із західними блоком країн – Англії, Франції і США. Отже, всі поневолені народи СРСР і насамперед Україна, як “моральній і політичний двигун” майбутньої революції отримають можливість завоювати свободу і побудувати суверенні держави. Виходячи з цього, організовано рейди повстанських частин на схід навесні 1944 р., зокрема в Житомирську, Вінницьку, Кам’янець-Подільську і Київську області. В результаті постали групи УПА-Південь В.Кука-Леміша та УПА-Схід. Щоправда, остання не була організаційно оформлена (не мала єдиного командування).

Втім, деякі німецькі кола на чолі з рейхсміністром А.Розенбергом вважали, що слід підтримати український повстанський рух. В першу чергу у цьому були зацікавлені військові кола. 31 липня 1944 р. командуванням групи “Північна Україна” у доповіді Берліну відзначалося: “УПА має численні сили (німці нараховували щонайменше 100 тис.– авт). Розвиток подій дозволяє найбільшою мірою пропонувати підтримувати УПА з боку Німеччини” [34. С. 161]. 18 серпня командувач цієї групи військ видав інструкцію, у якій наголошував: “Більшість загонів УПА ведуть боротьбу в радянському тилу

проти більшовиків”, тому “до українського населення потрібно ставитися коректно... На підрозділи УПА (вираз “банда” вживати не слід)... не потрібно нападати” [34. С. 177]. В іншому документі командуванням однозначно відзначалося, що “УПА працює виключно для власних, а не німецьких інтересів”. Відтак якісь угоди з її представниками визначаються “лише як тактичні заходи” [34. С. 181].

Серед документів з німецьких архівів 1944–1945 рр. можна віднайти чимало свідчень про діяльність УПА та ставлення військово-політичних кіл до її боротьби за незалежність України. 1 вересня 1944 р. донесення абверу відзначало, що М. Лебедь-Рубан через Іспанію виїхав до Англії. УПА намагається вести переговори з західними державами на таких засадах: визнання самостійної України, створення українського уряду, підтримки УПА зброєю. Від Німеччини – звільнити українських політв’язнів, в першу чергу керівництво ОУН, що перебувало у Заксенхаузені [34. С. 198]. Проблема забезпечення УПА зброєю і боєприпасами без організованої ззовні допомоги була однією з найскладніших. У деяких дослідженнях стверджується, що вона була вирішена улітку 1944 р. за допомогою німців, які згідно радянських джерел, передала УПА 700 мінометів і гармат, 10 тис. кулеметів, 26 тис. автоматів, 72 тис. гвинтівок, 22 тис. пістолетів та ін. [227. С. 55]. Погоджуючись з тим, що у ті часи деяким повстанським командорам, насамперед групи УПА-Захід вдалося шляхом переговорів здобути зброю в частинах угорського корпусу на Прикарпатті, слід визнати радянські дані фальшивими. Хоча б виходячи з того, що на зламі 1943–1944 рр., коли її чисельність досягала максимуму (60–80 тис.), вона вже тоді була добре озброєна шляхом самопостачання, що визнано майже усіма істориками. Тому твердження А.Кентія, що “важливе значення у цей період (тобто влітку 1944 р. – авт.) все-таки мало надходження озброєння ззовні ”слід отримати із застереженнями [227. С. 56]. До речі, на всіх повстанських фотографіях 1944 –

1945 рр. вояки зображені із зброєю радянських зразків, тоді як “отриманої від німців” вистачило б на озброєння 130-тисячної армії.

Аналіз якісного стану особового складу УПА свідчить, що її частини і підрозділи комплектувалися здебільшого з добровольців (випадки мобілізації були лише 1943–1944 р. на Волині) різних прошарків суспільства, насамперед селян. За польської окупації перед Другою світовою війною селяни на Волині склали 93%, у Тернопільському воєводстві – 84,4%, в Станіславському – 83%, Львівському – 72,5% [323. С. 6-7]. Відповідний прошарок селянських хлопців, здебільшого 17–26 років, глибоко релігійних, патріотично настроєних, безпартійних і склали в основному бойові частини УПА.

Частка селян в УПА становила більше як 60%, робітників – до 20 та інтелігенція – близько 15%. Багато було студентів, які склали найкращий військовий контингент [394. С. 47-51]. Старшини від сотника й вище мали досвід військової служби на командних посадах в арміях Польщі, Чехословаччини, СРСР і Німеччини. Оскільки в ході розбудови УПА їх не вистачало, створено три старшинські школи з терміном навчання чотири місяці. Найвідомішою була карпатська – “Олені” під командуванням Ф.Польового-Поля, яка мала два випуски в липні і жовтні 1944 р. До речі, в ній служив син першого військового міністра ЗУНР полковника Дмитра Вітовського – Ярослав. 1946 р. він пораненим потрапив у полон і загинув у львівській тюрмі. Про його арешт М.Слонь особисто доповів М.Хрущову [1. Спр. 4984. Арк. 46]. Крім того, в групах і деяких військових округах існували підстаршинські школи, зокрема в групах “Сян” і “Буг” до 1946 р.

За свідченням Володимира Косика, німецькі архівні документи стверджують, що влітку 1944 р. регулярна УПА, тобто ядро, яке мало військову підготовку, складала 80–100 тис. [34. С. 236]. Щоправда, деякі німецькі джерела перебільшували цей показник до 130–150 тис. Радянська історична література звичайно уникала цього питання, щоб приховати масштаби визвольного руху. Лише в останні 10–15 років почали з’являтися

праці, в яких зокрема робилася спроба визначити загальну кількість УПА, принаймні у 1944–1945 рр. Якщо вірити інформації відділу ЦК КП(б)У по західних областях УРСР, підготовлену для Л. Кагановича, то впродовж 1944–1945 рр. УПА здійснила 6711 бойових операцій. У ході чекістсько-військових операцій було ліквідовано 1273 повстанські групи, вбито 103326, взято в полон 33112, а 35315 повстанців склали збою. Залишилося в лісах близько 7000 осіб. [3. Спр. 221. Арк. 86-93]. Отож, було втрачено близько 170 тис. повстанців. Таке перебільшення стало можливим внаслідок зараховування до повстанців усіх вбитих і арештованих під час масового терору енкаведистів цивільних. П.Содоль вважав, що найвищу чисельність УПА досягнула 1944 року – 25–30 тис. вояків [386. С. 48]. С.Ткаченко у книзі “Повстанческая армия: тактика борьбы” подає найвищу чисельність у 1944 р. – близько 40 тис. бійців. А всього за час її існування в лавах армії могло перебувати до 400 тис. повстанців [394. С. 18]. Більшість українських істориків не визнають дані НКВС за 1944–1945 рр., які нарахували 280 тисяч повстанців вбитих, полонених і тих, хто склав зброю. Вони вважають, що чисельність УПА сягала щонайбільше – 90 тис.

Український національно-визвольний рух 1944 – середина 1950-х рр. включав у себе чотири основних компоненти: політичну організацію в особі ОУН, координаційний національний центр – УГВР, збройні формування УПА і його верховне командування – Головну команду та Головний військовий штаб. С.Ткаченко вважає, що “структура українського національного руху в 40–50-х роках ХХ століття має спільні риси з традиційними, або “типовими” моделями партизансько-повстанських рухів, які успішно діяли у 1940–70-х роках (Югославія, Індонезія, Китай, В’єтнам)” [394. С. 28].

Створена українським народом для захисту своїх національних інтересів, УПА стала потужною збройною силою, здатною чинити опір німецьким окупантам, військам радянського режиму НКВС–НКДБ і Червоної армії. Вона

формувалася і вела бойові дії, як і інші армії партизансько-повстанського типу, водночас мала свою тактику, характерні форми і методи боротьби.

Навесні–влітку 1944 р. через західноукраїнські землі проходив радянсько-німецький фронт. Для УПА це були складні часи: на зміну одного окупанта – нацистського, надходив інший – радянський. Червона армія громила війська вермахту й могла у відкритому бою знищити повстанські частини. Виступити проти неї УПА не могла й з психологічних мотивів: по-перше, у свідомості населення України та світової громадськості Червона армія представлялася як визволителька від нацистів, а по-друге, в її лавах була велика частка українців зі східних областей УРСР. За цих умов у “Тактичній інструкції” від 18 грудня 1943 р. командування УПА дало розпорядження не зав’язувати боїв з частинами Червоної армії, навіть, щоб здобути зброю, чинити опір лише при відкритих нападах. Водночас вимагалось посилити агітаційно-пропагандистську роботу серед червоноармійських мас. Була видана спеціальна інструкція “Основні вказівки для пропагандистської роботи членів революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії” [1. Спр. 929. Арк. 10].

На першому етапі протистояння, коли частини УПА компактно дислокувалися на контрольованих територіях і діяли крупними силами – щонайменше куренів, які часто об’єднувалися, їх бойова тактика майже не відрізнялася від тактики регулярної армії, а їх командири не ухилялися від боїв з частинами і підрозділами Червоної армії, коли цього вимагала ситуація. Зокрема 13 січня 1944 р. М.Хрущову доповіли, що на території сіл Білощувка і Моквин на Рівненщині стався бій між крупним загonom УПА і частиною із 181-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, в якому загинули майже 50 червоноармійців [4. Оп. 1. Спр. 1538. Арк. 23]. 6 березня того ж року начальник управління СМЕРШ 1-го Українського фронту генерал Осетров доповідав М.Хрущову, що лише у січні–лютому в тилу фронту відбулося близько 200 збройних зіткнень із повстанськими підрозділами [1. Спр. 944. Арк. 1-3].

У другій половині 1944 р. на території Галичини суттєво активізувала бойові дії група УПА-Захід. Діючи силами щонайменше куреня, її частини нерідко уживали наступальну тактику, зокрема напади на районні центри, паралізуючи діяльність новоствореної радянської адміністрації та зриваючи її перші акції, зокрема мобілізацію до війська. Саме тоді сміливими маневровими діями здійснено напади на Богородчани, Войнилів, Лисець, Тлумач, Солотвино, Більшівці, Тисменицю. У серпні 1944 р. курені групи “Лисоня” під командуванням майора В.Якубовського-Бондаренка здійснили успішні операції – напади на Букачівці (10.08), Копичинці (28.08), Єзупіль (30.08), де розгромили відділи НКВС і НКДБ та звільнили арештованих. У вересні курені групи “Буг” В.Левковича-Вороного захопили Ново-Яричівський райвідділ НКВС і визволили полонених повстанців. Курінь М.Гуштака-Євгена 7 жовтня атакував м.Сколе [411. С. 589]. Слід зауважити, що на цей час група УПА-Захід нараховувала щонайменше 15 тис. вояків (за німецькими даними 40 тис.). Зокрема, згадувана група “Буг” мала п’ять куренів, кожний з яких нараховував від 1500 до 2000 бійців і діяла в північно-західній частині Львівської області [227. С. 96].

Один із найвідоміших боїв значних сил УПА з частинами Червоної армії була сутичка 24–25 квітня 1944 р. у районі с.Гурби Мізоцького району на Рівненщині. Тоді, після смертельного поранення командувача 2-го Українського фронту генерала М.Ватутіна, який потрапив у засідку сотні “Зеленого”, війська НКВС і Червоної армії (близько 30 тис. вояків) безуспішно вели бойові дії проти 5-тисячної повстанської групи з УПА-Південь В.Кука-Леміша, а саме – шість куренів під загальним командуванням майора М.Свистуна-Ясеня (4000 бійців).

Розлючені невдачею, карателі накидалися на мешканців, як це було 18–19 серпня 1944 р. в районі с.Пирятин на Жовківщині. На курінь “Галайда” під командуванням Дмитра Пелипа-Ема напала частина енкаведистів. Після важкого бою командир вивів сотні з оточення на Боброїди. Розлючені карателі

до тла спалили село, а близько 50 мешканців розстріляли; енкаведисти майже повністю спалили с.Синьковичі, а всіх чоловіків розстріляли [241. С. 119].

В міру нарощування внутрішніх військ НКВС і НКДБ та збільшення кількості чекістсько-військових операцій частини Червоної армії, насамперед структур СМЕРШ 1-го і 4-го Українських фронтів та радянських партизан, повстанці зазнавали відчутних втрат. Але, на наш погляд, ініціатива була в руках повстанських формувань, а дії на даному етапі можна вважати цілком успішними. У протистоянні з переважаючими карально-репресивними силами радянського режиму проявилися головні позитивні вартості українських вояків: ідейність і віра в перемогу високі морально-психологічні якості: відвага, жертівність, загартованість, військова винахідливість, здатність витримувати фізичне й психологічне навантаження, нестатки. Водночас виявилися і слабкості УПА: по-перше, вона поступалася противнику чисельністю, недостатнім вишколом вояків, браком підготовлених командирів, надмірною залежністю від підтримки населення, а різноманітність озброєння ускладнювали її забезпечення боєприпасами. І все ж ці недоліки компенсувалися позитивними вартостями УПА, а “ініціатива дій зазвичай належала повстанцям, а не їх противнику” [394. С. 113].

Після повного зайняття українських земель Червоною армією, радянська влада скерувала на боротьбу з УПА майже всі війська НКВС і НКДБ УРСР, а також перекинула з Росії 19 та 21-шу стрілецькі бригади НКВС (до 5,3 тис. вояків), стрілецький полк з Москви (2,4 тис.): п’ять бронепоездів та ін. Ці частини були укомплектовані особовим складом, який брав участь у репресивних акціях виселення народів Північного Кавказу до Сибіру. Наприклад, полк НКВС – 2398 бійців по штату – мав на озброєнні 168 кулеметів, 24 міномети і 18 гармат [394. С. 319]. Крім частин НКВС–НКДБ, у чекістсько-військових операціях брали участь частини Червоної армії, прикордонники, винищувальні батальйони та ін. Величезною перевагою репресивних сил була можливість перекидати війська в райони бойових дій і

зосереджувати під єдиним командуванням великі угруповання в 20–30 тис. вояків, оскільки у його розпорядженні були залізничні шляхи, автомобільний транспорт, якими УПА користуватися не могла. Виконуючи завдання Сталіна ліквідувати український національно-визвольний рух до кінця війни, операції проти повстанців велися безперервно, в результаті перестала існувати група УПА-Південь, а УПА-Захід і УПА-Північ зазнали відчутних втрат. За радянськими офіційними даними втрати повстанців групи УРП-Північ від лютого 1944 до лютого 1945 р. становили 33 тис. вбитими і полоненими; внаслідок 6495 операцій НКВС у 1944 р. УПА втратила вбитими 57405 і полоненими 50387 осіб [21. С. 584-585]. До того ж, радянські органи розгортали мобілізацію до Червоної армії. (Лише у Дрогобицькій області на 9 вересня 1944 р. було призвано 34 тис. осіб) [1. Спр. 926. Арк. 72].

За цих умов, наприкінці жовтня – початку листопада 1944 р. Р.Шухевич скликав нараду проводу ОУН за участю Д.Маївського-Зруба, Д.Грицяя-Перебійноса, Я.Бусела-Галини, В.Кука-Леміша і Д.Клячківського-Савура. На ній обговорювалися перспективи подальшої боротьби з радянським режимом, виходячи з оптимістичної концепції щодо зіткнення СРСР із західними країнами та революційних процесів і національно-визвольних рухів його народів. Прийняті рішення покладено в основу інструкції “До країв” від 15 листопада того року. Провід ОУН зобов’язував командування і штаби формувань УПА перейти від регулярно-військових до партизансько-диверсійних форм боротьби, у зв’язку з чим реорганізувати повстанські частини з метою зменшення чисельності їх особового складу й посилення мобільності. Для втілення цих рішень видано низка наказів по армії, групах, округах. Зокрема, командувач групи УПА-Захід В.Сидор-Шелест проголосив чистку підрозділів шляхом демобілізації, перехід до бойових дій сотнями і навіть чотами, підвищення мобільності відділів і регулярність здійснення рейдів, нешвидку зміну місця дислокації. Вимагалось також вести активну пропагандистську роботу серед населення, посилити дисципліну вояків [6.

Оп.1. Спр. 70. Арк. 10]. Один із його наказів від 22 січня 1945 р. чітко визначав: “Перейти повністю на бойові – партизанські форми. Бити по окремим ворожим опорним пунктам малими відділами” [9. Спр. 17. Арк. 302].

Вже в листопаді–грудні 1944 р. відчувалися результати. Діючи невеликими маневровими загонами здебільшого у складі сотні, повстанці завдавали дошкульних ударів режиму вдалимими нападами на райцентри та інші об’єкти. 12 грудня Л.Берія доповідав Сталіну, що його відомство 1944 р. втратило вбитими 2864 працівників та вояків частин НКВС. Він наводив факти нападів у листопаді на райцентри Магерів (15.11), Тлумач (18.11), Солотвино (24.11) та декілька гарнізонів сіл (15.11) [1. Спр. 926. Арк. 175-179].

Вже до кінця 1944 р. в УПА здійснено реорганізацію. У повідомленні зі Станіславської області відзначалося, що на початку 1945 р. там діяли 70 повстанських відділів здебільшого у складі сотні, які мали по 100–160 бійців і лише два курені – В.Андрусика-Різуна (400 бійців) та М.Твердохліба-Гріма (450 бійців). М.Слонь відзначав, що за останні п’ять місяців повстанці здійснили 743 диверсії, зокрема 12 нападів на райцентри. Втрати радянської сторони склали 2785 осіб [1. Спр. 1697. Арк. 38-39].

Після закінчення радянсько-німецької війни УПА опинилася у важкій ситуації. Не виправдалися надії на сприятливе міжнародне становище, що пов’язувалося з зіткненням СРСР із країнами Заходу, радянський режим заповнив західноукраїнські землі військами Червоної армії, що дозволило йому активізувати боротьбу з визвольним рухом, а мобілізація і депортація населення вдарили по людських ресурсах армії, крім усього режим посилив морально-психологічний тиск шляхом оголошення амністії та різних обіцянок, наприклад, ненав’язування колгоспів та ін.

У другій половині травня 1945 р. під проводом Р.Шухевича відбулася нарада вищого командного складу УПА, на якій було проаналізовано ситуацію, розроблено плани подальшої боротьби новими формами і методами. Головні завдання окреслювалися в наказі-зверненні командувача УПА до

особового складу з нагоди закінчення війни. Він насамперед відзначив, що “великий вклад у перемогу над Німеччиною внесли й Ви, Українські Повстанці... У боротьбі з Німеччиною наша Українська Повстанська Армія зорганізувалася і пройшла першу бойову школу. Та з розвалом Німеччини вернувся і розгосподарювався в Україні ще гірший окупант – Росія”. Р.Шухевич підкреслив: “У боротьбі проти нього Ви сьогодні не самі”, що серби і хорвати, патріоти Словаччини й Румунії, Польщі ведуть партизанську війну зі ставлениками Сталіна [57. С. 133-135].

Тоді ж у травні 1945 р. проголошено “Декларацію проводу ОУН” – змістовний аналітичний документ, про що свідчать його розділи: “Наші ідейно-політичні основи”, “Підсумки II світової війни”, “Імперіалістичне обличчя СРСР”, “Англо-советські суперечності”, “Фронт поневолених і загрожених народів”, “Становище на Україні”, “Що далі?” та ін. Провід ОУН заявляв, що головним завданням боротьби, яку слід продовжувати з неменшим завзяттям, є досягнення незалежності України. Війна не вирішила, а навпаки створила низку проблем у зв’язку з наміром СРСР: “більшевізувати всю Європу. Таким чином, резюмує провід ОУН, “нам треба й ми мусило вести далі збройну революційну боротьбу”, водночас удосконалюючи її форми і методи [51. С. 121-142].

Уже в червні 1945 р. відділи УПА здійснили низку вдалих нападів на райцентри Галич (10), Яворів (13), Солотвино (13), Делятин (16), Радехів (18), Грималів (21), а також Жаб’є, Яблонів, Ланчин, Яремче, Гощу, Березне, Людвиполь, Корець та інші [49. С. 611]. Ці акції здійснювалися силами не більше сотні: на Галич – сотнею В.Чав’яка-Чорноти, Солотвино – В.Годованця-Холодного. Командуванню УПА вдалося суттєво активізувати дії формувань, особливо восени, коли в результаті скорочення Червоної армії й демобілізації, значна частина військ відійшла із регіону. Лише у вересні вони здійснили 146 помітних акцій, зокрема напад на Коломию (27.09), Отинію

(25.11), Делятин (30.11), Тисменицю (2.12), де було знищено 17 енкаведистів і 30 бійців винищувального батальйону [63. 1995. Ч. IV. Квітень. С. 63].

1945 р. підрозділи УПА здійснили ряд рейдів не лише по території краю, але й за його межі. Власне, ще наприкінці 1944 р. курінь П.Олійника-Енея здійснив рейд на східні терени, який тривав до квітня 1945 р. Улітку того року відбулися рейди на територію Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської областей, а також у Польщу, Словаччину, Румунію. Зокрема, загін “Крути” за 70 діб пройшов рейдом 900 км і дістався до Чорнобиля. За цей час він мав 11 збройних сутичок, але головним його завданням була пропаганда визвольного руху [49. С. 105-106].

Безпрецедентні за масштабами і залученими збройними силами радянських органів відзначилися чекістсько-військові операції радянських органів в першій половині 1946 р., які мали забезпечити проведення виборів до Верховної Ради СРСР. На допомогу військам репресивних органів було кинуте частини Червоної армії. Лише дві 13-та та 52-га армії мали 53 тис. вояків, винищувальні батальйони мали 63 тис. бійців. У тій блокаді проти УПА було кинуте, за свідченнями діаспорних істориків, близько 600 тис. вояків, які брали участь у 1500 боях і зіткненнях з повстанцями (карателі втратили близько 15 тисяч) [228. С. 13-14].

У цій ситуації ставилася вимога докорінної зміни тактики визвольної боротьби. “Становий хребет повстанського руху було зламане, – вважав Ю.Киричук, характеризує ситуацію. Тепер ініціатива повільно, але неухильно почала переходити до радянської влади” [241. С. 199]. У червні 1946 р. УГВР і командування УПА дійшли до висновку про поступову демобілізацію всіх відділів УПА, зміцнити ними мережу ОУН й продовжувати боротьбу силами збройного підпілля методами терористичних акцій та розгорнутої активної пропаганди. Цей процес переформування сил опору тривав до 1949 р., оскільки повстанські відділи в Карпатах перейшли на підпільно-збройні форми боротьби малими боївками лише наприкінці 1948 р.

У постанові проводу ОУН від червня 1946 р. одним з головних завдань визначалося “зберегти від знищення основні революційні сили, як опору визвольної боротьби в час найсильнішого тиску й як керівний осередок визвольної боротьби”. З переходом з повстанської до тактики підпільної боротьби вимагалось спрямувати головні зусилля на широкомасштабну політично-пропагандистську роботу. Відтак усі дії, зокрема й бойові, повинні були мати “виразний політично-пропагандивний характер”. Рекомендовано діяти так, щоб не спровокувати репресій проти мирного населення, а збройні акції в селах де дислокувалися боївки ОУН заборонялися взагалі. В інструкції Р.Шухевича від липня 1946 р. було вказано ліквідувати станичні проводи, перейти цим структурам у глибоке підпілля, підкреслювалося, що “сьогоднішній момент, це тільки момент перестановки сил, це момент переходу з одних форм боротьби в другі” [57. С. 166-169; 9. Т. 17. Арк. 329].

Ці заходи себе виправдали: вони дозволили підпіллю проіснувати ще десяток літ. За даними МВС 1947 р. на західних землях в той час діяло 530 боївок, або 4456 бійців. Лише у другій половині року вони здійснили 538 збройних акцій. Всього ж за рік було зафіксовано 1603 [228. С. 44]. Крім того, у 1947–1948 рр. кілька загонів УПА здійснили рейди до Німеччини і Австрії, зокрема групи М.Дуди-Громенка, В.Щигельського-Бурлаки, С.Голяша-Мара та ін. Їх великою заслугою було те, що вони розголосили по світу правду про український національно-визвольний рух.

Формально УПА, як регулярне військове формування, припинила своє існування 3 вересня 1949 р., коли її командувач Р.Шухевич віддав наказ, за яким усі відділи й штаби тимчасово припиняли свою діяльність як бойові одиниці і органи управління. Але боротьба продовжувалася у стані майже повної децентралізації управління оунівських структур. Крім визначених завдань, у ці роки вони очолили боротьбу проти колективізації села й зуміли надовго затягнути цей процес, зірвати плани радянських органів провести її форсовано, як це було у східній Україні.

Після загибелі 5 березня 1950 р. Р.Шухевича визвольний рух швидкими темпами пішов на спад. Але добре законспіровані групи збройного підпілля ОУН, незважаючи на активні заходи влади, продовжували діяти. Так, у серпні 1951 р. з Тернополя до ЦК КП(б)У повідомляли, що в області існують 47 оунівських груп, які мають вплив на населення шести районів області й чинять опір господарсько-політичним заходам [2. Спр. 805. Арк. 67-68]. Керівництво визвольним рухом очолив заступник Р.Шухевича полковник Василь Кук-Леміш (емдебістам вдалося його захопити за допомогою зрадника 1954 р.).

Сили українського руху опору танули. 10 грудня 1950 р. Львівський крайовий провід ОУН доповідав В.Куку-Лемішу, що в його чотирьох округах (Львів, Сокаль, Золочів і Рогатин) все менше залишається активних підпільників. Про це свідчить таблиця [9. Т. 19. Арк. 66]:

Округи	Кількість людей		
	1948 р.	1949 р.	1950 р.
Львів	250	148	110
Сокаль	310	176	125
Золочів	149	95	14
Рогатин	–	–	104

Разом із міською сіткою у Львівському краї нараховувалося на кінець 1950 р. 430 підпільників.

Існування збройного підпілля в Україні далі турбувало Кремль. Після смерті Сталіна у березні 1953 р. міністр внутрішніх справ СРСР Л.Берія звернув увагу Президії ЦК КПРС на продовження визвольного руху в Західній Україні, подав доповідну записку, в якій пропонував замінити керівництво республіки, дещо змінити у національній політиці. Крім того, він хотів використати ув'язнених сестер С.Бандери для переговорів з провідником ОУН, через арештованого діяча ОУН В.Охрімовича намагався вийти на В.Кука. Але арешт і розстріл зірвали його плани. Захоплення емдебістами В.Кука остаточно дезорганізувало керівництво збройним підпіллям. 1954 р. було відзначено всього 13 акцій та 29 випадків розповсюдження антирадянських листівок. МДБ вважало, що 1955 р. все ще існувало 11 боївків,

та 50 підпільників. Хоча ЦК КП(б)У відзначило, що органи МДБ УРСР “на початку 1956 р. закінчили ліквідацію збройних банд і організованого підпілля українських буржуазних націоналістів”, за даними радянських джерел у 1954–1959 рр. вчинено 156 терористичних актів і замахів” [2. Спр. 77. Арк. 8; Спр. 85. Арк. 248-249]. Отже, Л.Шанковський слушно зауважував, що “в своїй ідейно-політичній офензиві проти більшовизму збройне підпілля досягнуло значних успіхів” [411. С. 670].

На всіх етапах визвольного руху Головне командування УПА і провід ОУН чинили політичний опір тоталітарному режимові шляхом організації широкомасштабної активної ідеологічної роботи, яка набирала рис психологічної війни. Постійними об’єктами були особовий склад повстанських формувань і оунівське підпілля; населення України, насамперед західного регіону, яке підтримувало ОУН–УПА; населення України, яке підтримувало тоталітарний режим; збройні сили противника; Червона армія, війська НКВС і НКДБ, винищувальні батальйони; партійно-радянські органи влади та їх структури. Кожен із цих напрямків мав свої певні особливості у формах і методах, а також у термінах проведення. Були довгострокові політичні акції і, поряд з ними, цілеспрямовані разові психологічні операції (бойкот виборів, зрив мобілізації, боротьба проти колективізації та ін.).

Головними завданнями ідеологічної роботи було: шляхом організованої політвиховної роботи зміцнювати УПА, домагатися консолідації українського народу на базі ідеї боротьби за незалежну Україну, послаблення морального духу збройних формувань противника, нейтралізації ворожої пропаганди, забезпечити визнання українського визвольного руху провідними державами Заходу, викрити тоталітарний режиму, як антинародний, залучити до визвольного руху народи СРСР та населення східноєвропейських країн.

Варто визначити кілька етапів визвольного руху, які впливали на зміст, форми і методи та інтенсивність ідеологічної роботи ОУН–УПА. На першому етапі (лютий–жовтень 1944 р.) головним напрямком її спротиву став

радянський тоталітарний режим, війська Червоної армії та радянські партизани. Уживалися широкі заходи до зміцнення УПА піднесення її авторитету серед українського народу. Наступний відрізнявся акціями спрямованими на зрив мобілізації та перепис населення, підривання морального стану радянського адміністративного апарату. Після закінчення війни важливе місце зайняла пропаганда серед військ Львівського і Прикарпатського округів.

Переломним моментом психологічної війни проти режиму став червень 1946 р., коли провід ОУН прийняв рішення про перехід від повстансько-партизанської тактики боротьби до підпільно-диверсійної. На перший план виступила політико-пропагандистська ідеологічна робота. Саме на цьому етапі здійснено низку рейдів відділів УПА з метою ідеологічного впливу на населення України та сусідніх країн. У подальшому цю роботу провадили на край Закордонні частини ОУН закордонне представництво УГВР, а також залишки підпілля в регіоні. У доповідній записці для ЦК КПУ один з його відділів 18 вересня 1959 р. відзначав, що за останні чотири роки органами держбезпеки виявлено 183 націоналістичні організації і груп, а притягнуто до відповідальності 1879 осіб. За цей час вчинено 5500 випадків виготовлення і розповсюдження антирадянських документів [З. Спр. 85. Арк. 247-256].

Для проведення ідеологічної та політико-виховної роботи ОУН і УПА мали свої незалежні структури, пропагандистські відділи. В органах пропаганди проводу ОУН в регіоні працювали досвідчені П.Дужий-Дорош, Й.Позичанюк-Шугай, О.Безпалко-Остап, Л.Гайовська-Рута, редактор журналу і автор численних праць М.Прокоп-Володимир, керівник підпільної радіостанції і редактор “Українського перця”, автор багатьох теоретичних праць Я.Старух-Стяг та інші. Безпосередньо в політвиховних структурах і органах пропаганди УПА плідно діяли П.Федун-Полтава – керівник Головного осередку пропаганди і начальник політвиховного відділу Генштабу УПА (1946–1949), який змінив на цій посаді загиблого в Бишках на Тернопільщині

1945 р. Я.Бусела-Галину. Політвиховною роботою в групах і округах УПА керували Д.Маївський-Тарас, С.Слободян-Клим, П.Степанченко-Бистрий, головним редактором військово-політичних видань УПА був М.Дужий-Вировий. Одним із головних ідеологів збройної боротьби, автором багатьох праць, сотником-політвиховником УПА був О.Дяків-Горновий. Неможливо обійти увагою видатного діяча в галузі пропаганди, головного ілюстратора повстанських видань і автора проектів військових відзначень і біфонів Ніла Хасевича-Бея. Загальне керівництво ідеологічної роботою в ОУН здійснювали її політоргани, а в УПА – штатний апарат. Наприклад, у групі УПА-Північ, або УПА-Захід ці четверті відділи мали 20–30 працівників, у окрузі – до 10, у відділі – 3–5.

У протистоянні з комуністичною ідеологією та радянською тоталітарною системою ОУН–УПА застосовували багато дієвих форм і методів боротьби, але основною слід вважати друковану пропаганду, яка ґрунтувалася на традиціях галицького суспільства і розвинутій матеріально-технічній видавничій базі. “Підпільна публіцистика – це яскравий доказ великої зрілості підпільних авторів у ставленні проблем, їх розв’язуванні, в підході до різних життєвих питань українського народу або питань української визвольної боротьби, – відзначав зміст і масштаби друкованої пропаганди УПА Л.Шанковський. – Щодо кількості і якості підпільних видань український рух побив усі рекорди й порівняння з іншими рухами резистансу на свою користь” [411. С. 671].

У сфері пропаганди працювали сотні фахово-освічених працівників – журналістів, видавців, спеціалістів друкарства. Їх зусиллями, за далеко неповними підрахунками Л.Шанковського у 1944–1950 рр. видано 21 назву газет і журналів, 60 найменувань брошур і книг, 81 листівку [221. С. 671]. Він вважав, що це лише половина виявлених видань. Лише за документами архіву СБУ автором дослідження виявлено 34 найменування підпільних газет і журналів та більше ста найменувань книг і брошур. Деякі з них мають досить

великий обсяг “Причинки до ідеології ОУН” – 198 стор. машинописного тексту, “До питання нашої політико-пропагандивної роботи” – 106 стор., “Історія України” Я.Старуха – 230 [9. Т. 10. Арк. 1-305; Т. 13. Арк. 1-250].

УПА та оунівське підпілля мало десятки добре облаштованих друкарень з чималим запасом паперу. Газети, журнали, брошури, листівки друкувалися на американських друкарських педальних машинах, розміщених у схронах на великій (до трьох метрів глибин). Уживали також звичайні друкарські машинки. Друковану продукцію таємно вивозили у визначені місця, звідки її забирали кур’єри. Зокрема, журнал “Ідея і чин”, редакторами якого були почергово Д.Маївський, М.Прокоп, П.Дужий, а співробітником Й.Позичанюк, виходив накладом 5–10 тис. примірників. Авторство статей часто належало Р.Шухевичу, П.Федуну, Я.Буселу, М.Дужому та іншим.

Найвідомішими друкарнями були: ім. С.Петлюри (Крайовий провід ОУН “Захід-Карпати”), ім. К.Савура і у м.Межиріччі (Провід ОУН на Північно-західних українських землях), “Воля народам” (УПА-Захід), ім. Арсенича (“Захід-Карпати”), ім. П.Голояда (Крайовий провід “Поділля”), а також друкарні групи УПА “Карпати-Захід”, Бережанського, Новосільського та в с.Озеряни Скала-Подільського (1943–1946) надрайонних провідів ОУН на Тернопільщині та інші.

У ході військово-чекістських операцій та інших заходів радянські органи постійно прагнули ліквідувати видавничі осередки УПА й ОУН. У своїх звітах керівництво західноукраїнських областей обов’язково відзначало кількість знешкоджених друкарень. У серпні 1944 р. з Рівного повідомляли про ліквідацію друкарні і захоплення 11 радіоприймачів [1. Спр. 928. Арк. 79]. Тоді ж із Тернополя інформували про вилучення 1,2 т газетного паперу і шести радіоприймачів [1. Спр. 930. Арк. 192]. Начальник СМЕРШ 1-го Українського фронту повідомив М.Хрущова про ліквідацію влітку 1944 р. відразу чотирьох підпільних друкарень і вилучення 10 друкарських машинок [1. Спр. 928. Арк. 63]. У лютому 1945 р. у Рівненській області було

розгромлено п'ять друкарень, а у Станіславській – чотири й захоплено 16 друкарських машинок, 16 радіостанцій і 9 радіоприймачів [1. Спр. 923. Арк. 1; Спр. 1697. Арк. 7-8]. У лютому 1947 р. М.Слонь повідомляв М.Хрущова про те, що в Станіславській області за 1946 р. у підпільників вилучено 39 друкарських машинок і 23 радіоприймачі [1. Спр. 4974. Арк. 46].

Але підпільні видання продовжували виходити, зокрема в друкарні ім. К.Савура до 1952 р., ім. Я.Старуха, Новосільського проводу ОУН до 1952 р., під Львовом до 1954 р. Наклад видань був надзвичайно великим В одному із звітів відділу пропаганди осередку на ПЗУЗ за 1947 рік, віднайденому в архіві Служби безпеки України, доповідалося, що за цей період одержано 78 найменувань різних видань у кількості 47 тис. примірників, які розповсюджені на теренах, де проживають 207 тис. населення. В іншому суспільно-політичному звіті надрайонний провід із Шумська повідомляв центр, що ним у трьох районах розповсюджено більше 100 тис. примірників різної літератури. Того ж року із м.Щирець під Львовом провідник ОУН інформував, що у вересні–жовтні ним отримано і розповсюджено близько 4000 примірників листівок і брошур [9. Т. 73. Арк. 35, 40, 44, 77-86].

Повстанські підпільні видання були чи не єдиним джерелом правдивої інформації як для бійців УПА, так і місцевого населення. Вони користувалися широкою популярністю. “Кожна наша листівка, – писав 1945 р. П.Федун-Полтава, – кожне наше пропагандивно-революційне видання, розповсюджене нами... це далекобійне стрільно, вистрілене нами в глибокий тил ворога... Дія цього стрільна в пропагандивному відношенні не менш ефективна від дії справжнього динамітного стрільна: кожне наше революційне видання, відчиняючи підсовецьким людям очі на всю злочинність большевицької системи, закликаючи їх до активної боротьби проти большевицьких гнобителів,.. знищує, так би мовити, “живу силу” противника – відбирає йому людей” [344. С. 361].

Ідеологічну та політвиховну роботу серед повстанських формувань проводили спеціальні структури в частинах, загін політвиховників, а також оунівський актив. Слід зауважити, що більшість командирів УПА були членами ОУН, а партійний прошарок в армії складав близько 50%. Політвиховна робота в армії ставила за мету формування в особового складу високого морально-політичного духу. Досягненню цього сприяли національна свідомість, релігійність та висока освіченість бійців і командирів УПА. Курс політичної освіти проходили всі повстанці, для чого відводилося 20% часу від військового вишколу. На заняттях читалися лекції з історії України, ОУН, роз'яснювалися завдання національно-визвольного руху. Широко використовувалися хорівий співи повстанських пісень патріотичного змісту. Розповсюджувалися газети, журнали, брошури. Популяризувалися героїчні вчинки однополчан, повідомлення про нагородження бійців і командирів.

В одному з наказів командир групи УПА на Волині “Турів” наприкінці 1943 р. наголошував: “Всім політкерівникам, і війська, і запілля провести інтенсивну роботу над політичною освітою у війську, запілля, в народі... Всі політичні керівники, весь політично вироблений актив – на фронт політичного навчання війська, робітників запілля, народу. Приготовитись до остаточної і політичної, і збройної розгри з імперіялістами за Вільну Українську Державу” [8. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4].

Регулярно визначалася й доводилася до підрозділів тематика політзанять, усної пропаганди. Особлива увага приділялася розповсюдженню повстанських видань – газет, журналів, брошур і книг. Так, політичний референт ВО “Заграва” у черговому звіті повідомляв вищі органи, що протягом жовтня 1943 р. він отримав примірників видань: “До зброї” – 16900, “Вільна Україна” – 2850, “Інформатор” Ч. 20 – 2100, звернення “Український народі” – 2400, звернення “Красноармейці” – 800, Розпорядження командування УПА – 10000, “Ідея і Чин” – 79, звернення “Добровольці”, “Сини Туркменії”, “Козаки, Башкири, Калмики, Удмурти” – 2000, книги і брошури: “Історія України” –

100, “Україна і Росія” – 150, “Симон Петлюра” – 80, “Боротьба з Москвою” – 165 та ін. У розділі про розіслану літературу по сотнях і чотирьох районах Рівненської області значилося, що зокрема видання “Інформатор” Ч. 19 розповсюджено близько 7000 примірників, звернення “Український народ” – 2200, “Ідея і чин” – 1100, “Вільна Україна” – 2350, та ін. [8. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1-9].

Вагомий внесок у виховання українських патріотів зробило греко-католицьке духовенство. Зазвичай, для духовної опіки вояків УПА користувалася послугами парафіяльних священників з тих місцевостей, де дислокувалися її курені і сотні. Водночас у складі армії були й польові капелани, які благословляли вояків на успіх у боротьбі з ворогами, відправляли Служби Божі у недільні та святкові дні, сповідали і причащали бійців та командирів, освячували місце постою, підтримували поранених, проводжали в останню земну дорогу полеглих. Зокрема, в групі УПА-Північ діяли військові священники о.Даміян, о.Іларіон, о.Михайло Мисечко, о.Полієвкт Скрипник. Найвідомішими в групі УПА-Захід були капелани о.Роман, о.Андрій і о.Кадило (Василь Шевчук). Колишній повстанець із сотні М.Дуди-Громенка Іван Кривуцький у спогадах писав, що о.Кадило був капеланом куреня М. Савченка-Байди на Перемищині військової округи “Сян”. Він обслуговував духовною опікою чотири сотні, а також навколишні українські села. Зокрема, Великодню Службу Божу 1946 р. у Володському лісі для 600 повстанців і 1000 місцевих жителів. Водночас у кожній сотні організував добірні хори, які співали Служби Божі, панахиди та давали концерти. Захоплений карателями, священник був страчений поляками у вересні 1946 р. в Ряшівській тюрмі [224. С. 17, 39-41].

Підсумками цієї широкомасштабної роботи можуть послужити красномовні характеристики вояків УПА, дані представниками протилежних сил. “Безстрашні командири і бійці УПА виписали на її прапорах ряд бойових чинів, що золотими буквами запишуться в історію української зброї, –

вказав у наказі з нагоди п'ятої роковини УПА її командувач Р.Шухевич. – Караюча рука бійця УПА досягає навіть найчільніших представників окупантів, як то: шефа штабу СА Люце, командувача 1-го українського фронту Ватутіна чи заступника міністра збройних сил Польщі Сверчевського. Відділи УПА неодноразово здобували районні центри, вривалися в обласні центри, далекими рейдами міряли свої і чужі землі, засідками та наскоками турбували ворога й не давали йому можливості реалізувати плани винищення Українського Народу. Імена Різуна-Грегота, Яструба, Ясеня, Сторчана, Прута, Коника, Перемоги, Хріна понесли славу української зброї далеко поза межі України” [122. С. 221]. Характеристику воякам УПА з іншого боку, за змістом недалеко від попередньої, висловлював 1945 р. нарком Л.Берія. Його син Серго згадував, як після поїздки до Львова він доповідав батькові: “Надзвичайне враження справили на мене захоплені повстанці. Багато з них були моїми ровесниками. Освічені, переконані в своїй правоті молоді люди. Нерідко серед них зустрічалися студенти... Коли я розповів про побачене в Західній Україні батькові, він відреагував так: “А чому ти дивуєшся? Ці люди воюють за самостійну Україну. І в Грузії було так, і в будь-якому іншому місці буде. Зброєю на свій бік їх не залучиш” [387. С. 272].

Слід звернути увагу також на висловлювання останнього командувача УПА Василя Кука, який провів у її лавах 12 років (від перших днів існування). Про моральний дух своїх бійців і командирів він писав: “Революційно-повстанська боротьба 40–50-х років мала могутній вплив на подальший розвиток нашого народу. У цій боротьбі виховувався і сформувався новий тип людини – людини-борця, месника й оборонця народу. Створився духовно спаяний моноліт революціонерів-патріотів, об'єднаних незламною вірою у святість виборюваної справи. За свою Правду, за Волю, за незалежну Українську державу герої завжди і кожночасно були готові на найбільші зусилля, жертви й на саму смерть. Героїзм став масовим явищем, нормою щоденного життя не лише повстанців, але й усіх українців взагалі. Нарід

випростався, гордо підніс голову, почувся господарем на власній землі, сміливо боронив законні права та не дозволяв наїзникам закріплюватися на теренах” [224. С. 5].

Велике значення на першому етапі протистояння режимові у 1944–1945 рр. надавалося ідеологічній роботі, скерованій на особовий склад Червоної армії і радянських партизан. Уже в жовтні 1943 р., невдовзі після того, як на території Волині і Полісся з’явилися партизанські з’єднання Ковпака, Федорова, Маликова та інші, Головне командування видало листівку – звернення “Червоні партизани!”. У ній схвалювалася їх боротьба проти німецьких окупантів і в той же час попереджалося, що на зміну одного тоталітарного режиму повертається більшовицький. Вказуючи на голодомор 1932–1933 рр., масові репресії в Україні, командування УПА наголошувало, що “кремлівські імперіалісти такі самі вороги народу, як і берлінські”, воно закликало єднатися з народами, які розгортають боротьбу за вільне життя і самостійні національні держави. Листівка була видрукувана в друкарні УПА “Воля народам” [49. С. 308]. У іншому зверненні до партизан за підписом Революційного комітету Поневолених народів Східної Європи та Азії відзначалося, що український народ бореться за державну незалежність і закликає всі інші народи на руїнах “більшовицької тюрми народів” побудувати свої держави й забезпечити волю народам і волю людині [40. С. 230-235].

Коли частини Червоної армії вступили на західноукраїнські землі, їх зустріли тисячі написаних яскравими фарбами гасел на парканах, стінах будівель: “Геть сталінську кліку!”, “Смерть Гітлеру і Сталіну – винуватцям народного горя!”, “Хай живе народна влада!”, “Хай живе вільна Росія без сталінського терору!”, “Геть більшовицькі колгоспи. Землю селянам!”, “Геть поліцейських бузувирів Гімлера та Берію. НКВД – на фронт!” та багато інших. У ті часи в СРСР за такі гасла розстрілювали, отож на червоноармійців вони справляли неабияке враження [241. С. 95]. Крім всього серед бійців, насамперед українців, розповсюджувалися численні листівки: “За що бореться

УПА?”, “Лист колгоспників України до ката народів Й.Сталіна”, “Пораненому бійцю. Дорогий брате!”, “Брати червоноармійці!” та інші. В останній з них підкреслювалося, що повстанці і вояки Червоної армії “сини одного народу і однієї землі. Нас з вами однаково вішали і стріляли гестапівці і сталінські кати... Ми хочемо жити у вільних, приятних самостійних країнах без гітлерівської і сталінської терористичної диктатури”. Червоноармійців закликали не застосовувати зброю проти повстанців [49. С. 316-317].

Після закінчення війни, коли війська Червоної армії заповнили землі Західної України і влада намагалася використати їх проти визвольного руху, пропаганда і агітація серед червоноармійців набрала особливо великих масштабів. 20 серпня 1945 р. Головний осередок пропаганди УПА надіслав у всі свої структури спеціальну інструкцію, яка рекомендувала, крім розповсюдження повстанських видань, вести широку усну пропаганду. Визначалися основні напрямки пропаганди: викривати сталінський тоталітарний режим, його злочини проти українського та інших народів, доносити правду про важке становище радянського народу, переконувати їх, що все можна змінити шляхом ліквідації режиму. Водночас командування УПА розпорядилося із полоненими червоноармійцями поводитися ввічливо, проводити з ними політичну роботу, забезпечувати пропагандистською літературою й відпускати до своїх частин. У лютому–березні 1944 р. начальник СМЕРШ 1-го Українського фронту генерал Осетров писав М.Хрущову, що “ОУН–УПА активізували націоналістичну пропаганду серед військовослужбовців частин Червоної армії”. Він інформував про те, що повстанці і підпільники широко розповсюджують листівки, засилають молодих красивих жінок до червоноармійців, які проводять антирадянську пропаганду і роздають націоналістичну пресу. Захоплених у полон червоноармійців агітують проти влади, забезпечують літературою й відпускають. Він наводив конкретні факти, коли були відпущені офіцер і

шестеро солдатів з 24-го стрілецького корпусу, троє бійців з 1-го гвардійського корпусу та ін. [1. Спр. 930. Арк. 44-49, 145-148].

28 грудня 1945 р. начальник політуправління ПрикВО Л.Брежнєв доповідав М.Хрущову, що в частинах округу широко розповсюджуються листівки, оунівці ведуть актирадянську агітацію, особливо в Станіславі (в 223 зенітно-артилерійському полку в один день вилучено 40 друкованих листівок, Калуші, Войнилові та ін.; у с.Гошів це робила настоятелька жіночого монастиря. В результаті такої пропаганди спостерігається зміна переконань солдатів. 30 з них, призваних із Тернопільської та Станіславської областей, дезертирували [1. Спр. 2958. Арк. 1-20]. Серед документів архівів та спогадів колишніх повстанців наводиться чимало прикладів, коли червоноармійці й навіть командири відмовлялися брати участь у каральних акціях, вели себе пасивно, чи навіть допомагали повстанцям. Були випадки переходу їх на бік повстанців. Пересвідчившись, що фронтові частини не годяться для боротьби з визвольним рухом, у другій половині 1946 р. Москва частково вивела їх за межі регіону, частково розформувала та замінила іншими, з Росії. Отже, можна вважати, що пропагандистська робота ОУН–УПА мала певні успіхи у цій ділянці. Хоча, слід визнати, в результаті злочинних дій військовослужбовців Червоної армії стосовно мирного населення, сталося чимало випадків знищення повстанцями солдатів і офіцерів.

Важливою ділянкою ідеологічної роботи була пропаганда ідей визвольного руху серед місцевого населення, яка мала формувати патріотичні почуття, готовність надати моральну і матеріальну підтримку збройній боротьбі з окупантами. З цією метою розповсюджувалися видання ОУН–УПА; в місцях постою, а особливо у ході рейдів проводилися мітинги, колективні бесіди з населенням. Опрацьовано спеціальні тематики для ведення пропаганди та агітації серед різних прошарків суспільства. Водночас велася пропаганда, розрахована на представників інших національностей. Пропагандистський вплив скеровано також на українців східних областей

УРСР, видано ряд звернень, які розповсюджувалися на Придніпрянщині. Особливо успішною була акція в період голоду 1946–1947 рр. За підрахунками Л.Шанковського, тоді у Західну Україну, де були гарні врожаї, у пошуках хліба, незважаючи на перепони влади, потоком йшли голодуючі. І.Грушецький у червні 1946 р. писав до ЦК КП(б)У: щодня в райони Львівської області прибувають по 100–400 осіб [1. Спр. 3940. Арк. 40-42]. У серпні того ж року ЦК КП(б)У констатував, що у червні–липні органи МВС зняли лише із товарних поїздів 160 тис. осіб, які намагалися потрапити в західні області [1. Спр. 3940. Арк. 45-46]. Збройне підпілля розгорнуло кампанію допомоги українцям зі сходу, закликала населення регіону поділитися продовольством. Водночас розповсюдило серед придніпрянців видане величезним накладом “Слово до братів українців з ОСУЗ і”, в якому роз’яснено причини голоду як наслідок панування антинародного режиму, а також відозви “Всі на допомогу голодуючим братам-українцям”, “До української молоді східної України” та інші [411. С. 673].

Пропагандисти відділу Головного командування УПА організували низку акцій, спрямованих на вплив серед народів СРСР: росіян, білорусів, грузинів та інших. У зверненнях до них містилися заклики до спільної боротьби за розвал СРСР і побудову національних самостійних держав. Зверталася увага і на військовиків тих національностей, яких чимало служило в частинах НКВС, НКДБ, Червоної армії, та дислокувалися в Західній Україні. Наголос робився на національні проблеми, брутальне ставлення до цілих народів, наочним прикладом чого були масові депортації чеченців, кримських татар, калмиків, інгушів та інших.

Відчутного удару по тоталітаризму завдали великі політичні акції ОУН–УПА. Однією з перших була психологічна операція з метою зірвати мобілізацію до війська восени 1944 р. 11 серпня 1944 р. провід ОУН видав інструкцію, в якій наголошувалося: “Вести боротьбу проти мобілізації у Червону армію. 1. Шляхом подання фальшивих списків. 2. Масові неявки у

збірні пункти. 3. Організація втеч. 4. Листівками” [10. Оп. 1. Спр. 70. Арк.5]. Результати цієї акції висвітлено у другому розділі цієї праці, тому обмежимося лише зауваженням, що внаслідок пропаганди призовники йшли у ліси цілими селами.

Попереджені про широкомасштабні акції бойкоту і зриву виборів 1946 р. до Верховної Ради СРСР радянські органи зосередили військові гарнізони у великих селах. Незважаючи на труднощі, ОУН–УПА розгорнули широку пропагандистську роботу. Було видано кілька листівок, зокрема “Україна проти сталінських виборів”, відозва ОУН “Українці!”. Були проголошені заклики, для використання їх у листівках, на транспарантах, або на стінах будівель: “Сталінські вибори – це глум над демократією! Геть такі вибори! Ні один не йдемо до виборів!”, “Шляхом повного бойкоту перетворім день виборів у всенародний протест проти поневолення України кремлівськими імперіалістами!”, “Хто голосуватиме за сталінських депутатів, той допомагає поневолювати Україну!”. Окремі заклики звернено до селян, колгоспників, робітників, інтелігенції, української молоді, червоноармійців, переселенців з Польщі. Лише у м.Щирець на Львівщині виготовлено і розповсюджено 3000 листівок такого змісту [9. Т. 13. Арк. 49].

Набула розголосу шкільна акція збройного підпілля 1947 р., спрямована проти набору школярів до ФЗУ на сході, залучення їх в комсомольські, піонерські організації, проти політизації та русифікації шкіл. З цією метою видано велику кількість листівок, зокрема “Слово до учителів, братів із східних областей України”, яких чимало надіслано до західного регіону. В архівах виявлено багато свідчень про цю акцію. Наприклад, звіт надрайонного провідника з м.Щирця на Львівщині, який повідомляв, що, лише у місцевій школі розповсюджено 40 листівок для учителів і 103 – для шкільної молоді [9. Т. 73. Арк. 40]. Зокрема, вчителям і директорам шкіл наказувалося: не використовувати на уроках читанки і вірші, які прославляють Сталіна та радянську владу, вивчати лише українські народні пісні, припинити атеїстичну

пропаганду, не допускати створення комсомольських та піонерських організацій, а отже, виховувати патріотів України. Водночас попереджали про сувору відповідальність за недотримання цих вимог [1. Спр. 1716. Арк. 4-4зв.]. Того року лише на Львівщині органам МДБ вдалося викрити шість молодіжних націоналістичних організацій в середніх школах, які виготовляли й розповсюджували антирадянські листівки та здійснили кілька терористичних акцій, зокрема у с.Сілець Велико-Мостівського району [1. Спр. 4972. Арк. 100-102].

В радянських джерелах можна зустріти чимало загадок про вбивство вчителів сільських шкіл оунівськими боївками. Щоправда, у звітах областей про втрати вчителі майже не згадуються. Зауважимо, що у розпорядженнях і вказівках керівних органів ОУН–УПА щодо прибулих педагогів постійно наголошувалося, зокрема Львівським обласним проводом ОУН у січні 1945 р.: “Встановити тісні зв’язки з вчителями із Східної України, виховувати їх, готувати до вступу в ОУН і дотримуватися дружніх взаємовідносин” [9. Т. 17. Арк. 291]. Серед документів із фронтів НКДБ виявлено донесення агента “Сокола” від 17 липня 1945 р., який доповідав, що до підпілля надійшли вказівки Львівського обласного проводу, серед яких є вимоги: “Стежити за діяльністю шкіл... Із східняками на селі (а ними були виключно вчителі – авт.) звертатися як можна ліпше, допомагати їм в національному дусі” [9. Т.19. Арк. 45].

Активною агітацією та з виданням численних листівок, бюлетнів пропаганди та інформації ОУН супроводжувалася акція проти колективізації 1947–1949 рр. У листівці “Українські селяни!” висловлено заклик: “Не вступайте до колгоспів, хоч би як скаженів і що не робив ворог! Знайте одне: Сибір – це каторга і голод для частини людей, колгоспи – це каторга, голод і смерть для всіх!” [372. С. 189]. У листівці “Геть сталінські колгоспи!”, розповсюдженій на Волині, розповідалося про голод 1932–1933 рр., стверджувалося, що колгоспна система безперспективна, що селянин має

право на власну землю [373. С. 159]. В іншій листівці 1949 р. відзначалося: “УПА і революційне підпілля широко підтримують західноукраїнське селянство в його боротьбі проти більшовицької колективізаційної акції. Саме завдяки цій підтримці західноукраїнське селянство до сьогодні ще не сколективізоване” [49. С. 334]. Дійсно, завдяки протидії селянства і збройного підпілля, владі не вдалося форсувати колективізацію, і вона розтягнулася на кілька років.

Слід відзначити також такі важливі політичні акції, як збір матеріалів і документів про злочини комуністичного режиму проти українського народу від 1947 р., оприлюднені закордонним представництвом УГВР, а також акцію проти депортацій українського населення у віддалені райони СРСР, чому присвячувалася низка листівок та інструкцій.

Підсумовуючи політичний спротив та ідеологічну боротьбу, психологічні акції ОУН–УПА проти радянського режиму, слід відзначити їх головні позитивні вартості: ефективний вплив на бійців УПА та місцеве населення; певний вплив на особовий склад Червоної армії, винищувальних батальйонів та військовиків національних меншин; широкий фронт політвиховної та ідеологічної роботи, який охоплював широкі верстви суспільства в Україні та помітні – за її межами; успішна протидія комуністичній пропаганді. Все це зумовило довголітню боротьбу проти утвердження в західних землях тоталітарного режиму, гальмувало заходи влади щодо повної радянізації краю.

ВИСНОВКИ

У результаті археографічних пошуків та історіографічних узагальнень дослідження дисертант дійшов до наступних висновків:

1. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях, який організаційно і політично сформувався в умовах польського колоніального режиму в 1920–1930-ті роки, набув найбільшого розмаху та активності під час і після Другої світової війни, коли перейшов до збройної боротьби проти нацистських окупантів та радянського тоталітарного режиму.

2. Організатором, керівником та ідейним натхненником руху опору і його головного чинника – Української Повстанської Армії стала Організація Українських Націоналістів, провідною програмою якої була, за висловом провідника ОУН С.Бандери “боротьба за визволення України, змагання за Самостійну Соборну Українську Державу”, й при цьому “спиратися тільки на власні українські сили, на власну боротьбу і постійну готовність до самооборони” [153. С. 44, 47].

3. Довготривалість, активність і масштабність визвольного руху забезпечила УПА, яка набрала риси регулярної армії з усіма її ознаками, та збройне підпілля ОУН, при масовій підтримці українського народу. “УПА була речником збройного спротиву, –відзначав її начальник Генерального штабу полковник (згодом генерал-хорунжий) М.Омелюсік, – авангардом народу в боротьбі проти окупантів” [138. С. 57].

4. Бойова діяльність УПА відзначалася високим ступенем воєнного мистецтва, а її бійці і командири в боях виявляли патріотизм, жертвність, велике завзяття, що було результатом добре організованої і поставленої політико-виховної роботи та вишколу. Блискучу характеристику УПА дав патріарх Йосиф Сліпий у зверненні до вірних у жовтні 1952 р. з нагоди її десятиріччя: “Коли після закінчення війни світові потуги брatalися на руїнах і

горах трупів, коли безбожницька імперія почала відбудовувати свою розхитану невільницьку систему національного і соціального поневолення, Українська Повстанська Армія ще довгі роки бореться, рятуючи незаплямоване ім'я свого народу і право визнавати і прославляти Бога-Творця. Вона жертвою свого життя та крові освятила українську землю і стала добримом та заповітом для майбутніх поколінь” [100. 1992. 27 серпня)].

5. У ході довготривалої боротьби, в залежності від обставин і умов, УПА змінювала тактику, форми і методи бойової діяльності – від дій крупними частинами, великими операціями до партизансько-диверсійної тактики малих самостійних загонів і збройного підпілля ОУН, розгортаючи широкомасштабну пропагандистську діяльність.

6. Хоча штаби радянського партизанського руху і розвідувальні групи НКВС інформували керівництво СРСР про наявність у західному регіоні “націоналістичних банд” антирадянського спрямування, масштаби й активність національно-визвольного руху в західному регіоні України, його розмах і організація, наявність чітко структурованих формувань на зразок регулярного війська, виявилися для радянського керівництва неочікуваними.

7. Відтак, у першому періоді боротьби з ОУН–УПА радянський тоталітарний режим намагався зусиллями, головним чином, репресивних сил: частинами внутрішніх військ НКВС, структурами СМЕРШ військ 1-го і 4-го Українських фронтів, з'єднаннями радянських партизан та винищувальними батальйонами ліквідувати визвольний рух і зазнав невдачі. Саме 1944-й та перша половина 1945 р. стали періодом найбільшого підйому визвольної повстанської боротьби і організаційного зміцнення Української повстанської армії.

8. З метою знекровити визвольний рух та підірвати опір УПА й ізолювати від резервів влада здійснила низку акцій: майже поголовну мобілізацію до війська, ретельний перепис населення, широкомасштабну кампанію масових депортацій, виселення у віддалені райони СРСР сімей повстанців і

підпільників, політично “неблагонадійних” осіб та насильну колективізацію селянства.

9. Спільно із силовими методами боротьби з ОУН–УПА режим широко застосовував політичні акції: ідеологізацію усіх сфер духовного життя: культури, освіти і науки, ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви та впровадження підвладної Кремлю Російської православної церкви.

10. Для утвердження панування у краї тоталітарний режим широко застосовував кадрову політику: керівниками партійних, радянських, культурно-освітніх і господарських структур були майже виключно працівники, надіслані з східної України й Росії. Місцевим вихідцям довірялися лише низові посади. Шляхом включення місцевого населення в партійне і комсомольське будівництво, висування на малозначні посади, влада намагалася утворити соціальну опору насамперед серед селянства та інтелігенції.

11. Довготривалий, протягом більше десяти років, опір українського народу, формувань УПА і збройного підпілля ОУН радянському тоталітарному режимові мав величезне історичне значення:

– він засвідчив світові непоборне прагнення українського народу до незалежності, допоміг виходу української проблеми на міжнародну арену, адже за висловом італійського історика Дж. Боффа, після війни “майже вся західна частина СРСР, яка прилягала до кордону, палала у вогні герильї. Її основними вогнищами були Західна Україна і Прибалтійські республіки” [119. С. 62-63]. Щоправда, Захід, захоплений внутрішніми проблемами, байдуже сприйняв визвольну боротьбу в Україні;

– боротьба ОУН–УПА, слушно зауважував С.Бандера “найвиразніше ставить українські визвольні змагання перед цілим зовнішнім світом і перед іншими підсовецькими народами.., виконує ролю першої лінії і головного бастиону в цілому самостійницькому, протибольшевицькому фронті” [157. С. 54]. Вона надихала інші народи Східної Європи до антикомістичного

спротиву у 50–60-ті рр. ХХ ст. (Східна Німеччина 1953 р.; Угорщина 1956 р.; Чехословаччина 1968 р.);

– незважаючи на поразку у збройній боротьбі з тоталітарним режимом в СРСР, український визвольний рух у моральній площині не був подоланий, він закарбував у свідомості народу самостійницькі державницькі ідеї ОУН–УПА, які проявилися в опозиційному, рухах 1960–1980-х років і сприяли відновленню незалежності України на початку 1990-х. Ще у 1953 р. М.Омелюсік наголошував: “Вага (УПА – авт.) більше моральна та політична, ніж збройна” [138. С. 37];

– довготривала і широкомасштабна боротьба народу під проводом ОУН–УПА засвідчила про наявність суттєвих слабкостей радянського режиму в Україні й нездатність подолати опір чисто силовими методами. Результат боротьби за власну державу за умов консолідації української нації на ідеях самостійності міг бути й іншим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВИ

Центральний державний архів громадських об'єднань України:

1. Ф. 1, оп. 215. Центральний комітет Компартії України.
2. Ф. 1, оп. 24.
3. Ф. 1, оп. 16. Особлива папка ЦК КП України.
4. Ф. 62. Український штаб партизанського руху.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України:

5. Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях.
6. Ф. 3836. З'єднання Західних груп УПА “УПА-Захід”, 1942–1945.
7. Ф. 3837. З'єднання Південних груп “УПА-Південь”, 1942–1945.
8. Ф. 3838. З'єднання Північних груп “УПА-Північ”.

Державний архів Служби безпеки України:

9. Спр. 372. Збірник документів про структуру і антирадянський характер діяльності ОУН і УПА за 1943–1954 рр.

Державний архів Львівської області:

10. Ф. 3. Львівський обком Компартії України.

Державний архів Тернопільської області:

11. Ф. П. 1. Тернопільський обком Компартії України.

Державний архів Рівненської області:

12. Ф. П. 400. Рівненський обком Компартії України.

Державний архів Волинської області:

13. Ф. П. 1. Волинський обком Компартії України.

Державний архів Чернівецької області:

14. Ф. П. 1. Чернівецький обком Компартії України.

Державний архів Івано-Франківської області:

15. Ф. П. 1. Івано-Франківський обком Компартії України.

Російський державний архів суспільно-політичної історії:

16. Ф. 17, оп. 125. Головне управління пропаганди і агітації ЦК КПРС.

17. Ф. 69. Центральний штаб партизанського руху.

Державний архів Російської Федерації:

18. Ф. 9478. Управління внутрішніх військ НКВС.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

19. Андрусин Г. П'ять документів до історії національно-визвольної боротьби на Львівщині (1944–1947) // Україна в минулому. Вип. 3 – Київ; Львів, 1993. – С. 55-68.

20. Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів 1941–1956 рр. – Б/м. 1956. – 15 с.

21. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 2. Документи. – Київ, 1994. – 686 с.

22. Бондаренко Костянтин. Ще один документ з часів боротьби УПА // Україна в минулому. Вип. VII. – Київ; Львів, 1995. – С. 152-162.

23. Декларація Проводу Українських націоналістів після закінчення другої Світової війни в Європі // Визвольний шлях. – 1970. – Кн. 3. – 360-371.

24. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 1. 193–1945 рр. / Відп. ред. Ю.Сливка – Львів, 1996. – 750 с.
25. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947 рр. / Відп. ред. Ю.Сливка – Львів, 1998. – 540 с.
26. Заява закордонного Представництва УГВР проти знеславлювання українського визвольного руху // Визвольний шлях. – 1986. – Кн. 7. – С. 789-792.
27. Звернення воюючої України до всієї еміграції // Визвольний шлях. – 1970. – Кн. 3. – С. 374-383; 1979. – Кн. 11. – С. 1257-1266.
28. Звернення Проводу ОУН до української громадськості [з приводу 30-річчя УПА] // Визвольний шлях. – 1972. – Кн. 10-11. С. 1091-1096.
29. Звернення Проводу ОУН до української громадськості у десятиріччя з дня смерті сл. п. Степана Бандери // Визвольний шлях. – 1969. – Кн. 10. – С. 1092–1097.
30. Кокін А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. – Київ, 2000. – 214 с.
31. Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – Київ, 1991. – 476 с.
32. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т.2. 1941--1976. – Київ, 1977. – 1022 с.
33. Косик Володимир. Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 3. – Львів, 1999. – 382 с.
34. Косик Володимир. Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 4. – Львів, 1998. – 384 с.

35. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов. Т. 6. – Москва, 1972. – С. 124–129.
36. Культурне життя в Україні: Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939--1953. – Київ, 1995. – 748 с.
37. Культурне життя в Україні: Західні землі. Документи і матеріали. Т. 2. 1953--1966. – Львів, 1996. – 918 с.
38. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 1. – Львів, 1993. – 798 с.
39. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 2. – Львів, 1997. – 664 с.
40. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1. Волинь і Полісся; німецька окупація. Кн. 1. Початки УПА. Документи і матеріали. – 3-тє вид. – Торонто, 1989. – 256 с.
41. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 7. УПА в світлі німецьких документів; 1942–1945; Кн. 2.: Серпень 1944–1945. – Торонто, 1983. – 272 с.
42. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада; документи, офіційні публікації, матеріали; Кн. 1.: 1944–1945. – Торонто, 1980. – 320 с.
43. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 18. Карпатська група “Говерля”; Кн. 1.: Документи, звіти та офіційні публікації. – Торонто, 1990. – 328 с.
44. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Книга 4: Документи, спогади і біографії. – Торонто, 1996. – 658 с.

45. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – Київ; Торонто, 1999. – 724 с.
46. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. – Київ; Торонто, 2001. – 650 с.
47. Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, МДБ-КДБ. 1943–1959. – Кн. 1: 1943–1945. – Київ; Торонто, 2002. – 596 с.
48. Літопис УПА. Нова серія. Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959). – Кн. 2: 1946–1947. – Київ; Торонто, 2003. – 572 с.
49. Мірчук Петро. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. – Мюнхен, 1953. – 448 с.
50. Обвиняет земля. Организация украинских националистов: документы и материалы. – Москва, 1991. – 157 с.
51. ОУН в світлі Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1953 р. – Б/м, 1955. – 160 с.
52. Свідчення ворога: (З документів про боротьбу УПА) // Визвольний шлях. – 1960. – Кн. 7. – С. 813-824.
53. Сергійчук Володимир. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали. – Київ, 1998. – 942 с.
54. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Т. 3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945). – Киев, 1980. – 590 с.

55. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1980. – 548 с.
56. Українська Головна Визвольна Рада. Збірка документів за 1944–1950 рр. – Б/м, 1956. – 194 с.
57. Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр. Ч. I. – Б/м, 1957. – 246 с.
58. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. / Під заг. ред Я.Дашкевича і В.Кука. – Київ; Львів, 2001. – 556 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

59. Армія України (Львів).
60. Архіви України (Київ).
61. Більшовик України (Київ).
62. Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради (1948 – 1951).
63. Визвольний шлях (Лондон).
64. Військо України (Київ).
65. Вільна Україна (Львів).
66. Вісник (1944–1945).
67. Вісті з України (1944–1945).
68. Вісті з фронту УПА (1943–1945).
69. Вісті комбатанта (Торонто–Нью-Йорк).
70. Волинь (Луцьк).
71. Воля і Батьківщина (Львів).

72. Вопросы истории КПСС (Москва).
73. Галичина (Івано-Франківськ).
74. Голос правди (1951).
75. Голос України (Київ).
76. Гомін волі (1949–1950).
77. Гомін України (Торонто).
78. Державність (Львів).
79. За вільну Україну (Львів).
80. За волю нації (1946–1950).
81. За волю України (1946–1950).
82. Заграва (1944–1945).
83. За державність (Львів).
84. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КДБ (Київ).
85. За Україну (1945–1948).
86. За Українську Державу (1944–1945).
87. Ідея і чин (1942–1946).
88. Інформативні вісті (1944–1946).
89. Інформатор (1944–1945).
90. Літературна газета (Київ).
91. Літопис УПА (1947–1949).
92. Молодий революціонер (1948–1952).
93. На допомогу пропагандистам (1944–1945).
94. На чатах (1946–1948).

95. Независимое военное обозрение (Москва).
96. Осередок пропаганди і інформації (1948–1951).
97. Повстанець (1944–1946).
98. Поклик сумління (Львів).
99. Пропагандист (1945–1946).
100. Ратуша (Львів).
101. Революціонер-пропагандист (1947–1950).
102. Республіканець (Київ).
103. Розбудова держави (Київ).
104. Родина (Москва).
105. Самостійник (1945–1944).
106. Самостійність (1946–1948).
107. Стрілецькі вісті (1944–1945).
108. Сучасність (Мюнхен).
109. Тижневі огляди військових і політичних подій (1943–1944).
110. Трибуна.
111. Український історик (Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен).
112. Український історичний журнал (Київ).
113. Чорний ліс (1947–1950).
114. Шлях перемоги.
115. Щоденні вісті Української інформаційної служби (1944–1945).
116. Юнацький шлях (1947–1949).

МЕМУАРИ

117. Бандера С. Командир-провідник: (слідами сл. пам. Романа Шухевича) // Визвольний шлях. – 1965. – Кн. 3. – С. 247-265; 1970. – Кн. 3. – С. 280-295.
118. Берия Серго. Мой отец Берия. В коридорах Сталинской власти. – Москва, 2002. – 478 с.
119. Борець Ю. Шляхами лицарів ідеї і чину. – Львів, 1996. – 294 с.
120. Василевський-Вірний Г. “Бофони”, “Бефони”, “Рефони”... Це теж засоби боротьби! // Воля і Батьківщина. – 1998. – № 1. – С. 124-127.
121. В рядах УПА: Збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Львівщини й Перемищини. – Нью-Йорк, 1991. – 208 с.
122. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів, 1998. – 254 с.
123. Единожды принял присягу... (Рассказы о чекистах). – Донецк, 1990. – 166 с.
124. Збірник на пошану ген. Романа Шухевича / Уложив Г.Васькович. – Лондон; Мюнхен, 1990. – 356 с.
125. Командир Групи УПА “Південь” полковник “Батько” Омелян Грабець у спогадах бойових друзів та родини. – Коломия, 2001. – 204 с.
126. Кук В. “Рано чи пізно правда про заслуги ОУН–УПА стане загальновідомою” // Сучасність. – 2001. – Ч. 2. – С. 82-84.
127. Кук В. Українська Повстанська Армія та її коріння: (До 60-річчя утворення УПА) // Сучасність. – 2002. – Ч. 10. – С. 57-67.
128. Кук В. Генерал Роман Шухевич – Головний Командир Української Повстанської Армії (УПА). – Київ, 1997. – 110 с.

129. Кук В. Постій Проводу ОУН у селі Бишках /1943–1945 рр. // Воля і Батьківщина. – 1998. – № 4. – С. 36-46.
130. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 13. Перемищина-Перемиський курінь; книга I: Денник відділу “Бурлаки” (Володимира Цегельського). – Торонто, 1986. – 370 с.
131. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 15. Кость Гіммельрайх: Спогади командира відділу особливого призначення “УПА-Схід”: спогади. – Торонто, 1987. – 266 с.
132. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Карпатська група УПА “Говерля”, Кн. 2.: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. – Торонто, 1992. – 357 с.
133. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 28. Марія Савчин: Тисяча доріг: спомини. – Торонто, 1995. – 600 с.
134. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 29. Іван Гарасів: (“Палій”): “З юнацьких мрій – у ряди УПА”. – Торонто, 1999. – 336 с.
135. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 30. Степан Хрін (Степан Стебельський); Кризь сміх заліза: спогади. – Торонто, 2000. – 552 с.
136. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 31. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ “Розточчя”, 1943–1947. – Торонто, 2000. – 324 с.
137. Медведев Д. Сильные духом. – Киев, 1983. – 439 с.
138. Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 р. // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1: Волинь і Полісся. – Торонто, 1989. – С. 19-44.
139. Санников Георгий. Большая охота: Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – Москва, 2002. – 512 с.

140. Спомини чотового Острроверха. Хроніка фактичних відтинків УПА: “Лемко” і “Маківка”. 1944–1948. – Мюнхен, 1953. – 168 с.
141. Стахів Є. Кризь тюрми підпілля й кордони: Повість мого життя. – Київ, 1995. – 317 с.
142. Судоплатов Павел. Разведка “Кремль: Записки нежелательного свидетеля. – Москва, 1996. – 498 с.
143. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. Воспоминания в 4-х кн. Кн. 1. – Москва, 1999. – 848 с.
144. Хрущев Никита. Воспоминания. Избранное. Фрагменты. – Москва, 1997. – 510 с.
145. Чуев Феликс. Солдаты империи. Беседы. Воспоминания. Документы. – Москва, 1998. – 558 с.
146. Шухевич Р. До генези Української Головної Визвольної Ради // Українська Головна Визвольна Рада. Збірник документів за 1944–1950 рр. – Б/м, 1956. – 194 с.
147. Щеглюк В. “Як роса на сонці” політичний роман-хроніка. – Львів, 1992. – 158 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ

148. Андрусак М. Грані болю: Документальні оповіді про УПА. – Коломия, 1994. – 199 с.
149. Андрухів І.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне; Івано-Франківськ, 2001. – 335 с.

150. Аптекарь П. НКВД против расшитых сорочек. Внутренние войска и национальное движение на Западной Украине // Родина. – 1999. – № 8. – С. 126–130.
151. Багуенко В.С. УПА та деякі аспекти патріотично-виховної роботи серед її воїнів // Трибуна – 2000. – № 5-6. – С. 33.
152. Бандера С. До засад нашої визвольної політики // Визвольний шлях. – 1977. – Кн. 7-8. – С. 771-779; 1979. – Кн. 10. – С. 1130-1139; 1984. – Кн. 10. – С. 1174-1183.
153. Бандера С. “Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном” // Воля і Батьківщина. – 1999. – № 1. – С. 44-65.
154. Бандера С. Українська національна революція // Українські проблеми. – 1994. – № 4-5. – С. 7-10; 1995. – № 1. – С. 20-26; № 2. – С. 7-19.
155. Бандера С. Український національно-визвольний рух живе // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 10. – С. 1158-1161.
156. Бандера С.А. Перспективи Української Революції. Репр. вид. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 640 с.
157. Бандера Степан. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном // Воля і Батьківщина. – 1999. – Ч. 1. – С. 44-65.
158. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 248 с.
159. Боротьба трудящих західних областей України проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – Київ, 1984. – 236 с.
160. Бутковський І. Організаційна структура УПА // Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр. Ч. 1. – Вид. 34 ОУН, 1957. – С. 3-17.

161. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. У двох книгах. Кн. І. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.
162. Білас І. Каральні військові підрозділи НКВД–МГБ у боротьбі з ОУН–УПА // Державність. – 1992. – № 4. – С. 47-54.
163. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1950 рр.) – Київ, 1961. – 176 с.
164. Боляновський А. УПА у Другій світовій війні: боротьба на три фронти // Поклик сумління (Львів). – 1993. – №№ 109-120.
165. Большевизм і визвольна боротьба. Збірник статей. – Мюнхен, 1957. – 460 с.
166. Веденеев Д. Оперативно-войсковые группы силовых структур СССР в борьбе с УПА: организация, обмундирование, снаряжение. – Волинь. Рівне, 2001. – № 5. – С. 19-24.
167. Вегеш М. Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1939–1950) // Сучасність, 2001. – Ч. 3. – С. 85-97.
168. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. 2-ге випр. вид. – Торонто, 1991. – 208 с.
169. Вернигора М. Про рейди УПА // Українська повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр. Ч. І. – Вид. ЗЧ ОУН, 1987. – С. 67-76.
170. Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – Київ, 1989. – 482 с.
171. Вовк О. Невідомі сторінки історії УПА // Військо України. – 2001. – № 11-12. – С. 37-39.
172. Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Відп. ред. Ю.Сливка. – Київ, 1989. – 484 с.

173. Волинська область за роки Радянської влади (1940–1966). – Львів, 1989. – 314 с.
174. Волков З.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 37-43.
175. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В.Сталіна. У 2-х кн. Кн. 2. – Київ, 1990. – 670 с.
176. Волошин Ю.В. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви // Визвольний шлях. – 1996. – Кн. 3. – С. 335-349.
177. Войцеховський М.М. Діяльність органів міліції в боротьбі з націоналістичним підпіллям ОУН–УПА в повоєнний період // Вісник Запорізького юридичного інституту. Вип. 4. – Запоріжжя, 1999. – С. 264-275.
178. В'ятрович В. Закордонний рейд УПА у документах американської розвідки // Воля і Батьківщина, 1999. – Число 1 (14/30). – С. 67-77.
179. В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто; Львів, 2001. – 204 с.
180. В'ятрович В. Степан Бандера про боротьбу Української Повстанської Армії // Воля і Батьківщина. – Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 39-43.
181. В'ятрович Володимир Українська повстанська армія у світлі західної преси (1946–1947 роки) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 471-488.
182. Гаврилюк О.Н. Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села у другій пол. 40-х – поч. 50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1996. – 24 с.
183. Гайдай О., Хаварівський Б. Біфони. – Тернопіль, 1995. – 30 с.

184. Галан Ярослав. Твори. В 4-х томах. – Київ, 1977–1980.

185. Гарань О. Проблема формування кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40–50-х роках // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 55-65.

186. Генега Р. Підпільний студентський рух у Львові в другій половині 40-х на початку 50-х років ХХ ст.: (На матеріалах Архіву Управління Служби безпеки України у Львівській області та Державного архіву Львівської області) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 35-36, Львів, 2000. – С. 614-624.

187. Голянич С. Підпільні друкарні: (В 50-ліття ОУН і 40-ліття УПА) // Визвольний шлях. – 1982. – Кн. 8. – С. 934-942. Кн. 9. – С. 1064-1068.

188. Гончарук О. Українська Повстанська Армія – носій ідеї визволення і дружби народів: (скорочений перепис з крайових матеріалів) // Визвольний шлях. – 1949. – Ч. 10. – С. 23-25; Ч. 11. – С. 27-30; Ч. 12. – С. 32-35; Ч. 14. – С. 33-34; 1950. – Ч. 1. – С. 32-34.

189. Горак С. Українці в Другій світовій війні // Український історик. – 1980. – Ч. 1-4. – С. 58-70.

190. Григорович Д. Загинули в боротьбі за незалежність України // Державність (Львів). – 1992. – Ч. 2(6). – С. 36-40.

191. Грушецький З. Соціалістичне перетворення Львівщини // Більшовик України. – 1948. – № 8. – С. 32-40.

192. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України у перші повоєнні роки // 1939 рік в історичній долі України українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2004. – С. 205-208.

193. Гулик Ігор. Петро Полтава і його концепція української державності // За державність (Львів). – 1992. – Ч. 2(6). – С. 42-44.

194. Гунчак Тарас. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – Київ, 1993. – 288 с.
195. Давиденко В.А. “Українська повстанська армія”: шлях ганьби і зради. – Київ, 1989. – 48 с.
196. Дашкевич Я. Штрихи до політичного портрету Романа Шухевича: Есе // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 60-66.
197. Дзюбан О. Матеріали до історії антибільшовицького руху опору у Львові 1945 – початку 1946 рр. // Україна в минулому. Вип. 7. – Київ; Львів, 1995. – С. 163-179.
198. Дем’ян Г. Головний ідейно-політичний і організаційний натхненник творення і боротьби УПА // В 90-ліття Степана Бандери. – Львів, 1999. – Кн. 3. – С. 301-305.
199. Дем’ян Г. Бандерівці. Книга перша. – К., 1999. – 132 с.
200. Дем’ян Г. Повстанський рух ОУН і УПА в 1940–1960-х // Сколівщина – Львів, 1996. – С. 136-196.
201. Деревінський В. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 12. – С. 64-71.
202. Дещинський Леонтій. Перші загони УПА на теренах південної Волині // Державність. – 1992. – № 4. – С. 45-46.
203. Дзюбан Орест. Матеріали до історії УПА // Україна в минулому. Вип. III. – Київ; Львів, 1993. – С. 43-55.
204. Дичковська Г. Світоглядні концепції Петра Полтави // Визвольний шлях. – 1995. – Кн. 8. – С. 980-986.

205. Дмитрук К. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. – Львів, 1981. – 326 с.
206. До справи визнання на державному рівні ОУН–УПА // *Визвольний шлях*. – 2000. – Кн. 9. – С. 109.
207. Довідник з історії України: Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. – Київ, 2001. – 1136 с.
208. Другая война. 1939–1945 / Під заг. ред. академіка Ю.Афанасьєва. – Москва, 1996. – 486 с.
209. Дужий П. Чи була опозиція в УПА. Рец. на кн. Ю.Киричука “Історія УПА” “Визвольний шлях. – 1992. – Кн. 10. – С. 1200-1201.
210. Єфименко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН(Б): спроба аналізу // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 1999. – № 1/2. – С. 443-456.
211. Єфименко В. Організація діяльності спецпідрозділу ОУН(Б) на західноукраїнських землях після Другої світової війни // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2001. – № 2. – С. 502-519.
212. Заблоцький Ю. Степан Бандера – символ волі народу // *Визвольний шлях*. – 1969. – Кн. 10. – С. 1107-1112.
213. Заброварний С. Посилення терору проти УПА та УГКЦ в 1946 році // *Укр. альманах /Об’єднання укр. у Польщі*. – Варшава, 1996. – С. 156–158.
214. Заведнюк В.Ф. Коли вони вмирали, їм сурми не грали... – Тернопіль, 2000. – 532 с.
215. За самостійну Україну. Збірник статей. – Мюнхен, 1957. – 176 с.
216. Зеленчук М. Підпільна боротьба в останній стадії 1950–1955 рр. // *Державність (Львів)*. – 1992. – Ч. 2(6). – С. 32-33.

217. Здіорук О.І. Літопис УПА: час події, джерела. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 142 с.
218. Івасюта М.К. Нариси колгоспного будівництва в Західних областях Української РСР. – Київ, 1962. – 316 с.
219. Історія України / Наук. ред. Ю.Сливка; Кер. авт. кол. Ю.Зайцев. Вид. 3-тє. – Львів, 2002. – 518 с.
220. Історія України: Нове бачення. У 2-х т. / За ред. В.Смоля. – Київ, 1996. – 350; 494 с.
221. Історія Українського війська (1917–1995). – Львів, 1996. – 838 с.
222. Камінський А. Від насильної до мирної революції / З передмовою М.Прокопа – Нью-Йорк; Лондон; Сідней, 1996. – 143 с.
223. Калитко С.Л., Лациба В.П. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. Вип. 6. – Київ, 2002. – С. 66-68.
224. Капелан УПА о. Василь Шевчук – “Кадило”. – Дрогобич, 1998. – 76 с.
225. Камінський Анатоль, Охримович Василь. Біографічний нарис. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1999. – 152 с.
226. Кентій А., Лозинський В. боротьба без компромісів // Літопис УПА. Нова серія. Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959. – Київ; Торонто, 2002. – С. 9-27.
227. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – Київ, 1999. – 218 с.

228. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія (1946–1956 рр.) – Київ, 1999. – 110 с.

229. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. – Київ, 1999. – 275 с.

230. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) – Київ, 1999. – 111 с.

231. Киричук Ю. Військово-політична діяльність збройного підпілля ОУН-УПА на Закарпатті (1945–1947 рр.) // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 73-83.

232. Киричук Ю.А. Дяків-Горновий – теоретик українського національного руху 40–50-х рр. ХХ ст. // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президенті України (львівський філіал). – Вип. 5. – Львів, 2001. – С. 291–295.

233. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – 120 с.

234. Киричук Ю. “Літопис УПА” як історичне джерело // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету. Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Львів, 1997. – С. 120-122.

235. Киричук Ю., Марискевич Т. Козирна карта для Сталіна: Український колабораціонізм в 1941–1945 рр. та його сутність // Дзвін. – 2000. – № 7. – С. 95–100.

236. Киричук Ю.А. Мобілізація населення західних областей України до Червоної Армії під час німецько-радянської війни та ОУН-УПА // Військово-науковий вісник. Вип. 3. – Львів, 2001. – С. 47-59.

237. Киричук Ю., Марискевич Т. Український колабораціонізм у 1941–1945 рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету. Збірник наукових праць. Вип. 4. – Львів, 2001. – С. 259-274.

238. Киричук Ю., Мороховський В. Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942–1943 рр. // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. – Київ, 2000. – С. 157-161.

239. Киричук Ю. Ставлення ОУН–УПА до депортації українського і польського населення в 1944–1947 рр. // Республіканець. – № 4. – С. 24-26.

240. Киричук Ю. Ставлення ОУН–УПА до мобілізації населення Західних областей України в Червону армію (січень 1944 – травень 1945 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 25-36. – Львів, 2000. – С. 344-353.

241. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – 304 с.

242. Киричук Ю. Місце тероризму у визвольній боротьбі УВО-ОУН // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. – Київ, 2000. – С. 556-573.

243. Кіс Т.І. Принцип самовизначення народів і визвольна боротьба УПА // Визвольний шлях. – 1962. – Кн. 10. – С. 978-996.

244. Клименко О. Підпільні друкарні ОУН на Тернопільщині у 1941–1952 рр. Та їх участь у виготовленні буфонів // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. Число 5 – Київ, 2001. – С. 225-239.

245. Ковалевський Збігнєв. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна: Наука і культура. Вип. 26-27. – Київ, 1993. – С. 20-232.

246. Коваль М. Злочини комуністичної партії проти українського народу в Другій світовій війні // Розбудова держави. – 1995. – № 4. – С. 5-12.

247. Коваль М.В. ОУН-УПА: між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // Український історичний журнал – 1994. – № 2-3. – С. 94-102.

248. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. – Київ, 1992. – 512 с.
249. Кожукало І.П., Шаповал Ю.І. Н.С.Хрущев на Україні // Вопросы истории КПСС (Москва). – 1989. – № 9. – С. 85-98.
250. Колпакиади А.І., Прохоров Д.П. КГБ: Спецоперації советської розвідки. – Москва, 2000. – 620 с.
251. Кондратюк К., Гулай В. Поновлення “радянської” органів влади та управління м. Львова у перші повоєнні роки // Львів: місто-суспільство-культура. Студії історії Львова. – Т. IV. – Краків, 2002. – С. 413-422.
252. Кондратюк А.С. Ідейно-політична боротьба партійних організацій в період соціалістичної перебудови західноукраїнського села (1944–1950). – Львів, 1972. – 240 с.
253. Корнієць Л. Соціалістичні перетворення в Західних областях УРСР. – Київ, 1950. – 32 с.
254. Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 658 с.
255. Косик Володимир. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. // Визвольний шлях. – 1989. – Кн. 11. – С. 21-32.
256. Косик В. Український національний рух Опору // Визвольний шлях. – 1985. – Кн. 8. – С. 973-986.
257. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні. Дослідження і спостереження сучасника – Київ, 1995. – 508 с.
258. Кошарний І.Я. У сузір’ї соціалістичної культури: Культурне будівництво у возз’єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.). – Львів, 1975. – 240 с.

259. Крупницький Б. Українська історична наука під совєтами. – Мюнхен, 1957. – 122 с.
260. Кубійович В. Львів // Енциклопедія українознавства. Т. 4. – Львів, 1994. – С. 1404-1416.
261. Кульчицький С. Борці за незалежність чи прислужники нацизму? З приводу полеміки щодо проблеми ОУН–УПА // Політика і час – 2001. – № 10. – С. 72-83.
262. Кульминський В. Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань. – Тернопіль, 2001. – 124 с.
263. Кульчицький С. ОУН–УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле // Україна Inkognita. – Київ, 2002. – С. 322-326.
264. Куманев Г.А., Чайковский А.С. Чекисты стояли насмерть. – Киев, 1989. – 238 с.
265. Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – Киев, 1988. – 330 с.
266. Кучер В.І. Виклик тоталітарній системі: боротьба УПА за незалежну Україну // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. Вип. 2. – Київ, 1998. – С. 243-258.
267. Кучер В. ОУН–УПА в боротьбі за незалежну Україну. – Київ, 1997. – 103 с.
268. Кучер В. Національно-визвольна боротьба в Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наук. Статей. Вип. 6. – Київ, 2002. – С. 231-236.
269. Лебідь М. Українська Повстанська Армія. – Дрогобич, 1993. – 208 с.

270. Лаврищук В.І. Українська Повстанська Армія та радянські партизани // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. Вип. 4. – Київ, 2000. – С. 95-100.

271. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі. 1944–1950 рр. – Луцьк, 1998. – 154 с.

272. Ленартович О. Селянство – основна соціальна база УПА // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Вип. 5. – Луцьк, 2000. – С. 44-47.

273. Лисенко О.Є., Вронська Т.В. Терористична тактика в діяльності ОУН та УПА // Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. – Київ, 2002. – С. 656-677.

274. Лисенко О.Є. Збройна боротьба ОУН (М), ОУН (Б) та Української повстанської армії // Військове будівництво в Україні у XX ст.: історичний нарис, події, портрети. – Київ, 2001. – С. 219-229.

275. Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. – Київ, 2002. – 200 с.

276. Лисенко О.Є. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1944 – весна 1954 рр.) // Проблема ОУН–УПА: попередня історична довідка. – Київ, 2000. – С. 96-110.

277. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час другої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2. – Київ, 1994. – С. 261-270.

278. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час другої світової війни // Сучасність. – 1962. – Ч. 5. – С. 50-59.

279. Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичне протистояння на заході України у роки Другої світової війни // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 129-151.

280. Ліпкан А.Г. УПА та її боротьба на три фронти під час Другої світової війни // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2000. – Т. 36 – Ч. 1. – С. 233-241.

281. Літопис Голготи України. – Т. 3: Героїка ОУН–УПА. – Львів, 1997. – 831 с.

282. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 2. Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 2-ге вид. – Торонто, 1985. – 256 с.

283. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 3. Чорний ліс: видання команди Станіславівського тактичного відтинку УПА. Кн.: 1947–1948. – 2-ге вид. – Торонто, 1987. – 272 с.

284. Літопис Української Повстанської Армії. Волинь і Полісся: німецька окупація. Т. 5. – Торонто, 1988. – Кн. 3. – 312 с.

285. Літопис Української Повстанської Армії. Т. II. Тернопільщина: список впадших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 до 31 грудня 1948 року. – Торонто, 1985. – С. 248.

286. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 12. Третя подільська воєнна округа УПА (“Лисоня”). – Торонто, 1989. – 352 с.

287. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 14. Перемищина – Перемиський курінь; Кн. 2.: Денники й документи. – Торонто, 1987. – 262 с.

288. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 16. Підпільні журнали закерзонські, 1945–1947. – Торонто, 1987. – 608 с.

289. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 22. УПА в світлі польських документів, Кн. 1.: Військовий суд Оперативної групи “Вісла”. – Торонто, 1992. – 627 с.
290. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 24. Ідея і чин, 1942–1946. – Торонто, 1995. – 592 с.
291. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 33. Тактичний Відтинок УПА. 26-й “Лемко”: Лемківщина і Перемищина. – Торонто, 2001. – 900 с.
292. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1. Видання Головного Командування УПА. – Київ; Торонто, 1995. – 482 с.
293. Лопатинський Ю. УПА – збройна сила українського народу // Сучасність. – 1983. – Ч. 1-2. – С. 133–141.
294. Лукінюк М. Міф про особливу небезпечність українського “буржуазного” націоналізму // Військо України. – 2001. – № 5-6. – С. 34-36.
295. Лукінюк М. Боротьба УПА з окупантами: поступ до правди // Сучасність. – 2001. – Ч. 5. – С. 73-86; Ч. 6. – С. 94-108.
296. Лялька Ярослав, Романюк Павло. Літопис нескореної України. Кн. 3. Стара Сіль. – Львів, 2002. – 308 с.
297. Лялька Я., Бачинський Р. Передмова до I тому // Літопис нескореної України. – Львів, 1993. – С. 3-24.
298. Лялька Я. Передмова // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Кн. II. – Львів, 1997. – С. 3-48.
299. Лялька Я. Проти кого вони воювали (характер і зміст діяльності ОУН–УПА в 1944–52 рр. В Західній Україні // Вільна Україна (Львів). – 1991. – 19, 21, 25, 26, 27, 28 червня.

300. Макар В. Пропагандивна діяльність УПА і її доповнення до пропаганди ОУН // *Визвольний шлях*. 1982. – Кн. 5. – С. 536-544; Кн. 6. – С. 664-670; Кн. 7. – 790-798.

301. Макарчук С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави // *Республіканець*. – 1995. – № 1-2. – С. 25-28.

302. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск*. – Дрогобич, 2002. – С. 65-91.

303. Маланчук В. Торжество ленінської національної політики (комуністична партія – організатор розв’язання національного питання в західних областях УРСР). – Львів, 1963. – 696 с.

304. Маркусь В. Українська Головна Визвольна Рада на тлі подібних визвольних рухів під час Другої світової війни (Проба порівняння) // *Сучасність*. – 1986. – Ч. 7-8. – С. 212-222.

305. Малигін Д. Боротьба ОУН–УПА на Вінничині // *Державність (Львів)*. – 1992. – 4.2(6). – С. 25–28.

306. Мартинець В. Українське підпілля: від УВО до ОУН. – б/м, 1949. – 350 с.

307. Марчук Ігор. Боротьба групи УПА “Заграва” проти червоних партизанів (1943-1944) // *Визвольний шлях*. – 2001. – Кн. 8. – С. 48-53.

308. Марчук Ігор. Гурбенський бій мовою свідчень, фактів, документів // *Визвольний шлях*. – 2002. – Кн. 11. – С. 11-20.

309. Масловський В. З ким і проти кого воювали укр. Націоналісти в роки II світової Війни. – Москва, 1999. – 272 с.

310. Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 гг. – Львов, 1984. – 188 с.

311. Масловський В.І. Дорога в безодню. – Львів, 1978. – 208 с.
312. Мечник С. Від опричини до КГБ. – Мюнхен, 1981. – 330 с.
313. Мечник С.М. Терористичні органи московського імперіалізму // Визвольний шлях. 1061. – Кн. 6. – С. 621-628; Кн. 7. – С. 741-750; Кн. 9. – С. 972-983.
314. Мизак Н. За тебе, свята Україно: Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. – Чернівці, 1998 – Кн. 1. – 447 с; 2000 – Кн. 2. – 416 с.
315. Мизак Н. За тебе, свята Україно. – Чернівці, 1998. – 448 с.
316. Мизак Н., Карпо В. Провокаційно-репресивні заходи НКВС супроти формувань ОУН, УПА на теренах Південної Тернопільщини у 1944 р. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 6. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 129-136.
317. Мірчук П. Нариси історії ОУН. Т. I. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – 640 с.
318. Млечин Леонид. КГБ: председатели органов госбезопасности. Ресекреченные судьбы. – Москва, 2002. – 860 с.
319. Мороз В. Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип. 9. – 2001. – С. 217-222.
320. Мороз В. Підпільна українська Інформаційна Служба // Визвольний шлях – 2001. – Кн. 6. – С. 65-72.
321. Мороз Володимир. Розгортання повстанської боротьби на Буковині у 1944 році // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 8. – С. 54-69.
322. Мудрик-Мечник С. Служби безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. – Тернопіль, 1994. – 125 с.

323. Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині. – Київ, 1958. – 116 с.
324. Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1980. – 386 с.
325. Науменко К. Радянсько-німецька війна // Історія України. Вид. 3-тє. – Львів, 2002. – С. 315-340.
326. Науменко К. Рух Опору // Історія України. – Львів, 1996. – С. 307-312.
327. Науменко К. Опір коричневій та червоній чумі // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998. – С. 305–324.
328. Науменко К. Українська Повстанська Армія // Армія України (Львів). – 1992. – 8, 10, 12, 15 вересня.
329. Обласна нарада інтелігенції Львівської області 30 листопада 1944 р. – Львів, 1945. – 95 с.
330. Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Збірник статей. – Б/м, 1955. – 446 с.
331. Осипенко А. Вклад ОУН у справу творення і розбудови УПА // Українська Повстанська Армія. Збірник документів за 1942–1950 рр. Ч. I. – Вид. ЗЧ ОУН, 1957. – С. 22-35.
332. Онишко Л. ОУН, УПА – лідер у протистоянні більшовизму // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 6. – Луцьк, 2001. – С. 51-55.
333. ОУН у війні 1939-1945. – Б/м, 1946. – 109 с.

334. Павленко І.А. Архівні джерела про роль М.С.Хрущова в організації боротьби з українським національно-визвольним рухом у західних областях УРСР (1944-1949) // Архіви України – 2001. № 1-2. – С. 80-92.

335. Павленко Ірина. Радянський режим проти українського національно-визвольного руху в Західній Україні // Розбудова Держави (Київ). – 1999. – № 1/6. – С. 158-166.

336. Павленко І.А. Джерела до дослідження антинаціоналістичної агітаційно-пропагандистської діяльності ЦК КП(б)У (1943–1947 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 5/6. Т. 8(9). – Київ, 2001. – С. 66-79.

337. Панасенко А. Боротьба українського народу з другою большевицькою окупацією // Українська Головна Визвольна Рада. Збірка документів за 1944-1950 рр. Ч. I. – Б/м. 1956. – С. 101-112.

338. Патер І. Повоєнний Львів // Львів історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 506-520.

339. Патер І. Україна другої половини 40-их – початку 60-их років // Історія України. – Львів, 2002. – С. 341-348.

340. Півстоліття солдатської слави (Прикарпатський військовий округ). – Львів, 1995. – 82 с.

341. Плотников Н. Спецслужбы борются с терроризмом: Как это лучше сделать, показывает история разгрома украинских националистов 40–50-х годов // Независимое военное обозрение (Москва). – 2001. – 16 февраля.

342. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. – Київ, 2002. – 952 с.

343. Полтава П. Концепція самостійної України: основні тенденції розвитку сучасного світу // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 372-422.

344. Полтава П. Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 355-364.

345. Попп Руслана. Репресивні акції органів НКДБ-МДБ проти львівської інтелігенції у 1944–1945 рр. // Державність. – 1995. – № 2. – С. 38-41.

346. Потічний П. Боротьба проти підпілля в Західній Україні 1944–1959 // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 38. – Торонто; Львів, 2002. – С. 7-27.

347. Правду не здолати: Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень / Відп. ред. М.Івасюта. – Львів, 1974. – 278 с.

348. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка / Відп. ред. С.Кульчицький. – Київ, 2000. – 128 с.

349. Присяга вояка Української Повстанської Армії // Визвольний шлях. – 1982. – Кн. 10. – С. 1223; 1084. – Кн. 7. – С. 788-789.

350. Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН–УПА в 1943–44 роках // Сучасність. – 1976. – Ч. 1. – С. 64-75.

351. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. – Мюнхен, 1981. – 176 с.

352. Проти сталінського тоталітаризму // Жовківщина: історичний нарис. Т. 1. – 1994. – С. 240-282.

353. Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. – Київ, 1999. – 405 с.

354. Процюк В. Книга Пам'яті. 1944–1994. – Львів, 1996. – 319 с.

355. Пыпсиков Александр. Хрущевская “оттепель” (1953–1964). – Москва, 2002. – 510 с.
356. Ратник. Основні елементи партизанської тактики УПА // Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942-1950 рр. Ч. I. – Б/м, 1957. – С. 41-54.
357. Рахманний Р. Державницька слава Української Повстанської Армії. // Визвольний шлях. – 1983. – Кн. 12. – С. 1431-1440; 1918. – Кн. 1. – С. 30-43; Кн. 2. – С. 168-176.
358. Роля та місце ОУН і УПА в національно-визвольній боротьбі середини ХХ ст.: (Резолюція круглого столу: Київ, 12 жовтня 2001 р.) // Визвольний шлях. – 2001 – Кн. II. – С. 3-5.
359. Романишин Ю. Боротьба ОУН-УПА за незалежність України у висвітленні західної преси (40–50-х рр. ХХ ст.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 11. – Львів, 2002. – С. 186-196.
360. Романишин Ю. Пропагандивна діяльність ОУН-УПА 40–50-х рр. ХХ ст. Як факт історії боротьби за незалежність України // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 222-229.
361. Романюк Михайло. Селянське питання в повстанських листівках // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 9. – С. 49-65.
362. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – Київ, 1994. – 305 с.
363. Русначенко Анатолій. З історії провокацій МДБ в Україні // Україна у минулому. Вип. VII. – Київ; Львів, 1995. – С. 207-227.
364. Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – Київ, 2002. – 519 с.

365. Русначенко А.М. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. – Київ, 1999. – 324 с.

366. Русначенко А. Український національно-визвольний рух 1940-х – сер. 1950-х років: успіхи і причини невдач // Четвертий міжнародний конгрес українців 1991 р. Історія. Ч. II. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 538-545.

367. Сватко Я., Якимович Б. Українська Повстанська Армія: причини виникнення і генеза // Золоті ворота. – 1992. – № 2. – С. 159-179.

368. Сворак С. Встановлення радянського режиму в Галичині на завершальному етапі війни (1944–1945) // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. Збірник наукових праць. – Київ, 2000. – С. 257-260.

369. Сворак Степан. Документи таємних архівів ЦК КП(б)У про освітню політику ОУН-УПА перших повоєнних років (1944–1950 рр.) // Українознавство: документи, матеріали, раритети. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 134-156.

370. Сворак С.Д. Політичні репресії проти працівників народної освіти у західному регіоні України на рубежі 40-х – 50-х років // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. III. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 126-134.

371. Семиряга М.И. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – Москва, 2000. – 864 с.

372. Сеньків Михайло. Західноукраїнське село: насильницька колективізація (40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.). – Львів, 2002. – 290 с.

373. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 488-496.

374. Сергійчук В. Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // *Визвольний шлях*. 2000. – Кн. 11. – С. 42-58.

375. Сергійчук Володимир. Правду відкрили спецхрани // *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і національного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959. Кн. 1: 1943–1945. – Київ; Торонто, 2002. – С. 9 2-27.

376. Сергійчук В.І. Протистояння українських націоналістів і радянської влади в післявоєнний період // *Проблема ОУН–УПА: попередня історична довідка*. – Київ, 2000. – С. 4-18.

377. Сергійчук Володимир. “Це була боротьба за свою державу на своїй землі” // *Тернопілля 97*. – Тернопіль, 1997. – С. 122-124.

378. Сергійчук Володимир. Чи просилися тернопільські селяни до Сибіру? // *Тернопілля 97*. Регіональний річник. – Тернопіль, 1997. – С. 120-121.

379. Сергійчук Володимир. Трагедія Волині: Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – Київ, 2003. – 140 с.

380. Сливка Ю.Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // *Депортації, Західні землі України кінця 30 – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*. – Т. 1. – Львів, 1996. – С. 5-25.

381. Сливка Ю.Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // *Депортації українців та поляків. Кінець 1939 – початок 50-х років. (Матеріали міжнародної наукової конференції)*. – Львів, 1998. – С. 9-12.

382. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць*. Вип. 3-4. – Львів, 1997. – С. 3-31.

383. Служинська З. Дорога ціна визволення, або що принесло Західній Україні повернення большевиків // Визвольний шлях. – 1995. – Кн. 4. – С. 469-474.
384. Советская историография / Под. Ред. Ю.Н.Афанасьева. – Москва, 1996. – 588 с.
385. Содоль П. Організаційна структура УПА // Сучасність. – 1983. – Ч. 1-2. – С. 162-167.
386. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – 199 с.
387. Соколов Б. Берія. Судьба всемогутного наркома. – Москва, 2002. – 430 с.
388. Стасюк О. Підпільні видання ОУН-УПА (40–50 рр.) // Українська періодика. Історія і сучасність. – Львів; Житомир, 1994. – С. 70-74.
389. Стахів Є. УПА в радянських публікаціях // Сучасність. – 1983. – Ч. 1-2. – С. 173–176.
390. Субтельний Орест. Україна: Історія. – Київ, 1991. – 510 с.
391. Телицын Вадим. “СМЕРШ”: операции и исполнители. – Смоленск, 2000. – 380 с.
392. Терещук П. Ворожі військові сили в боротьбі з УПА // Визвольний шлях. – 1988. Кн. 6. – С. 647-650.
393. Терлюк І.Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) Етносоціальне дослідження. – Львів, 1997. – 176 с.
394. Ткаченко Сергей. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск; Москва, 2000. – 512 с.
395. Ткачук В. Зловживання владою як специфічна риса сталінського режиму в Західній Україні (1944–1954) // Науковий вісник Волинського

державного університету ім. Л.Українки. Історичні науки. – Вип. 1. – Луцьк, 1998. – С. 19-22.

396. Ткачук В.П. Політичні репресії на західноукраїнських землях проти учасників національно-визвольних змагань // Науковий вісник Волинського державного університету. Серія. Історія. Вип. 1. – Луцьк, 1996. – С. 33-36.

397. Томанів В. Особливості становлення і періодизації сталінського тоталітаризму в Західній Україні // Волинь у новітній історії української державності: Збірник наукових праць. – Луцьк, 1999. – С. 192-198.

398. Український визвольний рух в боротьбі з НКВД–КГБ. Збірник статей. Кн. 2. – Б/м, 1958. – 144 с.

399. УПА в обороні Української Церкви. Відозва УПА в обороні Української Церкви перед сталінським “православ’ям” // Визвольний шлях. – 1950. – Ч. 5. – С. 31-33.

400. Федун-Полтава П. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Позиція визвольного руху. – Мюнхен, 1948. – 114 с.

401. Фостій І.П. Діяльність ОУН-УПА на Буковині та боротьба з ними радянських репресивних органів у 1944–1952 рр. // Книга Пам’яті України. Чернівецька область. Т. 3. – Чернівці, 1999. – С. 136-167.

402. Холодницький В.Ф. До питання форм і методів боротьби органів Радянської влади проти ОУН-УПА Чернівецької області (1944–1950) // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Вип. 6. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 136–143.

403. Хрущов М. Виступ на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей УРСР у Львові 15 травня 1945 р. // Військо України (Київ). – 1994. – № 1. – С. 47-49.

404. Царевская Т. Украинские повстанцы алкоголь не употребляют! ОУН–УПА: от пропаганды террора к террору пропагандой // Родина, – 1999. – № 7. – С. 71-74.
405. Цепенда І.Є. Невідомий документ з питань пропагандистської діяльності ОУН-УПА // Архіви України. – 1999 – № 1-6. – С. 143-147.
406. Чоповський М. Голгофа Західної України: злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920–1953 рр. – Львів, 1996. – 141 с.
407. Чупринка Тарас. Бійці і командири УПА, члени революційного підпілля! (У 5-річчя створення УПА) // Визвольний шлях. – 1985. – Кн. 5. – С. 526-528.
408. Чупринка Тарас. Бійці і командири Української Повстанської Армії! (З приводу розгрому гітлерівської Німеччини) // Визвольний шлях. – 1985. – Кн. 5. – С. 524-526.
409. Шанковський Л. Великий рейд УПА 1947–1948 // Альманах Л. За історичну оцінку Акту 30 червня 1941 р. // Альманах “Гомону України”. – Торонто, 2001 – С. 47-63.
410. Шанковський Л. Нова праця про Українську Повстанську Армію // Український історик. – 1975. – Число 3-4. – С. 120-124.
411. Шанковський Лев. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів, 1996. – С. 482-695.
412. Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. – Київ; Торонто, 2001. – 670 с.
413. Шаповал Ю.І. М.С.Хрущов на Україні. – Київ, 1990. – 46 с.

414. Шаповал Ю. Україна ХХ ст. Особи та події в контексті важкої історії. – Київ, 2001. – 560 с.
415. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – Київ, 1993. – 350 с.
416. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: Особи, факти, документи. – Київ, 1997. – 606 с.
417. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – 226 с.
418. Яким С.С. Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939–1944 рр.) – Автореферат на здоб. наук. ступ. канд. ист. наук. – Львів, 2002. – 18 с.
419. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – 360 с.
420. Ярош Б. До проблеми історіографії функціонування радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях в 30–50 рр. ХХ ст. // Волинь у новітній історії української державності. Збірник наукових праць. – Луцьк, 1999. – С. 142-158.
421. Ярош Б. До проблеми чисельності УПА // Науковий вісник Волинського державного університету. Серія: Історія. Вип. 1. – Луцьк, 1996. – С. 38-40.
422. Ярош Б.О. Українська Повстанська Армія проти тоталітарного режиму // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 2. – Луцьк, 1997. – С. 11-21.